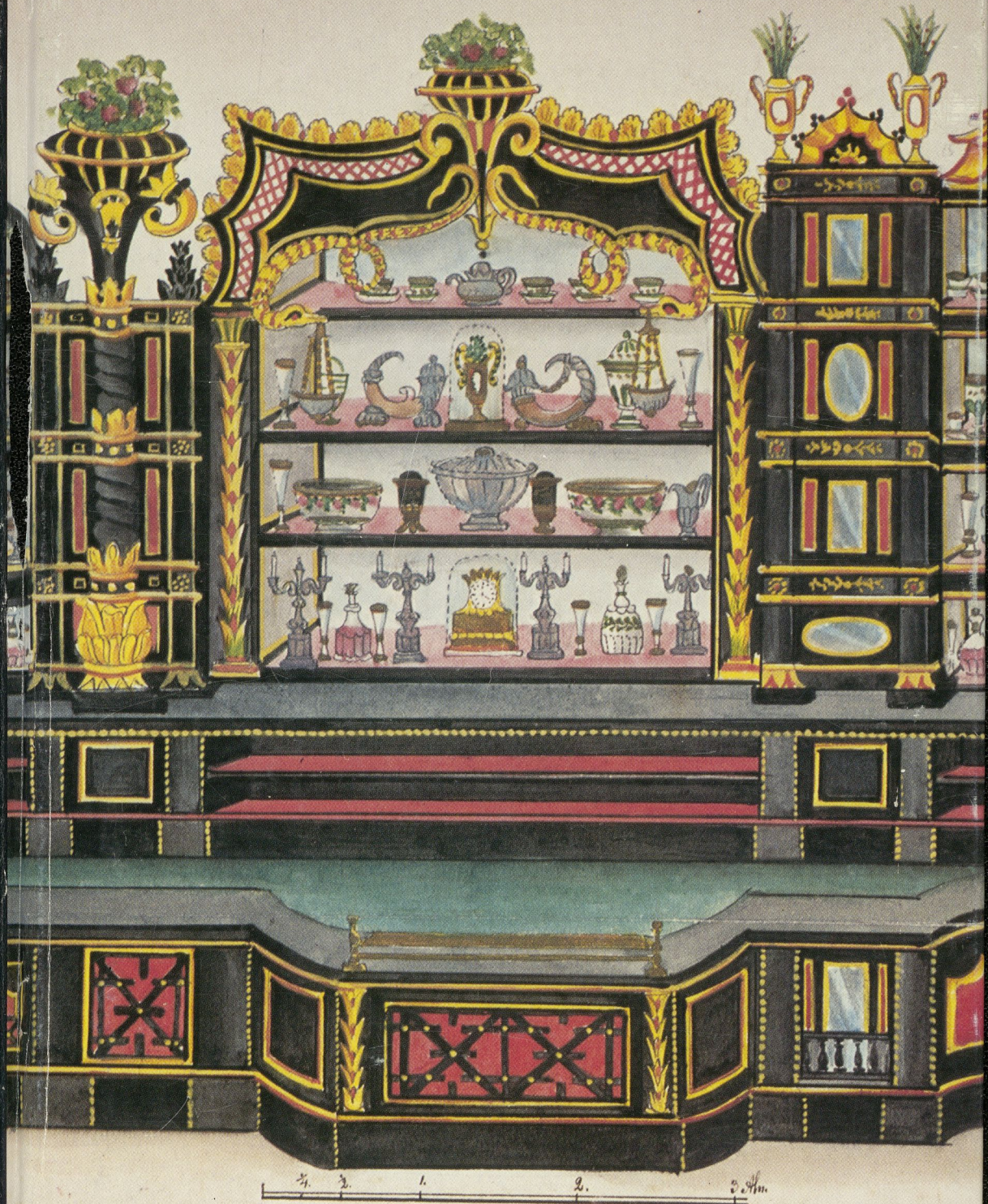
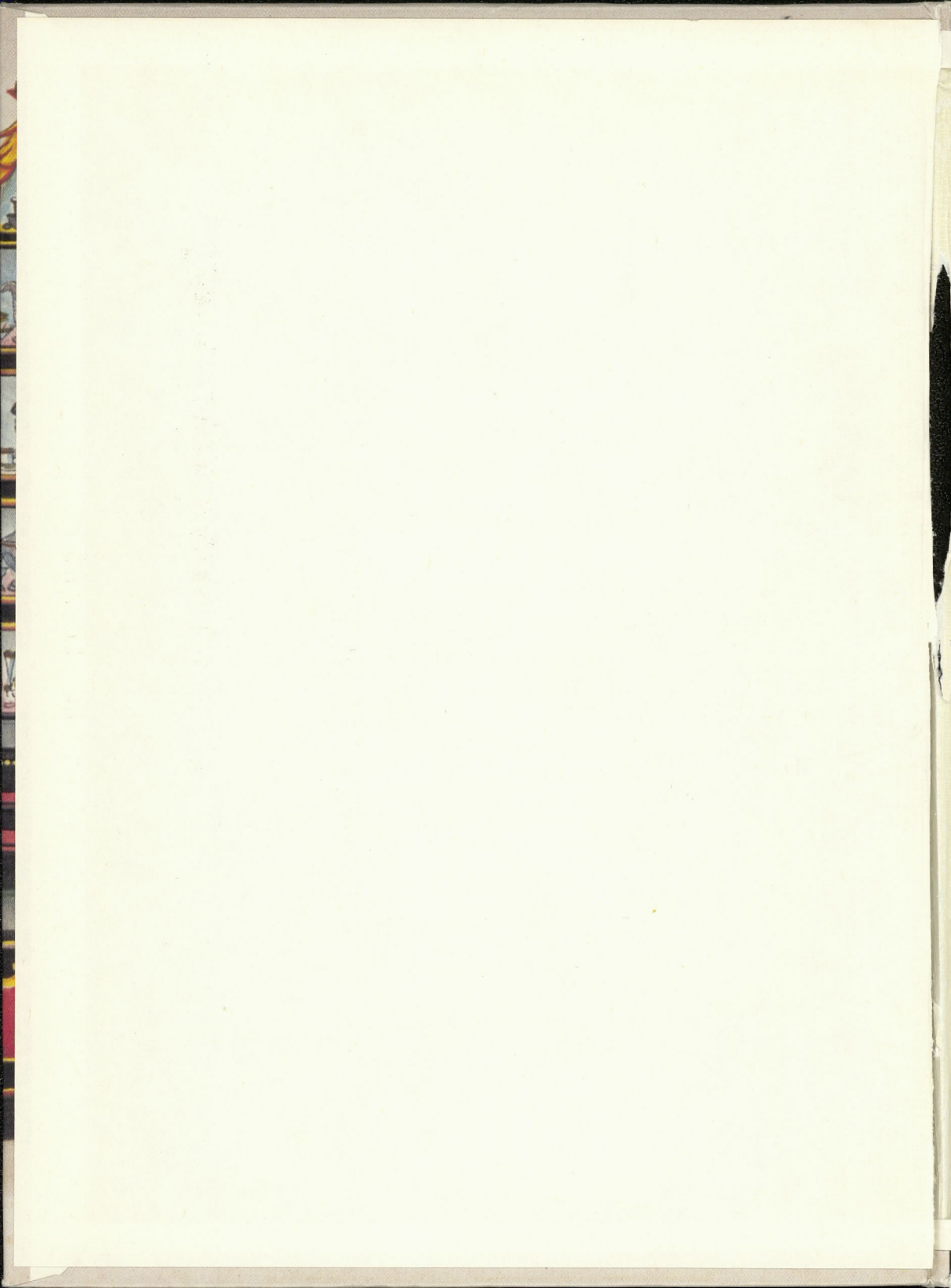
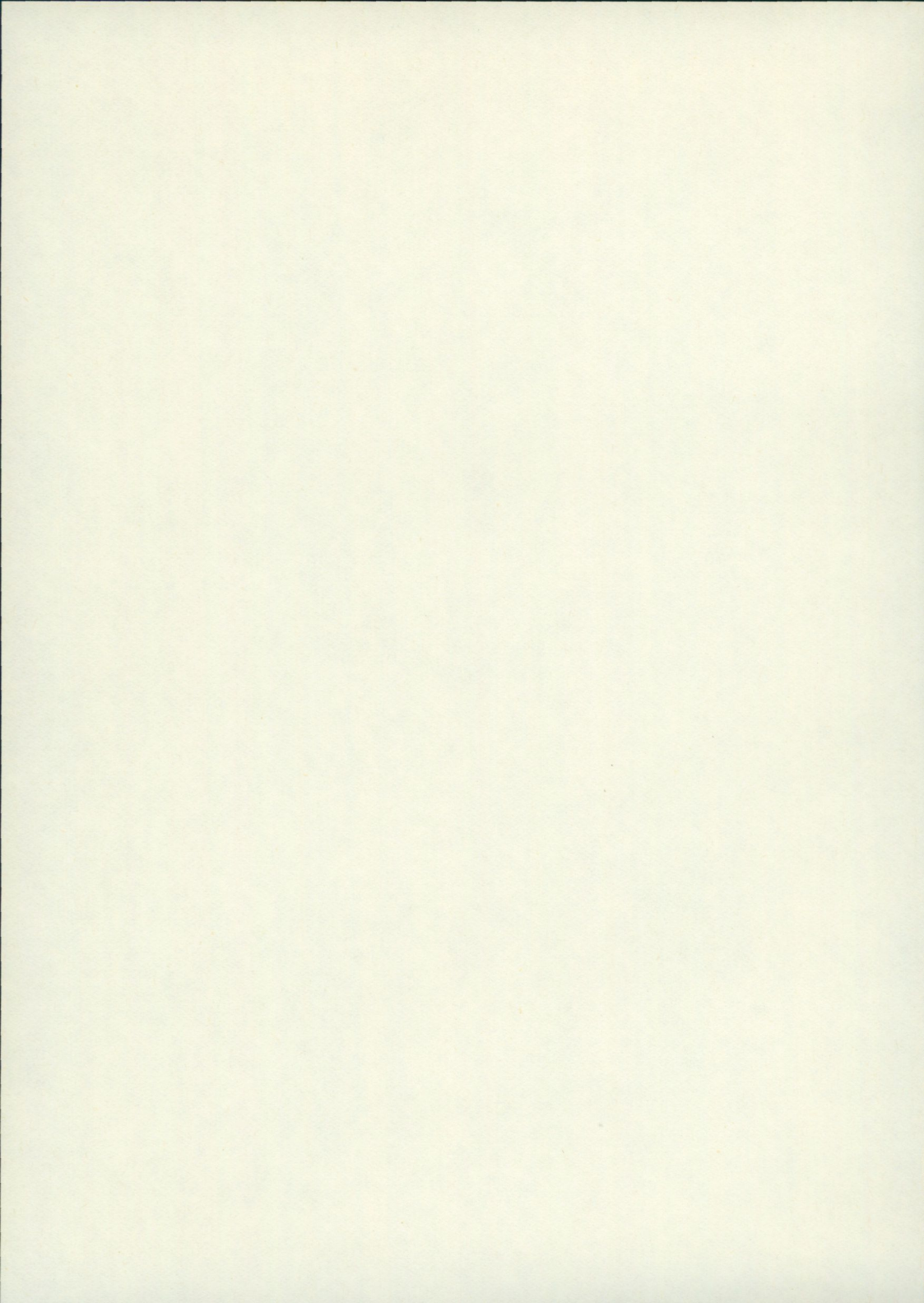
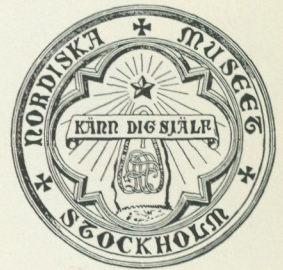

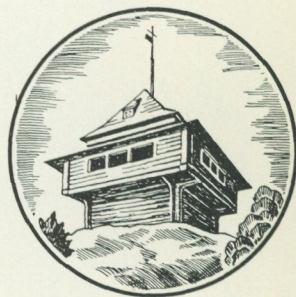

IX 57121617 17

Fataburen

1975

FÖR TJÄNSTEBRUK

Nordiska museets och Skansens årsbok

Redaktion: Christian Axel-Nilsson, Nils Erik Bærendtz, Mats Rehnberg,
Skans Torsten Nilsson

Pärmens färgbild: Detalj av butiksinredning, två varianter. Ur en handritad
och akvarellerad mönsterbok som tillhört stockholmssnickaren Friedrich
Rambach, verksam 1834–1861. Se uppsatsen sid. 35.

Tryckt hos Berlingska Boktryckeriet, Lund 1976
ISBN 91 7108 097 X

Förord

Alltsedan 1968 har varje årgång av Fataburen ägnats sitt särskilda tema. Att så inte är fallet i år har sin grund i den omständigheten att redaktionen under löpande arbetsår så oväntat decimerades. Redan före sitt tillträde som Nordiska museets styresman tog Harald Hvarfner aktivt del i redaktionsarbetet. Han insjuknade allvarligt just vid den tid, då den här föreliggande årgången normalt skulle börja planeras. Redaktionen, som inte ville undvara Harald Hvarfners uppslagsrikedom och stora erfarenhet, uppsköt planeringen i det längsta i hopp om hans tillfrisknande. Att sjukdomen i stället kom att leda till hans fränfalle kändes som en svår förlust även för oss i redaktionen. Tiden syntes nu alltför långt framskriden för att redaktionen skulle våga planera något tema för innevarande år.

Att Fataburen 1975 blivit temafri är emellertid inte enbart en nackdel. Bland Nordiska museets och Skansens medarbetare har då och då klagats över att mindre uppsatser blivit svårplacerade sedan årsboken blivit temabunden. Mången har därför önskat att åtminstone någon årgång alltemellanåt skulle vara fri. Redaktionen har funnit dessa synpunkter beaktansvärda, i synnerhet som uppsatser i lättläst form är en redovisning av aktuella forskningsresultat inom Nordiska museets och Skansens ämnesområden.

Den nya typografi i vilken denna årgång framträder är utarbetad av Håkan Lindström.

Redaktionen

Innehåll

- 7 *Birgitta Conradson*: När postorderagenterna fick oss att skriva efter varor från katalog
- 27 *Lis Granlund*: Dirigold
- 35 *Elisabet Stavenow-Hidemark*: Möbelförlagor och mönsterböcker från 1800-talet
- 47 *Bengt Nyström*: Jugendglas à la Wallander och Wennerberg
- 67 *Carine Lundberg*: "Kongl. Landtbruks-Academiens Mekaniska Verkstad" 1813-1825
- 79 *John Granlund*: Julita godsorganisation 1871-1940
- 135 *Anders Nyman*: Hur står det till med våra fäbodar?
- 147 *Rolf Kjellström*: Träguden från Ottfjället
- 157 *Sune Zachrisson*: Harald Hvarfner 1926-1975
- 159 Nordiska museet under år 1974
- 173 Skansen under år 1974

När postorderagenterna fick oss att skriva efter varor från katalog

Birgitta Conradson

"Var och en bör köpa efter behov liksom varje människa bör ha precis så långa ben att de räcker ner till marken."

(Ur förord till Wilkenssons katalog 1911–12.)

Postorderkatalogen var en produkt av det nya industrisamhällets första nyvaknade prylglädje. Postorderföretagen för korta varor eller efterkravsaffärerna som de också kallades, hade sin storhetstid under 1900-talets två första decennier. Många av de firmor som etablerade sig i början av seklet fick dock svårigheter under och efter första världskrigets kristider och gick omkull. Systemet med postorderförsäljning slog snabbt igenom och tack vare de relativt goda kommunikationerna kunde man bygga upp en distributionsapparat i en tid av ökad penninghushållning. Genom ovanligt smarta reklam- och försäljningsmetoder lyckades man på mycket kort tid ge spridning åt massproducerade varor, som särskilt under den första genombrottstiden övervägande bestod av present- och skämtartiklar och liknande kramvaror, som inte direkt tillhörde livets nödortf. Man lyckades skapa nya behov hos en föga köpstark kundkrets bland landsbygdens befolkning. Och postorderagenten, gårdfarihandlarens efterföljare blev den förenande länken mellan fabrikant och kund.

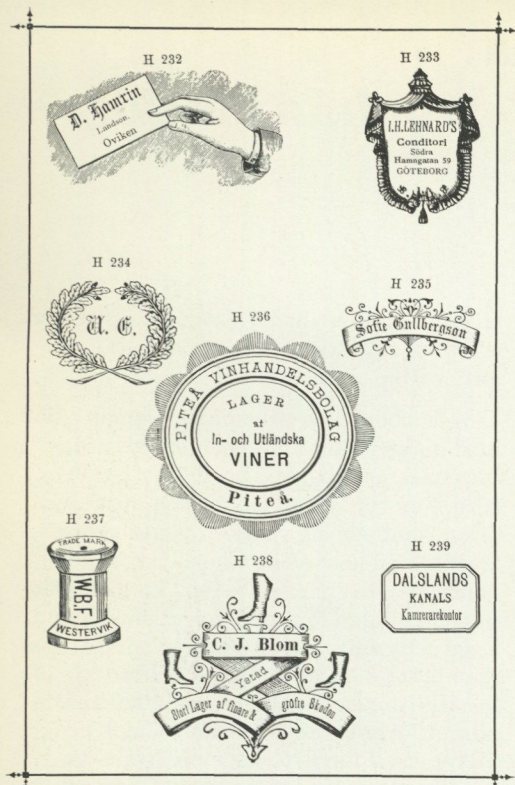
John Fröberg i Finspång var den förste i landet som kom att börja med postorderförsäljning. Det var 1879. Idén hade han troligen fått från Tyskland. Innan de svenska postorderkatalogerna fanns, hade kringvandrande judar brukat sälja manufakturer och korta varor från tyska postorderföretag. Även en del unga bondsöner med in-

tresse för affärer hade, språksvårigheterna till trots, rekvirerat från tyska kataloger för försäljning på hemmaplan.

John Fröberg, son till en handelsman i Bohuslän, kom som ungt bodbiträde till Lottorp utanför Finspång på 1870-talet. Fröberg, som var lyhörd för vad som rörde sig i tiden, skaffade sig snart en visitkortpress, tryckte upp kort på kvällarna och sålde dem sedan till handelsbodens kunder. Det hade nämligen blivit modernt, både bland unga och gamla, att skaffa sig visitkort som man bytte med varandra på träffar och kalas, inte minst i samband med konfirmationen. Affärerna med visitkortet gick bra, vilket gav John Fröberg idén att utöka kundkretsen. Han satte in sin första annons och ordena lät inte vänta på sig. Det första problemet blev dock pakettransporterna. Det var cirka 7 kilometer till närmaste post- och järnvägsstation i Finspång. Någon ordnad skjuts- eller postgång fanns inte. För att klara av alla inkommande beställningar fick Fröberg ganska snart anställa ett gående bud, en "gångpostiljon".

Efter en studieresa till Tyskland i mitten på 1880-talet startade John Fröberg efter hemkomsten en fabrikation av kautschukstämplor som kom att bli den andra stora artikeln i firmans snabbt utvidgade sortiment. I slutet på 80-talet var postorderföretaget ett faktum och Fröberg såg sig om efter agenter ute i bygderna.

"Agenter i alla åldrar antagas af John Fröberg, Finspong, skrif och begär agentvillkor", kunde man i början av 1890-talet läsa i en liten annons i Aftonbladets halvveckouppplaga, en av de få tidningarna med

1. Förslag till stämplat som kunde beställas från John Fröberg i Finspång.

riksspridning vid denna tid. En av dem som nappade på en sådan annons var 13-årige Johan Petter Andersson, sedermera Åhlén, som så småningom skulle bli en av konkurrenterna. Johan Petters första försäljning som Fröberg-agent stannade inom familjen. "Först fick jag mamma att taga ett album för 4.80 ... Sedan tog far en rakknif för 2.15. Anders en ny slags ficklampa för 1.15. Vidare fick jag Walfrid att taga ett album för 1.60."

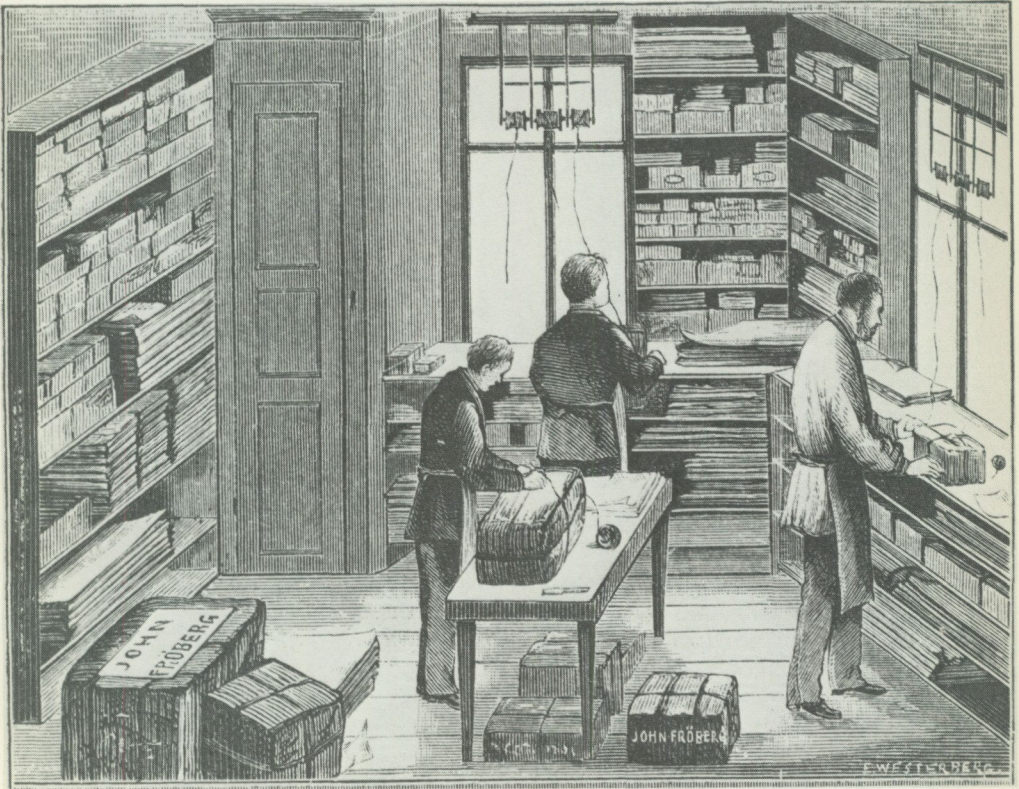
Även andra blivande storföretagare började sin handelsbana som agent hos Fröberg. Algot Johansson, konfektionsföretaget Algots grundare, beställde hårnålar, skoremmer och giktringar av metall som ansågs bota gikt, hade sitt varulager i en cigarrlåda och gick runt i granngårdarna och sålde.

Oscar Ahrén som startade postorderfirma i Stockholm 1910, hade också i unga år prövat på att vara agent. Fadern var skraddare och när Oscar fick hjälpa till med att leverera de färdiga kostymerna till kunderna, passade han också på att sälja vykort och andra småsaker från Fröbergs. Affärerna gick lysande. Kunderna köpte kontant, medan kostymerna däremot inhandlades på kredit och kanske inte kunde betalas förrän de var helt utslitna.

1959 skickade Nordiska museet ut en frågelista om postorderkataloger (nr 207). Många av sagesmännen har bekräftat att deras första minnen av att skriva efter från katalog varit förknippad med John Fröberg i Finspång.

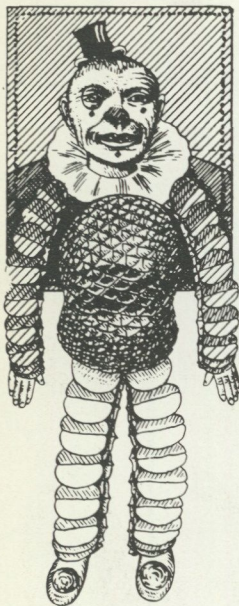
"Postorderkatalogerna har sin utvecklingshistoria. Som föregångare till dessa kan lösbladen – med bilder och text – räknas. Jag minns från min första barndom dess färggranna tunna pappersblad, röda, gröna, blå, gula, som kallades priskuranter, och vilka rekvirerades efter annonser i tidningarna, främst då Aftonbladets halvveckoupplaga – med eller utan Brokiga Blad – som var mycket spridd i min hemsocken Vissefjärda på 1890-talet samt i början på det följande seklet ... En av mina äldre bröder skickade efter priskuranter från John Fröberg, Finspång, och erhöll då en massa av ovannämnda lösblad i färger, samt prover på visitkort med eller utan namntryck. Dessa kort hade på framsidan en buktliknande kartongtryckt lös överdel, fäst i ena kanten med gummi, och som dolde namnet. Dessa prover var omtyckta bokmärken för skolbarnen och byttes och såldes dem emellan." (G. A. Hartman, Emaboda.)

2-3. John Fröberg startade sin postorderhandel på 1880-talet. I "Proffbok och priskurant å kautschuk-stämplat från John Fröberg" (odat.), som var firmans första katalog, presenterade man sig i bild. Här stämpelfabrikens exteriör i Finspång och en interiör från paketeringen.

Kortbref.

Då många önska att i stället för vanligt brevkort kunna använda kortbref, på det innehållet ej skall kunna läsas af hvem som hälsat utan endast af emottagaren, vill jag härmed erbjuda dylika. Trycket är utfördt i flera färger och är synnerligen tilltalande. Texten och öfriga utstyrseln äro olika. God plats finnes dessutom för skrifning.

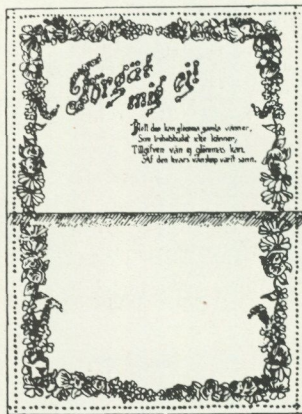

Kortbref N:o 1173. Kortets innersida framställer en »pajas» i färgtryck, kroppen samt armar och ben äro förfärdigade af veckadt, kulört papper och kunna dragas ut.

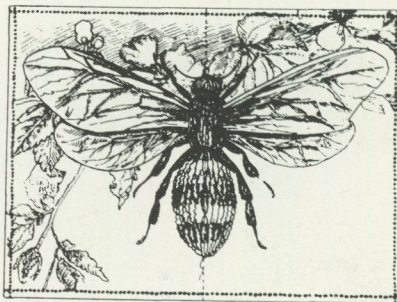
Pris pr st.
17 öre.

Kortbref N:o 1000 har en särdeles fin utstyrsel. Det kan ställas på ett bord, en byrå eller dylikt, då det verkar dekorativt. Pris pr st. 20 öre.

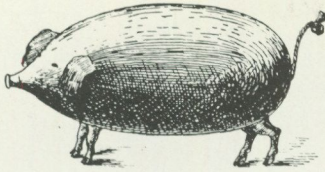

Kortbref N:o 25, kostar pr st. 12 öre.

Kortbref N:o 1912. Då kortet öppnas, synes en fristående fjäril i vackra färger. Pris pr st. 14 öre.

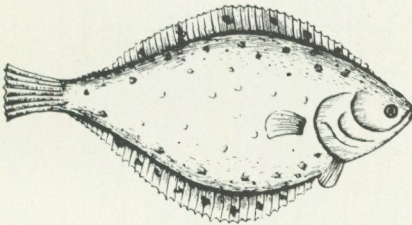
4. En populär artikel var de fantasifulla kortbrev, som kunde vikas ut och bli tredimensionella. Ur priskurant från John Fröberg 1906.

Luftgris N:o 1193 är utförd af gummi och kan blåsas upp. Ställer man den sedan på ett bord, tager den sig rätt komisk ut. Då luften går ut, piper den.
Pris pr st. 30 öre.

"Grin-Olle" N:o 4192 är äfven utförd i gummi; kan äfven blåsas upp och skriker, då luften går ut.
Pris pr st. 15 öre.

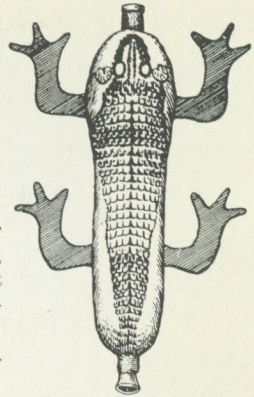

Bokmärke N:o 1, i form af en fisk, tillverkad af gelatin. Då man lägger den i handen, rullar den ihop sig. Mycket trefflig till s. k. bokmärke. Säljes i satser om 6 st. i olika färger.
Pris pr sats 14 öre.

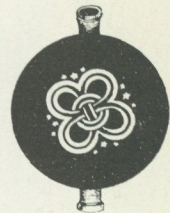

Katt N:o 395, är af gummi och kan blåsas upp. Den piper, när luften går ut.
Pris pr st. 14 öre.

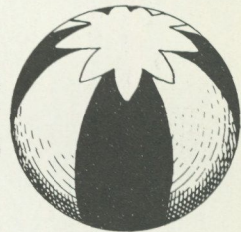
Krokodil N:o 715 är af gummi. Om man blåser in luft i ena ändan och täpper för den andra med fingeret och lägger den på ett bord, snurrar den rundt och ett vibrerande ljud höres.
Pris pr st. 30 öre.

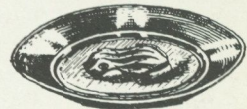
Snurrande Kula N:o 416 bör uppblåsas på samma sätt som föregående samt läggas på ett bord, då den snurrar rundt och ett vibrerande ljud höres.
Pris pr st. 22 öre.

Gummiboll N:o 101 är en omtyckt sort.
Pris pr st. 50 öre.

Den hop-pande Gro-dan. Grodan lägges på den förut djupt nedtryckta

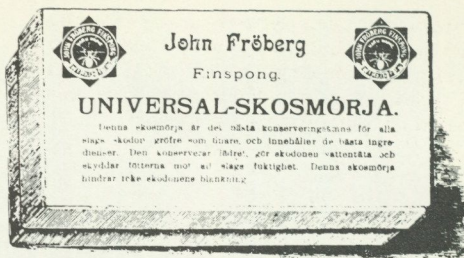
botten, i midten tryckes sedan bakifrån, hvarvid grodan hoppar i vädret.
Pris pr st. 14 öre.

Hvisselpipa N:o 421 är både nått och ändamålsenlig.
Pris pr st. 12 öre.

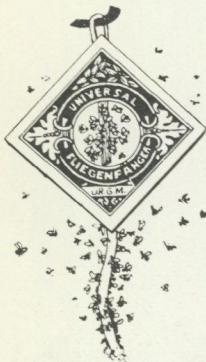
Universal-Skosmörja, hvilken ovillkorligen har många företräden framför flera andra dylika fabrikat och hvilken redan blifvit vitsordad af en hvar, som använt den. Hrr jägare, fiskare och för öfrigt en och hvar, som är rädd om sin hälsa samt vill spara sina skodon, skola efter begagnandet af ofvanstående skosmörja medgifva, att den förtjänar allt erkännande.

Universal-Skosmörjan finnes i starka askar eller kartonger, både ut- och invändigt beklädda med stanniolpapper.

Pris pr ask 0,50.

Universal-flugfångare.

Universal-flugfångaren består af en liten fyrkantig ask. I dess ena ända finnes ett snöre, hvarmed den kan fastbindas vid en taklampa eller annat föremål i rummet, dock helst i närheten af taket. Sedan utdrager man varsamt den lilla remsa, som

befinner sig i motsatta ändan af asken, till c:a 10 cm. längd. Då denna blifvit fullsatt af flugor, afslites den, och ett nytt stycke framdrages. Praktisk och enkel. Pris pr st 0,10.

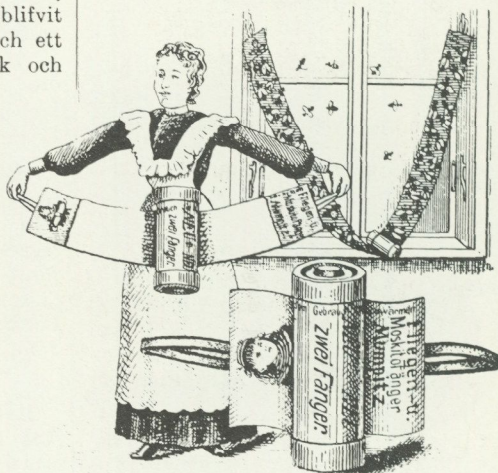
En fluga gör ingen sommar, och många flugor göra ingen glädje! Bort med dem! Köp den nya **Flugfångaren "Svalan"**, den hjälper Eder att bli af med plågoandarna.

Bruksanvisning.

Flug- & myggfångaren "Svalan" (2 fångare). Man drar ut de 2 remsorna, slutna, några cm., afskiljer dessa och drar vidare, så länge tills en remsa springer ur kapseln, under det den andra förblir hängande därvid. Remsorna äro c:a 44 mm. breda. Pris pr st. 0,14.

Svea-Crème No 311 är af god kvalitet och förlämnar genom en lätt gnidning med en mjuk lapp eller borste allt slags läder, företrädesvis lack, box och cheveaux, en behaglig och varaktig glans. Gör lädret mjukt och hållbart. Den säljes i glasburkar med skruflock. Pris pr burk 0,22.

6. "Universal" var ett säljande namn på både skosmörja och flugfångare. Ur priskurant från John Fröberg 1906.

efter sätter man det stora glaset till ögat. Då den användes som ögon-, hals- eller nässpegel, hopskjutes det stora glaset ofvanpå spegeln. Härigenom förstoras betydligt det, man ser i spegeln.

Kombinator kostar endast pr st. 1.50

Tvål.

Iduna-Tvål.

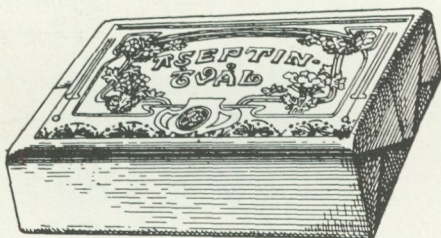
En tvål, som helt säkert blir omtyckt. Vikt c:a 30 gr.

Pris pr st. 0,06, pr duss. 0,60

Liljemjölks-Tvål N:o 5, finnes i sorterade färger. Vikt c:a 30 gr.

Pris pr st. 0,07, pr duss. 0,60

Opoponax-Tvål N:o 4, af god kvalitet, dryg och behaglig Vikt c:a 35 gr. Pris pr st. 0,09, pr duss. 0,87

Tvål N:o 667

(äggfason) är af god beskaffenhet, i olika färger. Vikt c:a 68 gr.

Pris pr st. 0,12

Fortunatvål N:o 255, förekommer i 4 färger. Vikt c:a 55 gr.

Pris pr st. 0,14

Sortimenttvål N:o 500 består

af 4 olika tvålsorter, opoponax-, liljekonvalj-, rose- och aseptintvål. Vikt c:a 55 gr. Pris pr st. 0,14

7. Även postorderfirmorna bidrog till sekelskiftets propaganda för en förbättrad personlig hygien. John Fröbergs sortiment av tvålar från 1906.

Det blev en vurm bland småpojkar att bli agenter och man sålde inte enbart visitkort och stämplat. "Även jag och en av mina bröder var agenter åt John Fröberg. Det vi sålde var mest visitkort. Men även en och annan sak förutom visitkort sålde vi. Synålspåträdaren Blixten, lemonadpulver, en leksak som kallades röntgenstrålar. De var av papp och glas. Jag tillverkade sedan många sådana röntgenstrålar. En vinter sålde jag också en hel del tavlor som var från Finspång. Det var tavlor med religiöst motiv. Tavlorna var pressade pappskivor. Bibelspråken var i silver eller aluminium. Ja så var det väl några andra småsaker. Minns att de sålde rakhyflar och en liten gummipåsättning kring bygeln på fickur så att uret ej så lätt skulle glida ur fickan." (J. W. Lindström, Uppsala.)

"Pryd hemmet med en vacker tafla öfver "Den Svenska Konungafamiljen". Taflan är försedd med en vackert ornamenterad, helt guldförgylld ram ... Pris Kr. 2.50 pr. st. Sändes mot förskottslikvid eller efterkraf."

Så löd Åhlén & Holms första annons i Af-tonbladets halvveckoupplaga 1899. Hur oljetryckstavlan från Gleerups konstförlag i Malmö omgående blev en försäljnings-succé har relaterats många gånger.

Efter skoltiden hade Johan Petter Åhlén och hans några år äldre farbror Marits Erik Andersson, senare Holm, praktiserat några år hos Fröberg i Finspång. Efter att ha lärt sig systemet, hur rekvisitionerna flöt in, varorna togs fram ur lagret, packades och expedierades, fick de idén att starta något liknande i hemorten Insjön. Ett startkapital på 420 kronor räckte till 200 tavlor, material till ramar och till den första annonsen.

Efter några få dagar kunde det första paketet expedieras med järnväg till Hedemora, det andra med post till Blidö. Paketet skulle snart bli fler, och Johan Petter och hans farbror fick dra dem i en mjölkkärra från Brittasbacken till Insjöns järnvägsstation. Redan efter ett par månader kunde sortimentet utökas. Den första priskuranten med 300 olika korta varor gavs ut.

Den andra stora artikeln skulle bli vykort. När vykortsraseriet stod på sin höjdpunkt lyckades Åhlén & Holm förvärva 8 järnvägsvagnar med vykort från ett utförsäljande Malmötryckeri, och inom ett år sålde man nio miljoner vykort. Den speciella järnvägslasten basunerades ut i annonser.

Åhlén & Holm liksom många andra efterkravsfirmor sålde under de första verksamhetsåren enbart genom lokala ombud. Agenterna fick lösa ut varorna till nettopriser medan deras kunder betalade efter katalogens bruttoprislista. Så småningom slopades agentens nettopriser, katalogen skickades till alla som ville ha den, och förtjänsten bestod i stället i provision i form av varor.

Det var framförallt pojkar i de yngre tonåren som blev agenter. De slutade vanligen när de lämnade hemorten efter skolgångens slut eller åkte in i rekryten. Några fortsatte dock som vuxna. Ibland var det skräddare eller sömmerskor som drygade ut sina inkomster genom att ta hem tygprover.

Postordervaruhusens idé att utnyttja agenter ute i bygderna var ganska genialisk. I det gamla bondesamhället byggde all försäljning på personliga relationer mellan tillverkaren och hans kund, nu i det industrialiserade samhället hade avståndet mellan producenten och konsumenten blivit betydligt längre och mer komplicerat. Det blev omöjligt för fabrikanterna att upprätta personliga kontakter med konsumenterna, i stället måste man finna nya vägar som kunde ersätta den personliga kundkontakten. Agenten blev den behövliga mellanhanden, firmans språkrör, som också kände till kundens vanor och önskemål. De kunde t.ex. bevaka när det var namnsdagar eller andra bemärkelsedagar och väcka latenta behov hos dem.

"Man måste anlita almanackans namnsdagar för att komma i kontakt med kunderna, men även ha på känn familjernas bemärkelsedagar. Var det kvinnor som skulle ihågkommas kunde man på orderlis-

8. Åhlén & Holms agenter kunde på 1910-talet välja mellan provision i pengar eller i varor. Den som valde varor fick en större provisionsprocent. För att tjäna ihop till en ordinär kaffeservis skulle agenten ha sålt för ca 60 kr, men den som åstundade en automobil (25 hkr) måste ha ett orderbelopp på 50 000 kr. Provisionslista från 1914.

tan få anteckna en brosch, nipperdosa, luktvatten, strumpor, vantar, näsdukar, hårnålar, strumpstickor, vykortsalbum, dukar, gratulationskort. Skulle kvinnorna uppvakta sina män fick man anteckna på ordern: rakknivar, rakborste, raktvål, mungigor, snusnäsdukar, mässingskam, hängslen, svängrem, skråbockansikten.” (Axel Leffler, Avesta.)

Kunderna å sin sida hade svårt att säga nej till grannens pojke när han kom med katalogen, och den mest effektiva reklamen, nämligen grannens lyckade inköp, kunde postorderföretaget dra nytta av.

”Min broder Joel skickade efter en priskurant från Ählén & Holm i Insjön. Och han visade sig vara en skicklig agent. Han gick

förvarv i gårdarna med priskuranterna. Och ingen varken ville eller kunde neka honom, han uppträdde mycket fint och artigt och kunde prata för varorna i katalogen.” (Erik Östlund, Gävle.)

Postorderagenten blev den nya tidens gård-farihandlare och ännu i början av seklet kunde han få känna av konkurrensen från knallarna, särskilt som de inte hade några påtagliga varor med sig.

”Det kunde ha sina risker om en västgötknalle redan packat upp sitt lager när man kom in i stugan. Det hände ofta att dom ville agera herre i huset å driva ut småpojarna som voro ute i affärssyften och betraktades av knallen som farliga konkurrenter.” (Axel Leffler, Avesta.)

9. ”Det var med stor spänning man motsåg den dag varupaketet kom på posten och man fick gå dit och hämta den, och när man kom hem och började plocka upp paketets innehåll hade man omkring sig hela familjen”, berättar en av Nordiska museets meddelare. En av lockelserna med att skriva efter varor från katalog var naturligtvis spänningsmomentet att få paket. Denna idylliserande bild är hämtad ur Ählén & Holms provisionslista, som delades ut till agenterna 1914.

I TUSENTALS HEM
MOTTAGAS ÄHLÉN & HOLMS VAROR
SOM UTFALLA TILL STOR BELÅTENHET.
ALLA FÖRVÄNAS ÖVER DE GODA KVALITÉERNA
OCH DE OVANLIGT BILLIGA PRISERNA

J. P. Åhlén gjorde 1910 en studieresa till Amerika. Därifrån hämtade han många av sina originella reklamidéer för att dra kundernas uppmärksamhet till firman och stimulera agenterna till stordåd. Sommaren 1911 inköptes en bil, en vit Darracq, som skulle användas i reklamsyfte. På suffletten hade man textat: "Denna automobil eller 6.300 kronor kontant utgör 1:sta priset i Åhlén & Holms stora premietäflan 1910-11" och på bildörrarna hade man målat lite firmastatistik. Man reste kors och tvärs över landet, 2.500 mil under sju månader. Firmans flitigaste agenter, som skickat in order på minst 5 kronor, bjöds på gratisturer. Man stannade med förkärlek på platser där det försiggick någon marknad, där folk var samlade, för att dela ut cirkulär och broschyrer. Bilturerna utan annonserades i förväg och folk lär ha tagit matsäck med sig för att invänta underverket vid väggkanten. Reklamdriven fick dubbel effekt, då man ofta fick ortspressen att skriva om det celebra bilbesöket. Men arga konkurrenter gav moteld, talade om Åhléns uppiffade mjölkkräa och erbjöd sina agenter ännu högre premier.

"Till Värnamo kom bilen i början av juni månad. Det var Värnamo sommarmarknad, och Åhlén och Holms bil körde genom den lilla köpingens gator och väckte berättigad uppmärksamhet. Bilarna voro ovanliga på den tiden. Man stannade här och där på gatorna med bilen, och folket skockade sig kring den för att beskåda vidundret. Reseledaren började dela ut reklambroshyrer, som rönt god åtgång ... Den lilla tidningen Värnamo-Bladet hade dagarna efter marknaden en bild av Åhlén & Holms bil samt en notis vari det berättades att Åhlén och Holms bil farit så varligt fram att inte skada ens "för en hönas värde väl-lats." (Fingal Johansson, Värnamo.)

Sommaren 1913 gjorde Åhlén & Holm försök med flygreklam. Flygbaronen Cederströms Blériot-monoplan inköptes och med detta gjordes flyguppvisningar på olika håll i landet samtidigt som man delade ut broschyrer och cirkulär till en hänförd publik.

84050 Skolflaggor.

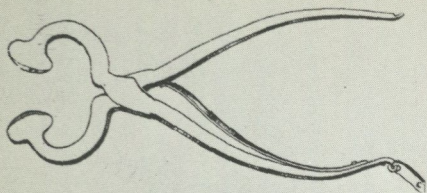
Pris 0:38 pr st.

Av bomull. monterade å 50 cm. käppar, flaggans längd 35 cm. Sydda, mycket starka. Säljas i massor vid fästliga tillfällen, såsom kungabesök etc.

10. Postorderfirmorna slog gärna ett slag för den svenska flaggan. Förutom ordinära flaggor för flaggstänger lanserade man också skolflaggor. "Trevliga för skolbarn att medföra på utflykter", som reklamtexten lød i en katalog från Åhlén & Holm 1913. Bilden ur Wilkensons Affärshus 1911-12.

Företaget var också tidigt att utnyttja reklamfilmen. Redan 1913, då stumfilmen knappt hade slagit igenom, lät man filma verksamheten vid Insjön. En av de medverkande var Victor Sjöström. Man ordnade filmföreläsningar där denna reklamfilm varvades med andra kortfilmer som "Den lilla herdinnan låter spå sig" eller "Naturbilder från Siljan".

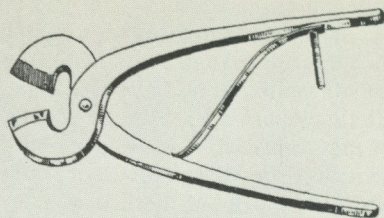
Åren kring första världskriget gjordes en hel del flaggpropaganda i landet. J. P. Åhlén som i tidens nationalromantiska anda drömde om ett fosterland med faluröda stugor och blågula flaggor, ville vara en god fosterlandsvän och social välgörare samtidigt som han gav sitt företag lite PR. I

18606. Sockertång.

Pris 0:55 pr st.

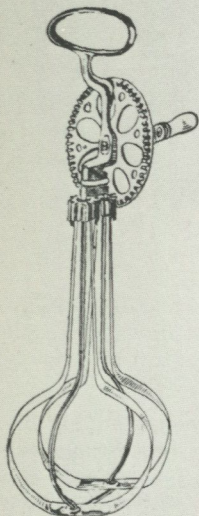
Enligt illustrationen. Välkänt nummer, längd 21 cm.

18607. Sockertång.

Pris 0:65 pr st.

Helt och hållet av stål, mycket kraftig konstruktion, helt bronserad. Bästa Eskilstunafabrikat, längd 20 cm.

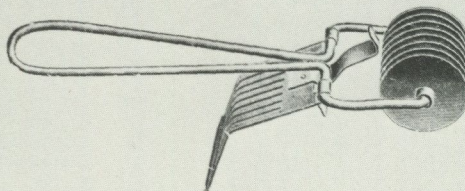

19116.

Amerikansk patentvisp.

Pris 0:48 pr st.

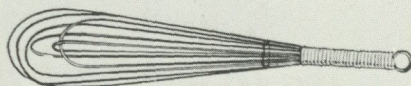
Utomordentligt präktigt vid vispning av gräddor m. m.

19108. Blixtskäaren.

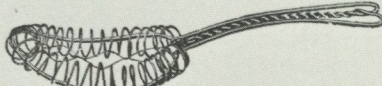
Pris 0:95 pr st.

Måste finnas i varje kök. Den består av 10 runda stålknivar, som rullas fram över grönsaker såsom kål, spenat, lök, persilja, ävensom mandel, köttvaror etc., varvid dessa på några ögonblick skäras i lina bitar. Rengöres automatiskt. Av förnicklad metall. Rekommenderas för dem, som ännu ej hava denna praktiska skärare. Längd 22 cm.

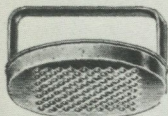
19114. Stålvisp. Pris 0:25 pr st.

Av förtennt ståltråd, praktisk och mycket varaktig. Denna visp är mycket omtyckt och säljes i stora partier; mitt partipris är det lägsta i landet.

19115. Gräddvisp. Pris 0:25 pr st.

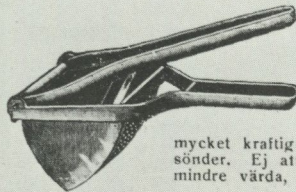
Av fint förtennad ståltråd. Längd 27 cm.

19160. Fiskfjällare.

Pris 0:25 pr st.

En liten men verkligt praktisk artikel. Består av ett rivjärn och en bygel, vari handen stickes.

18625. Saftpräss

Pris 1:50 pr st.

Användes även

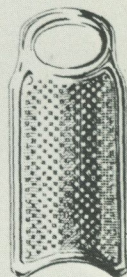
som potatis-

prässare. Allra

bästa kvalité,

varför den är

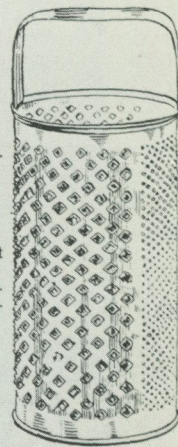
mycket kraftig och aldrig går sönder. Ej att förväxla med mindre värda, sämre fabrikat.

19105. Rivjärn

Pris 0:18 pr st.

Prima solitt, nytt fabrikat. Bred, rejäl modell med präktigt handtag. Längd 26 cm.

19106.

Rivjärn.

Pris 0:40 st.

Runt, av

bleckplåt.

Tre olika

grovlekar,

varigenom

det faktiskt

ersätter tre

olika rivjärn.

Längd 22 cm.

11. Husgeråd var en storpostorderartikel, framför allt köksredskap som potatisskalare och liknande moderniteter. Ur Wilkenssons katalog 1911-12.

1916-års katalog skänkte man bort 2.000 flaggdukar till dem som kunde uppvisa att de hade rest en minst 12 meter hög, fristående flaggstång. En mängd ansökningar strömmade in, och man fick göra en insamling så att fler kunde få en flagga. Några år senare skänkte man också bort 1.000 tunnor Falu rödfärg till dem som ville men inte hade råd att rödfärpa sina hus. Och till 40-årsjubileet 1939 delade man ut material till 1.000 avlopp.

Den verkliga "Sörgårds-idyllen" målades också upp, när man ur kundkretsen efterlyste tre blivande brudpar, som skulle bjudas på bröllop och få bidrag till bosättningen. "Inomhus ordnar hon i tankarna allt så smakfullt och nätt. Varje möbel får sin noga uttänkta plats, hon vill på allt sätt få fram den bästa helhetsverkan. På hyllorna invid spisen i köket glänsa skinande, blankskurade kopparkärl. I skåpet där bredvid står den gedigna porslinsservisen och övrigt husgeråd. Linneskåpet står med travar av bländvita duktyger i vackra mönster och linne med hålsöm och knypplade spetsar. Ingenting får saknas, och allting skall vara på plats." "Var ska vi ta't", utropar man med rätta i katalogtexten från 1918.

Postordervaruhuset vände sig huvudsakligen till befolkningen på landsbygden. Det var "Sveriges fattiga barn som lade grunden till Åhlén och Holm," (S. Adolf Svensson, Fridefors, Halland). Kommunikationerna var visserligen en förutsättning för att kunna handla på postorder men kunderna fanns framförallt bland dem som hade dåliga förbindelser och långa avstånd till butikerna. Lanthandeln hade ett begränsat sortiment av basvaror och när det gällde sådana varor som kunde ge tillvaron en "guldkant", sådant som man kunde pynta sig själv eller hemmet med, eller annat som kändes lustbetonat, så fanns det inte mycket att välja på. Postorderkatalogen konkurrerade med större och lägre priser på grund av färre mellanhänder.

Det var framförallt textilier och husgeråd som man "skrev efter" från katalogen. Men

de passa till varje dams huvud.

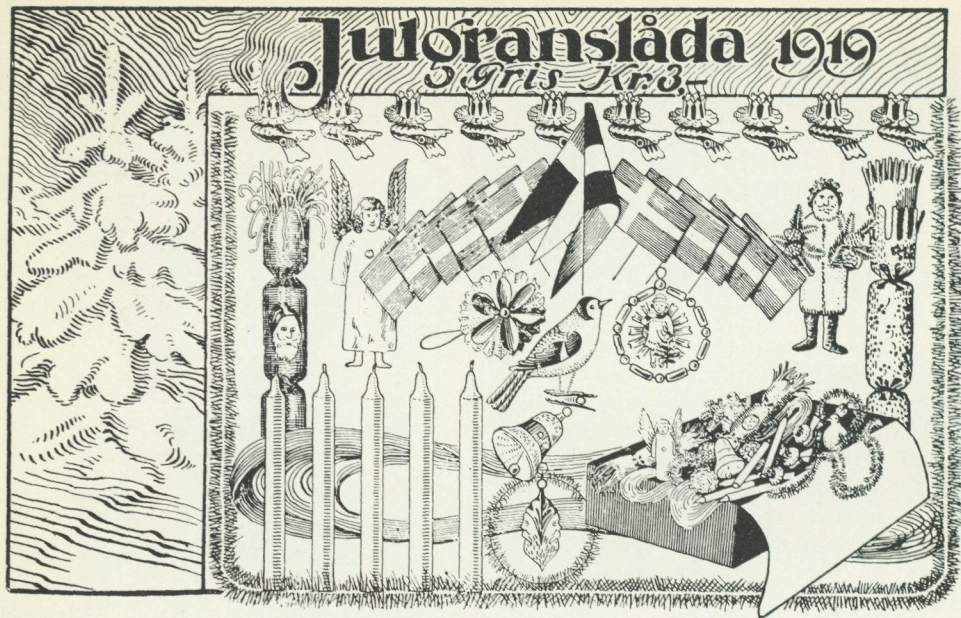
Damhatt № 6456 A, rundhatt av marinblå filt. Senaste modell. Pris **2,75** pr st.

12. Exempel på damhatt som utan risk kunde köpas efter katalog. Storleken passade alla. Åhlén & Holms katalog 1911-12.

under postorderfirmornas genombrottsår fanns det en markant inriktning av sortimentet mot presentartiklar, prydnadsföremål, skämtsaker, nipper och undergörande salvor. Det var lustbetonade varor som gav ägaren en känsla av lyx och kanske också av viss status.

Dessa basarvaror kostade inte så mycket och för de flesta var de betydligt överkomligare att uppnå, än att göra en så stor investering som t.ex. till en färdigsydd kostym. Det var lättare att få pengarna att räcka till ett cykelspänne för 5 öre än att spara ihop till en cykel som vid seklets början var en lyxartikel för de flesta.

Man köpte framförallt lätta varor så att frakten inte skulle bli så dyr. När det gällde kläder så köptes sådant, där det inte var så noga med passformen, underkläder mest. "Damhattarna finnas endast i en storlek, men deras fason gör att de passa till varje dams huvud". Bland färdigsydda

Julgranslåda N 11111 B, innehåller: 1 stor toppflagga, 10 st. små svenska flaggor, 10 st. mekaniska ljushållare med kul-led, 2 st. smällkarameller, inslagna i vackert papper, 5 st. prima julgransljus, 1 st. tomte av vadd, 1 angel av vadd, 1 prydnad av glas och

glitter, 1 prydnad av glitter med glaspärla, 1 sol av glitter, 1 glittergirland, 1 fågel av glas, 1 klocka av vackert färgat glas samt 1 brev silverglitter. Allt förpackat i trevlig kartong. Med varje julgranslåda följer dessutom en värdefull julkapp.

Pris pr låda Kr. 3,-.

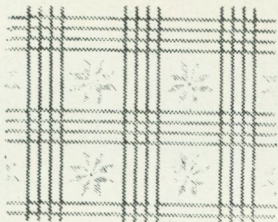
13. De flesta inköpen från postorderkatalogen koncentrerades till jul. Förutom julkappar blev det också lite julpynt på beställningssedeln. Ur Strålin & Perssons julkatalog 1919.

kläder blev regnkappan av svart blankt gummi tidigt ett populärt plagg. Många av inköpen koncentrerades till julen. "Till jularna: julkort i mängder, julgransprydnader, bordlöpare av papper med färggranna deviser, dito papperstavlör för rumsväggar med julmotiv, julgransljus och mycket annat, som det gick att slå mynt av till helgerna ... Kaffekannor var även en artikel som köptes till hemmen årtiondena efter sekelskiftet att användas vid bjudningar, vackra, förnicklade i olika storlekar ..." (Lars Erikson, Leksand.)

På 1920- och framförallt under 1930-talet, då levnadsstandarden i landet började stiga, ändrades sortimentet mot dyrare och större kapitalvaror som konfektionssydda kläder, möbler, radioapparater och cyklar. "I vårt hem ha vi haft postorderkataloger sedan i början av 1920-talet. Det har varit

kataloger från Strålin & Persson, Korsnäs, men framförallt från Åhlén & Holm ... Min systers vita konfirmationsklänning köpte vi hos Åhlén & Holm, då hon konfirmerades 1924. En cykel till min fosterbror köpte vi 1934. Far köpte även en frösåningsmaskin – en sådan apparat, som man bar på axeln, då man på våren sådde gräsfrö. Även premieobligationer har inköpts ..." (Ingrid Pettersson, Tollered.)

Tack vare postorderkatalogen spreds mycket från den urbana kulturen ut till bygderna. Gardiner, tapeter, hygienartiklar och sängkläder fick en snabb spridning. Till avlägsna delar av Norrland likaväl som till de centralare orterna i Mellansverige. Trådgardiner till kök och kammare blev en stor försäljningsartikel. Man skaffade vaxdukar som liknade dräddukar till de tidigare duklösa slagborden. Halmmad-

N:o 1548, 1549.

N:o 1550, 1551.

N:o 1552, 1553,

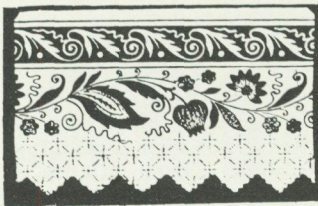
Bordvaxduk.

Ofvanstående visar 3 mönster å extra prima engelsk vaxduk att användas å matbord m. m. Denna vaxduk är särskildt mjuk, och på grund deraf hållbar. Hvarje mönster finnes i två bredder och kan längen tagas efter behag.

N:o											Pris pr meter
1548,	hvit	botten	med	röda	ränder	och	blåa	stjornor,	bredd	110 cm.	 2,96
"	1549,	"	"	"	"	"	"	"	"	138 "	 2,60
"	1550,	hvit	botten,	blå	rutor	med	röda	och	hvita	blommor,	bredd 116 cm. 2,35
"	1551,	"	"	"	"	"	"	"	"	138 "	 2,60
"	1552,	helhvitt	linnemönster,	bredd	116 cm.	 2,36					
"	1553,	"	"	"	138 "	 2,69					

—Jag får härmed meddela att jag är mycket nöjd med de varor jag från Eder mottagit.

Vänligen
Josef Ohio
Olivefors, Mohärad.

Hyllremсор

af vaxduk. Dessa hyllremсор hafva den stora fördelen framför dylika af papper, att de undan för undan kunna tvättas och sålunda alltid äro rena. Dessutom hålla de i årtal, hvarigenom i längden blifva billigare än pappersremсор.

N:o 1554, 1555.

N:o 1554,	hvit botten med blåa blommor.	Bredd 8 cm.	.	.	Pris pr meter	22 öre
" 1555,	hvit botten med blommor i guld.	" 8 "	.	.	" " "	22 "

"Förre ordern var till min fulla belåtenhet".
 Högaktningsfullt
Edv. Westlund
 Rörverket, Hagfors.

3830 U

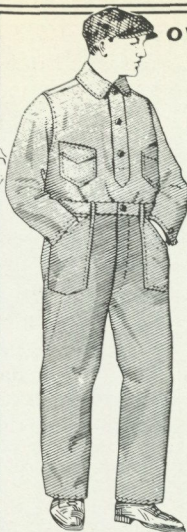
9126 U

Snickareförkläde № 3830 U, av mörkblått, extra starkt tyg, med fyra fickor. Längd utom halsbandet 91 cm., bredd 69 cm. Pris **0,95** pr st.

Amerikanska Hängselbyxor № 9126 U äro de mäst praktiska o. bekväma s. k. överdragsbyxor man gärna kan önska. De äro tillverkade av blått, tvättäkta mycket starkt bomullstyg med tvänne fickor samt hängslen att fästa upp dem med. Pris **2,25** pr par.

OVERALLKOSTYMER

nyaste o. mest praktiska s. k. överdragskostymer, passande utmärkt för alla yrken. För arbetare o. yrkesmän äro de särskilt att rekommendera, enär de äro starka o. hållbara, lediga o. lätta, så att de ej tränga och besvära. De skydda fullständigt underkläderna mot dam, smuts, olja o. d.

Overallblus Nr 1 D 60942, av khakityg, mycket god kvalitet. Knäppes fram samt försedd m. två rymliga fickor. Vanlig storlek.

Pris pr st. Kr. **5,75**

Overall-byxor Nr 1 D 60943, av samma goda material som overall-blus Nr 1 D 60942. Med stroppar upptill för bälte. Fyra stora fickor samt en mindre vid överkanten. Vanlig storlek. Bilda tillsammans med ovanstående blus en präktig o. hållbar överdragskost.

Pris pr par Kr. **6,75**

Overalls-kostymer för yngl. av oerhört starkt och kraftigt beige-färgat overallstyg. Fyra rymliga fickor framtill och två baktill.

Nr 1 D 60944. För 14 å 15-åringar.

Pr kostym Kr. **13,50**

Nr 1 D 60945. För 16 å 17-åringar.

Pr kostym Kr. **14,50**

Nr 1 D 60670, tillverkad av starkt, äkta overallstyg i blågrå färg. Med 6 stora fickor och 1 s. k. tumstocks-ficka samt slej i ryggen. Finnes i de vanliga storlekarna 46, 48, 50, 52 och 54.

Pr kostym Kr. **17,75**

Nr 1 D 60671, tillverkad av beige-färgat khakityg i mycket god kvalitet. Med 6 stora fickor o. 1 s. k. tumstocks-ficka samt slej i ryggen. Finnes i de vanliga storlekarna 46, 48, 50, 52 och 54.

Pr kostym Kr. **17,75**

Damkänor № 8H10950, av svart boxkalv, moliermode, l. randsydd, med tåhättor, och militärklackar. Pris pr par. Kr. **13 65**

Damkänor № 8H15217 av äkta chevreaux med tåhättor, molier, randsydd, militärklackar o. h. halvtvå snöringar. Särdeles eleganta. Pris pr par. Kr. **13 50**

15. Amerikanska hängselbyxor lanserades på 1910-talet och kom så småningom att slå ut det manliga arbetsförklädet, som försvinner ur katalogerna på 1920-talet. Ur Åhlén & Holms sommarkatalog 1913.

16. Den amerikanska overallen är ett exempel på en ny vara som fick snabb spridning över landet tack vare postorderkatalogen. Ur Åhlén & Holms katalog 1922-23.

17. Att köpa skor ur katalog var vanskligare än hatt. I senare kataloger försvinner de också. Ur Åhlén & Holms sommarkatalog 1913.

rasserna byttes ut mot modernare, man köpte filtar, kuddar och sängtäcken. Det började, liksom i stadslägenheterna, i mån av utrymme bli modernt med sängkammare. Men när pyjamasen introducerades i mitten på 1920-talet gick det trögare. Det spelade ju ingen roll hur man såg ut på natten. Det fanns ingen nattdräktsvana. I en introduktionsannons i 1924 års Åhlén & Holm-katalog då pyjamas erbjöds för 11.75 kronor skrev man i annonstexten: "Passande både damer och herrar i synnerhet att rekommendera för sjukvårdare, portvakter, nattelefonister och andra som måste avbryta sin sömn."

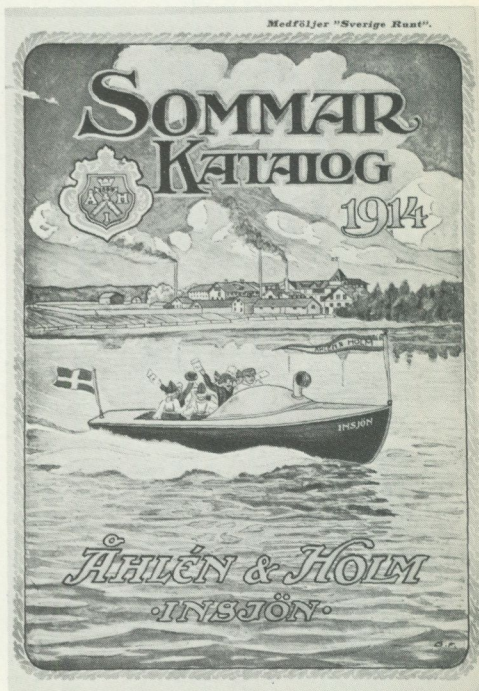
För många blev katalogen den första kontakten med nyheter medan de ännu var relativt nya. Lanthandlaren hade inte samma möjligheter att hänga med i utvecklingen. Många köpte sin första radio eller grammofon på 1920–30-talen på postorder. Men i katalogen kunde man också hitta de mer gammalmodiga varorna som kom att finnas kvar tack vare kundernas efterfrågan. De öppna byxorna, underbyxornas föregångare fanns ännu in på 1930-talet, besman och klapprän i kataloger från 1920-talet och s.k. lysdukar som lades under fotogenlampan såldes ännu in på 1940-talet.

Katalogen eller priskuranten blev postorderföretagets ansikte utåt och viktigaste kontaktorgan med kunderna. Det som till en början var små, anspråkslösa cirkulär kom att bli påkostade, illustrerade böcker på flera hundra sidor med omslag i flerfärgstryck. Stor möda lades ned på instruktiva bilder och lockande texter. Omslagen illustrerades särskilt på 1910-talet med de modernaste kommunikationsmedlen med bilar, flyg eller motorbåtar för att ge intryck av effektivitet och snabb expediering.

Vi har idag svårt att avgöra hur mycket som verkligen köptes på postorder. Det var dock bara en liten del av den totala detaljhandelsförsäljningen. Men vi vet, inte minst bekräftat av frågelistans sagesmän, att postorderkatalogen blev en verklig drömbok för många, kanske den enda litte-

rära upplevelsen i brist på böcker och veckotidningar. Den lästes och studerades noga, vandrade från stuga till stuga. I en prylfattig vardag uppenbarades här världens alla härligheter. "De ha, åtminstone de första 10–15 åren efter sekelskiftet, för fattigt och enklare folk fyllt ett litterärt behov. I nästan varje torpar- och statarstuga och i varje drängkammare fanns vid sekelskiftet och åren därefter sönderlästa kataloger från John Fröberg, Finspong, Åhlén & Holm, Insjön, och Jean Thonèrfeldt, Hällabäck. De fattiga var på den tiden litterärt undernärda. På sin höjd cirkulerade häftesromaner av typen "Galerslafven Rocambole" eller "Claus von Störtenbecker eller vitaliebröderna eller senatorns dotter". Man hade inte råd och kanske inte heller ambition att köpa riktiga böcker. Kataloger fick utgöra ersättning och de kunde fås gratis eller "mot bifogat postporto". (Karl Kronberg, Växjö.)

18. Omslagsbild till Åhlén & Holms sommarkatalog 1914.

POSTORDER

snabbt
bekvämt
billigt

POSTORDER

'HEMMA-MYSARE'

Höstens plagg för kvinnan
hemmakvällen!

Strich-frestiservall i högsta avsnitt
kvalitet. Färdigt med bläckla från
mycket krage, en fästa samt skärp.
Färdigt i färdigkonstruktionerna
brunt-rosa, orange-brunt eller grönt-
blekt. Damstolar 35-45 mm även
för barn 170-175 cm.
Pris för damstolar 195,- inkl moms
och postfraktsavgift.
Sticka in beställning eller ring till:
F: KERSTIN NILSSON
Tungsten 7, 812 45 Södervall
Tel: 90/71 74 75

ICKE ÖNSKVÄRT HAR FÖRSVINNEN FÖR ALLTID MED LEMONS PERGAMON

Elektrolysmetoden är känd
över hela världen som den
enda effektiva stället att avlägsna
misshandlade hår för alltid. Lemon
pergamon är till att använda. Inga kemikalier
eller skadliga strålning.
Blir perfekt. Inga spår lämnas på
hår. Gör som tusen hårda nummer.
Köp Lemon Pergamon och skicka
till misshandlade hår för alltid.
och för Vi levererar 30 dagars full
returrätt. På honom Ni kontrollera att
hår växer inte kommer tillbaka. Lev med
1 års garanti och utvärta kostnads
ning. Pris Kr. 44,-. Moms ingår.
Brochurer översänds utan kostnad. Skriv
i dag till:
ODETTA Produkter, Avd E
Box 432, 191 04 Sjöbohusväg 7, 0874 24 21

BYSTER
av våra
Kända kom-
positörer
gjorda av
alabas-
terlikn.
material.
Höjd 150mm
vikt ca 300 gr.

2475 st

Följ. finns: Bach, Beethoven,
Chopin, Mozart, Schubert,
Verdi, Wagner.
Hela satsen om
7 st olika end.: **150:-**

VASHAND
av keramik
höjd 210 mm
vit **1975** st

Guld 2475 st

Svan av keramik
höjd ca 95 mm
1475 st

Moms ingår, frakt tillkommer

MAMMA - BYXAN

MODERNT SKUREN

stiller find under hela grovslätan
lockt vore den reglaterade mjöden. Fä-
vidd 44 cm. Storlek: 36, 38, 40 och 42.
Kvalitet. Gubben stretch. Finger, Bu-
ge, vinöd, grön och brun. Pris: 18 kr
inklusive moms. Fraktkostnad tillkom-
mer. Betalas inom 8 dagar eller full
returrätt inom samma tid. Skriv till
Mamma-Byxan, Mellbergsgatan 2 A,
411 46 Göteborg.

För annonser kontakta annons-
avdelningen måndag-fredag
08/738 30 00 kl 9-17

Mamma- jeans!

Längd: Rålängd.
Ändringar bakaöm
(ca 8 cm)
Min mått max mått
S 68 utöjbar 88
M 77 utöjbar 100
L 122 utöjbar 104
Längd stuss
S 58 S 80
M 61 M 84
L 64 L 96
Pris 109,-
Sänds mot postfraktkost. Moms ingår.
Fraktfritt. Full returrätt.
Skriv till eller ring till
JEANS-GROTAN
Box 55022, 500 05 Borås
Ordertel. 033-1118, 033-13 48 98

SAMMETS- AFFISCHER med REFLEXFÄRGER

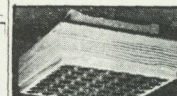

Toppopulära BLACKLITE
sammetsaffischer NU till för-
månspris! Hårig tygkläna på
vitan. Övriga färger som reflek-
terar minsta ljus i Ditt rum.
Storlek: ca 50x80 cm. 1 st 20,-
2 st 35,-, 3 st 45,-, porto
postfrsk tillkommer, max 4,-

MOTIV
□ Prata - så som
□ Stutter - spikromantiskt
□ Huset - kanske vår svagaste
□ Uppå - toppopulärst älskade
□ Tjugo - seneständning
□ Ryttande bergstiger - hjälp
□ Pinda - ett mått för djupvatten
□ Dracula - för skräckens vännere
□ Dödkullar på sopstopp - checkmeiv
□ Fjort - färggrann
□ Enkelt - vackert sagomöiv
□ Herden - stämningstyd
□ Renna - hälsok väcker
□ Alvarfisk - har alla färger
□ Draken & Skeppet - ej för spökiga
□ Söring - sköna
□ Hatten - tillförlit
□ Sjögrun - ljus
□ Dagligt - trygghetstid
□ Kartongen - utgåll
□ Indon - sluss
□ Kopp på Blått - MC
□ Dragter - häftig barn ut
□ Kryssa för de motiv Du vill ha,
Skriv i namnet adress. Klipp ur
och skicka till:

Svenska Cobrex
Fack, 104 32 Stockholm 13
Tel. 08/31 17 72
Bokst. Östang, 40, Södra

Nu kan ni köpa stövlar
DUQUE
direkt från importör
225,- inkl moms

NU PRIS 88:-
Fraktfritt inkl. moms.

Taklampa i furu
med coronaraster.
Storl. 28x28 cm.
Färg: natur och brun.

KECO
576 00 Sälavä, tel. 0382/125 94

Nu kan ni köpa stövlar
DUQUE
direkt från importör
225,- inkl moms

Till jeans, gubardin,
kyöl, Männing m m.
Färdigt i fyra mode-
färger: naturfärd,
ljusbrun, rostbrd
och svart. Skaff-
längd 34 cm. Helt i
A-läder (handgjrd).
Storlekarna 38-42

ABTEKON
Fack, 100 28 Stockholm
Tel 08/54 07 50

OBS! FELAKT. LAKANSVÄV JÄTTEBILLIGT

Toppenfärd blekt lakansväv i allstarck, tätvävd 100 % bomull.
Bortslumpas otroligt billigt på grund av obet smuttslackor
som fått gå bort i tvätt. Int. 720. Bredd 150 cm. Per mtr bora
5:95, 10 mtr bora 59,-. Fyndköp. Moms ingår. Full returrätt.

Ordertel 033/15 60 75
CELLBES POSTORDER AB,
Box 808, 501 10 BORÅS

FARS DAG

Ge honom **RONSON 55**
-en förmämlig rakapparat
på förmämligt Haléns-konto.

RONSON RS 55 med mångfaldigt skärblad och brett skärhuvud,
per en snabb och bekväm rakning. Glider lätt och rakar riktigt nära
huden. Av rostfritt Sandviksstål - urstark, håller länge. Störnings-
skyddad motor, omkopplings-
bar mellan 110 och 220 volt.
Levereras i elegant reseset.
1 ÅRS GARANTI MED
GRATIS SERVICE.
Pris endast 129,-
HALÉNS-KONTO:
12 mån. 4 11:95,
6 mån. 4 22:70.
Best.nr 50 80 28

Haléns Postorder

Sänd mig med 10 dagars resurser:
BEST NR ☐ ANT ☐
Kryssa för den som du vill ha,
Skriv i namnet adress. Klipp ur
och skicka till:
Svenska Cobrex
Fack, 104 32 Stockholm 13
Tel. 08/31 17 72
Bokst. Östang, 40, Södra

BOKST ADRESS
POSTNR/ADRESS
TELEFONNUMMER
PERSONNUMMER (Se försändelsebesked)
Ar Mån, Dag Nr
Vi tillbehåller oss rätten till besöksbesked och begränsad kredit.

Haléns Postorder
501 87 BORÅS
Svarspersonal: 244
08 60 60 61

K
31.90
AKRYL/
ULL

L
31.90
AKRYL/
ULL

M
från
14.95

K Rändig SPORTUNDERTRÖJA av stickad, härligt mjuk 80 % akryl/20 % ull i kända färger. Skönt värmande. Släktad halsringning och långa armar. Fintvätt 40. Storlekar 36/38, 40/42 och 44/46.
29-6467 Brun/rosa
29-6475 Marín/röd
Pr styck 31.90

L Rändig SKID-SPORT-BENKLÄDER. Infälld midjeresår. Långa ben med resår under foten. Material och kvalitet som ovan. Storlekar 36/38, 40/42, 44/46.
29-6509 Brun/rosa
29-6517 Marín/röd
Pr par 31.90

M Finribbade, mjuka och sköna MAME-LUCKER med mönsterband. Dubbel grenkil, långa ben med spetsresår-avslutning och infälld midjeresår. Materialet är en blandning av ylle och perlon. Bär tvättas som fintvätt 40. Fyller ej och är malskrad. Svensk tillverkning.
29-5931 Grön
29-5949 Marín
29-5956 Beige
Storlekar 38-46 48 50

19-20. T.v.: Traditionell postorderhandel. Ur Expressen 18 okt. 1975. Ovan: Ur höst- och vinterkatalogen 1975-76 från Ellos postorder, Borås, som idag är landets största postorderföretag. I mitten på 1960-talet drabbades postorderhandeln av en svår kris. Många företag försvann eller togs över av starkare konkurrenter, men idag har dess positioner förstärkts på nytt. Postorderhandeln har idag 2,4 % av den totala marknaden. Kundkretsen finns fortfarande i glesbygderna, men man har också fått människorna i storstadsområdena till kunder. För småbarnsfamiljer i nybyggda förortsområden, där servixen ännu inte är utbyggd, visar sig postorderkatalogen många gånger vara det bästa alternativet.

Efter andra världskriget började postorderförsäljningen minska betydligt. När kommunikationerna blev så bra att man lätt

kunde ta sig till butikerna, och dessa blev fler och fick ett utökat varusortiment, föredrog man att köpa direkt över disk.

Katalogerna slängdes eller gick sitt slutliga öde till mötes på många utedass. De kataloger som finns kvar är idag ett ovärderligt hjälpmedel i historieforskningen. Inte minst för museimannen i sitt dagliga värv med identifiering och datering av föremål.

Litteratur

Ahrén, O., Från pojkagentur till modern postorderfirma. Minnesskrift utg. av Föreningen 1881 års män jubileumsåret 1931. Sthlm 1931.

Edvall-Larsson, L. & Karlberg, L. A., Strålände

tider för postorderhandeln, i Svenska Dagbladet 24.8.1975.

John Fröberg. Finspång 1879–1909. Minnesskrift. Norrköping 1909.

Kristensson, F., Postorder. Företagsekonomiska studier över en distributionsform, i Affärsökonomiska forskningsinstitutet vid Handelshögskolan i Stockholm. Meddelande 29. Sthlm 1949.

Rönnstedt, B., Postorderhandel. Seminarieuppsats 1967. (Stencil.)

J. P. Åhlén. En minnesskrift. Sthlm 1939.

Summary

In the days when the mail-order agents induced us to write for products from catalogues

The mail-order companies had their days of glory during the first two decades of the 20th century. This type of selling made rapid headway and the fairly well developed communication networks made it possible to construct a distribution apparatus at the same time as the monetary-economy system became widespread. In a relatively short period of time the mail-order companies managed to spread mass produced goods, mainly gifts and jest articles (particularly during the first period all over Sweden.

John Fröberg of Finspång was the first person to start mail-order selling in Sweden. As early as the 1880s he had built up his activities—visiting cards and rubber stamps—which agents spread throughout the rural settlements. Many large-scale businessmen in the mail-order line, amongst them J. P. Åhlén, started their careers as agents for Fröberg.

The idea of using local agents dispersed throughout the rural settlements was quite brilliant. The agent became the necessary intermediary between the manufacturer and the customer. He or she acted as a mouthpiece for the company but was also acquainted with the habits and wishes of the customers. Customers often found it difficult to say no to a neighbour's boy when he came with the catalogue and sought their custom and the mail-order companies benefited from the most effective form of advertising, viz. successful purchases made by neighbours.

The mail-order firm of Åhlén & Holm under-

stood the importance of advertising at an early stage. A considerable proportion of their advertising was directed towards recruiting agents.

In 1911, for instance, the company carried out an advertising trip by car throughout Sweden, a trip which received considerable attention. Agents with good sales results were allowed to take part in trips of this sort. Halts were made in densely populated communities, preferably if a market of some sort was in progress, and brochures were distributed. This advertising drive had a double effect since the local newspapers often wrote about the distinguished visit.

Mail-order sales diminished in importance after the second world-war when retailing began to take over. When communication facilities grew sufficiently developed so that customers could easily make their way to the shops and so that the shops, in turn, could increase their range of goods, people chose to make their purchases directly across the counter rather than write after goods from a catalogue.

Today mail-order business is, however, regarded as undergoing a renaissance after a marked recession during the 1960s. In addition to the traditional customers from the sparsely populated areas, a new type of customer has emerged, namely those living in the large-scale urban areas. The mail-order catalogue often provides the best alternative in newly constructed housing estates where services have not yet been developed.

Dirigold

Lis Granlund

Sedan 1920-talsutställningen på Nordiska museet 1968 har legeringen dirigold inneburit en frågeställning för museet. Det inlånades då ett par föremål stämplade "Dirigold". Under utställningsbrådskan konstaterades att det inte fanns någon litteratur om legeringen.

I början av 1974 fick museet förfrågningar som gav anledning till en undersökning. Man kom då fram till att dirigold uppfanns av två svenska ingenjörer, C. Molin och C. A. von Malmborg, samt att legeringen skulle bestå av 90 % koppar och 10 % aluminium. De två ingenjörerna förestod omkring 1920 metallfirman Alco i Örebro.

Tidningsartiklar om 1920-talets industriutställningar runt om i landet gav ytterligare information. Kritikerna var så positiva att det stod klart att legeringen dirigold måste ha blivit mycket populär. Göteborgs Dagblad skrev efter Svenska Mässan 1922 att "dirigold bibehåller även efter mångårig användning sin höga glans till skillnad från silver, vars yta snart blir matt och grå. Den ärgar icke, har ingen lukt eller smak och svärtas icke av ägg eller lutfisk." Göteborgs Morgonpost nöjde sig inte med så enkla fakta utan lade till: "Den alcometall, som användes till 'bordsguldet', benämnes av uppfinnarna dirigold – det torde ej dröja länge, förrän både namnet och saken är på var mans läppar. Även ifråga om pris står sig dirigoldet ledigt i konkurrensen med t.o.m. det bästa bordnysilvret." Göteborgs Posten prisade också produkten: "Det är den enda metall förutom guld, som har guldets djupa glans och färg." En rad andra tidningar, bl.a. Dagens Nyheter och Sydsvenska Dagbladet Snällposten var lika be-

römmande, varför det var förvånansvärt att tillverkningen någonsin upphörde.

Så småningom lyckades museet att komma i kontakt med överingenjören John Norelius i Örebro. Han förestod i många år tillverkningen av dirigold och alcobrons på firman AB Alcometaller. Ett stimulerande samarbete började för att utröna dirigoldets mysterium, och John Norelius ställde generöst sitt vetande till museets disposition. Han förmedlade också kontakt med AB Alcometaller i Mosås utanför Örebro. Firman har kvar en del prov på föremål av dirigoldproduktionen från 1920- och 1930-talen.

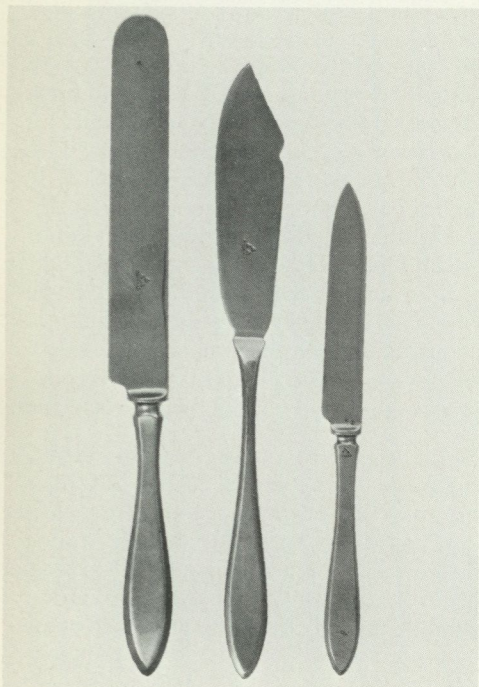
Dirigoldets historia började under första världskriget, då det rädde en markant brist på tenn som ingick i den för industrin viktiga tennbronsen. I USA började forskningen efter ett ersättningsmaterial. De båda svenska ingenjörerna C. Molin och C. A. von Malmborg, som då arbetade i USA, uppfann en metod att legera koppar och aluminium utan att aluminiumet oxiderade. Man hade redan tidigare känt till att aluminium och koppar bildar en god legering, men att den var mycket vanskelig att framställa, då aluminium oxiderar så snabbt att största delen av metallen blir oxid som inte går att avlägsna ur smältan.

Molin och von Malmborg lyckades med alcobronsframställningen och att vid tillsättning av vissa kvantiteter av andra metaller uppfinna en ny legering som fick namnet dirigold. Sammansättningen av legeringen är fortfarande en välbevarad hemlighet inom den familj i Örebro som satsade pengar på produktionen 1922 och så småningom helt övertog den.

1. Alla dirigoldprodukterna salufördes i eleganta etuier. Besticken såldes i halva eller hela dussin. Ur Dirigolds varukatalog.

2. Matkniv, fiskkniv och fruktkniv i dirigold. Fabriken gjorde aldrig några försök att härma redan befintliga silvermönster såsom nysilverfabrikerna.

Molin och von Malmberg återvände till Sverige våren 1920. De köpte ett mindre företag, AB Skandinaviska Armaturfabriken i Örebro. Där började de en tillverkning av rördelar och mindre gjutgods av den legering de hade experimenterat fram i USA, nämligen alcobrons. Redan under hösten 1920 startade de dessutom en tillverkning av kaffeskedar av dirigold. Fabrikationen var en aning omständlig i början. Alla slipningsarbeten fick skickas till Eskilstuna, eftersom det inte fanns yrkeskunnigt folk i Örebro. 1921 flyttade emellertid några slipare till staden och en större produktion kunde börja.

Den fasetterade form, som de första kaffeskedarna hade, var ritad av ingenjör Carl Molin. Den följde med i hela den senare produktionen av matbestick. Ingenjör von Malmberg kom ofta med nya idéer, men det var Molin som med sitt säkra formsinne realiserade dem. John Norelius blev praktikant hos dem 1920–21, och när han själv anställdes i augusti 1925 och så småningom kom att leda dirigoldtillverkningen ändrade han inte grundformen. Norelius ritade kandelabrar och bågare och en del detaljer som handtag på kannor o.d. Någon designer var aldrig anställd vid fabriken.

I det första världskrigets spår följde en lågkonjunktur över alla jordens industrialiserade länder och den drabbade också Sverige. Molin och von Malmberg fick ekonomiska svårigheter och sökte kapital för att fortsätta sin verksamhet. De kom då i kontakt med grosshandlaren Sven Johnson som ägde emballage- och pappersfirman Johnson & Hill i Örebro och fick honom att satsa pengar i ett aktiebolag som bildades i februari 1922. Det fick namnet AB Alcometaller.

3. Fr.v. Vägglampett för elljus eller levande ljus, 33 cm hög; trearmad kandelaber, som kan delas och underdelen fungera som vas, h. 38 cm; vas på fot, h. 25,5 cm. John Norelius var kandelaberns och lampettens formgivare. Ur Dirigolds varukatalog.

4. Ett festligt bord dukat i rekamsyfte med dirigoldföremål. Bestick, kuvertvaser, fruktskålar, tallrikar samt den höga vassen kastar guldglans över den vita damastduken och de traditionellt brutna servetterna. Ur Dirigolds varukatalog.

Grosshandlaren var synnerligen förfaren i bruket av reklamens stimulerande verkan. En energisk försäljningskampanj började. Alcobrons och dirigold förekom på alla industrimässor och utställningar redan sommaren 1922 under slogan "guldets glans och stålets styrka". Köplusten var enorm och enbart till Göteborgsutställningens restaurang levererades under utställningsåret 18.000 besticksdelar bestående av skedar, knivar och gafflar, dessutom vaser och bordsflaggstänger.

I grosshandlare Johnsons reklamkampanj ingick insamling av skriftliga kundutlåtanden om dirigold. De publicerades sedan i små eleganta broschyrer. Det kan vara intressant att dra fram ett från 1923. Det var från en direktör Henry B. Goodwin i Stockholm. Han skrev: "Jag har under en månads tid vid upprepade provningar av ömtå-

liga orientaliska tesorter begagnat en dirigoldsked till jämförelse med silverskedar. Jag har därvid kunnat konstatera, att den för tefinnsmakare vidriga metallsmaken lyckligt blivit övervunnen. Metallen dirigold har just den så att säga paraffinartade fetglans, som stöter vattendroppar ifrån sig. Den genom kemisk lösning av metall i vätskor förorsakade osmaken minimaliseras. I min familj och vänkrets kommer dirigold att införas i stället för bordsilver."

Firman började exportera till utlandet och skrivelser strömmade in från privatpersoner och restauratörer med lovsång över dirigold bordbestick och alla talade om "guldglans", "motståndskraft" och "lätthet att rengöras".

Den 25 juni 1925 blev grosshandlaren och direktören Sven Johnson Gustav V:s hovleverantör, och efter den dagen pryddes alla

trycksaker på första sidan av det eleganta diplommet.

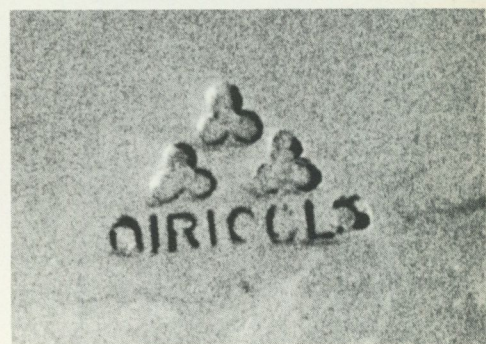
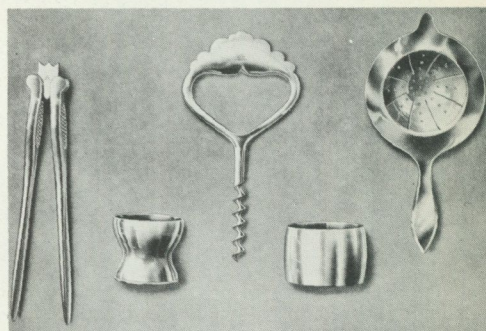
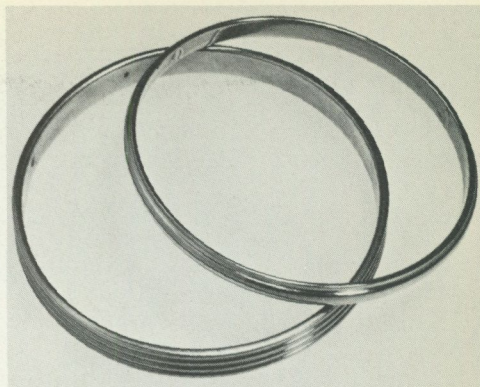
Förutom otaliga vanliga besticksdetaljer av dirigold tillverkades toddyskedar, kaviar-spadar, cigarettkoppar, fingerborgar, kragknappar, kupérockhängare, lampetter, rocknamnplåtar, armringar, alcopennan Platon – uppfunnen av en överlärare i Jönköping med samma namn – bokmärken, bordslampor för att blott nämna en del av sortimentet.

Dirigold bestick och andra bordsföremål blev en försäljningssuccé av flera orsaker. En var föremålets måttfulla och moderna form. En annan och mera iögonfallande var reklamkampanjen och sättet att saluföra produkterna i specialaffärer i Stockholm på Birger Jarlsgatan 26, Hamngatan 5 och Regeringsgatan 9. I Göteborg skedde försäljningen genom Ferdinand Lundkvist och i Örebro fanns en specialaffär i Johnson & Hills fastighet i hörnet av Klostergatan och Fredsgatan. Dessutom såldes varan genom agenter på provisionsbasis.

Det blev modernt med guldglänsande bestick hos 1920-talets moderna människor, det blev chick att duka med gyllene bestick. Legeringen höll dessutom vad broschyrerna lovade: oxiderade inte, var lätt att diska, behövde knappast putsas etc.

Sveriges guldsmeder ville emellertid inte saluföra dirigold och tog helt avstånd från varan. Den var utan tvekan en svår konkurrent till nysilvret, som låg väsentligt över i pris. Dessutom visste kunder mycket väl att nysilvret egentligen var ett surrogat för det åtråvärda silvret, som blott ett fåtal kunde skaffa sig. Dirigoldbesticken kopierade inte silvermönstren utan hade en modern funktionell utformning.

Ingenjörerna Molin och von Malmberg kom med tiden inte så bra överens, vilket resulterade i att von Malmberg avslutade sina affärer med Johnson & Hill 1925 och reste till Chicago. Molin stannade blott ett år till och flyttade 1926 till Mexico. Båda ville

5. Två armband av dirigold. Trots många års användning har de behållit guldglansen.

6. Diverse föremål ur Dirigolds varukatalog.

7. Alla föremål av alcolegeringen dirigold stämplades med tre treklöverblad över materialbeteckningen dirigold.

8. Smälthallen i fabriken AB Alcometaller i Mosås på 1920-talet. Arbetarna håller en smälta i gjutformen.

starta egna företag i USA med dirigoldtillverkning, medan AB Alcometaller skulle svara för exporten på den europeiska kontinenten.

En ny fabrik anlades i Mosås utanför Örebro. Sven Johnson hade köpt en bondgård som blev om- och tillbyggd. Man startade produktionen omedelbart. Första smältan ägde rum innan ens taket var lagt på smälthallen. Tillverkningens omfång ökade i de nya lokalerna till att också omfatta båt- och byggnadsdetaljer. Som kuriosas kan

nämnas att alla metalldetaljer till finansfursten Ivar Kreugers lustyacht specialbeställdes hos AB Alcometaller.

1931 var det emellertid slut med de dirigylene tiderna. Många firmor drabbades av krisläget och depressionen, så även AB Alcometaller. Ännu en gång klarade direktör Sven Johnson situationen genom att börja med gjutning av byggnadsdetaljer av aluminium till företaget Gösta Hägglund & Söner i Örnsköldsvik, varvid 50–60 män kunde behålla sitt arbete.

Dirigoldtillverkningen fortsatte till andra världskrigets utbrott, då materiallicenserna indrogs för allt hushållsgods. Efter krigets slut kunde produktionen av bordsbestick och prydnadsartiklar inte återupptas. Till stor del berodde detta på att de duktiga yrkesarbetarna hade skingrats och att det inte var möjligt att samla tillräckligt många skickliga slipare till stordrift. Man fortsatte då med tillverkning av propellrar. Firman hade vid utgången av 1974 53 anställda. Man planerar nu en utbyggnad av anläggningen i Mosås för drygt 3 miljoner kronor och vill då utöka antalet anställda med 40 personer för att kunna fördubbla produktionen. Ett lokaliseringsstöd i form av ett lån på 2,3 miljoner från arbetsmarknadsstyrelsen skulle kunna ro projektet i land. Företaget är redan nu störst i Skandinavien i fråga om propellerframställning. Det är emellertid inte längre ägt av Johnsons utan övertogs 1974 av det engelska företaget Stone Manganese Marine limited. Det är nog helt säkert att dirigoldperioden inte återuppstår. Propellrar tillverkas av den närbesläktade legeringen alcobrons, och det är dessa som kommer att föra företaget vidare.

Vi har försökt att få reda på hur stor produktionen egentligen var under tillverkningsåren 1926–1939 i den nya fabriken i Mosås. Tyvärr har listor och böcker maktulerats, men diskussioner mellan överingenjör John Norelius och pensionerade arbetare resulterade i några siffror:

Bordsbestick
knivar s.k. matstorlek 5.000 dussin

gafflar s.k. matstorlek	5.000 „
skedar „	5.000 „
Dessertbestick	
knivar	3.000 „
gafflar	3.000 „
skedar	3.000 „
Fiskbestick	150 „
Kaffeskedar	10.000 „
Moccaskedar	5.000 „
Vaser, storlek M	2.500 st
Vaser, storlek S	2.500 „
Små trearmade	
ljusstakar	ca 2.000 „
Stora trearmade	
ljusstakar	ca 1.000 „
Skålar	ca 1.000 „
Fat	ca 1.000 „

Utöver detta bordsgods tillverkades ett stort antal presentartiklar såsom t.ex. tallrikar med etsade motiv av Örebro slott och Stockholms slott. Etsningarna utfördes med järnklorid och skyddslackerades av lagerföreståndare Bertil Holm, som hade konstnärliga talanger.

Med tanke på denna stora produktion – som huvudsakligen kom till under åren 1926–1931 och varav en del blev exporterad till utlandet – är det märkligt att Nordiska museet till helt nyligen då denna undersökning påbörjades inte hade något föremål av dirigold i samlingarna. Museet hade inte heller fått något hembud från privat håll.

Kan det tänkas att besticken fortfarande används i hemmen i stor utsträckning? Eller har folk slängt bort dem, när de inte var riktigt moderna längre?

Summary

Dirigold

Dirigold is an alloy consisting mainly of copper with the addition of aluminium and other components. This alloy was the result of experiments carried out by two Swedish engineers, C. Molin and C. A. von Malmberg working in the US during the first world-war. They attempted to find a replacement for the tin bronze which was so important for industry. On their return to Sweden in 1920 they bought a small business in Örebro and began to manufacture pipe parts and small castings of Alcobronze. In the same year they began to manufacture coffee spoons of Dirigold. However, they ran into problems in conjunction with the final grinding work since skilled labour could not be found in Örebro. In 1921 they managed to employ a number of grinders from Eskilstuna and production could then start in a larger scale.

The recession which followed the first world-war also affected Sweden. The economic difficulties experienced by Molin and von Malmberg were solved by means of a collaboration with the wholesaler Sven Johnson who owned the packaging and paper firm of Johnson & Hill in Örebro. Together they formed a company under the name of AB Alcometaller. Sven Johnson was a man who had a feeling for PR and he led the Dirigold products to a well-established success under the slogan "The glitter of gold combined with the strength of steel". He started special shops in Stockholm and Örebro. A wide range of goods was marketed covering everything from thimbles and cutlery to table lamps and coat hangers of Dirigold.

Dirigold provided tough competition for silver-plated articles and as a result of this the Swedish goldsmiths would not associate themselves with the new product which did not copy the old silver patterns but adopted a modern functional design. In 1925 Molin and von Malmberg decided to return to the US. Molin went to Mexico and von Malmberg to Chicago. There they started firms of their own which included the manufacture of Dirigold.

Sven Johnson built a new factory in Mosås outside Örebro and the manufacture of products of Dirigold and Alcobronze continued on a large scale. The restrictive metal rationing of the second world-war put a stop to the production of household goods and it proved impossible to resume manufacturing operations after the war since the skilled workmen had dispersed. AB Alcometaller still exists as a firm but now confines its activities to manufacturing propellers for ships and small boats. In 1974 the firm was taken over by the English group of companies, Stone Manganese Marine Ltd and any possible renaissance for Dirigold as material thereby vanished.

Considering the considerable production of Dirigold products during the period 1926—1939, it is remarkable that the Nordic Museum did not have any Dirigold product in its collections until quite recently. Are these table and ornamental products still used in Swedish homes or did people throw them away when they were no longer modern?

Möbelförläggare och mönsterböcker från 1840-talet

Elisabet Stavenow-Hidemark

1800-talets möbelmode är svårfångat i sin stora formriktighet och sina hastiga förändringar. I vågor kommer impulser av förgångna stilar och omvandlas till yttlig dekor eller genomtänkta nya formskapelser. Alla impulser sker snabbt och förmedlas snabbt. Gesällvandringar och synintryck spelar givetvis fortfarande en roll, men för nyhetsförmedlingen tycks de mönsterböcker, som spreds över Europa, ha haft en avgörande betydelse.

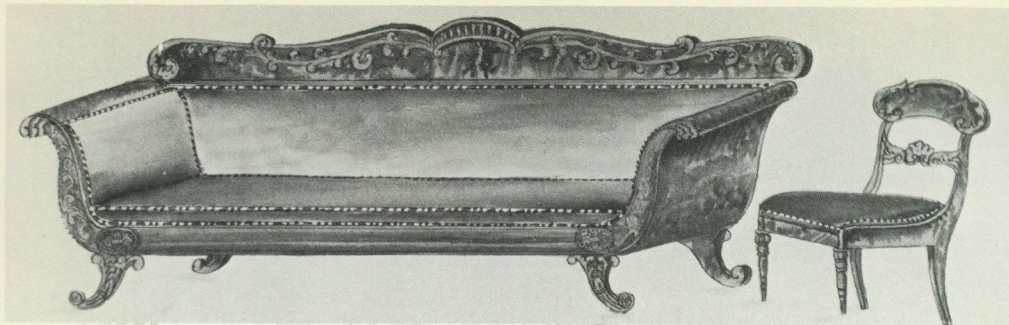
Mönsterböckernas stora tid i Europa är 1800-talets förra del. I Sverige trycktes då, så vitt man vet, inte en enda illustrerad mönsterbok med möbelritningar, även om vissa tidskrifter, t.ex. Boyes magasin i varje årgång hade några möbelplanscher. Där emot finns det ett fåtal handritade och akvarellerade ritningssamlingar som har karaktär av mönsterbok. Det är om fyra sådana svenska mönsterböcker följande sidor skall handla.

Fyra svenska mönsterböcker

Den första boken är en gåva av Nordiska museets vänner 1972. Det är en attraktiv bok, inbunden i svart läder med namnet F. Rambach i guldtryck på pärmens utsida. Formatet är liggande och mäter 19×33,2 cm och boken innehåller 186 blad. På varje blad är oftast två eller flera möbler avritade och står med tuschkonturer och klara akvarellfärger mot papperets ljusa fond. Namnet står för Friedrich Rambach, snickarmästare i Stockholm och verksam under åren 1834–1861. Boken inleds med en serie sängar, varav många har rika sängomhängen med draperingar i tidig Karl Johansstil. Sedan följer blandade om varand-

ra möbler i senempire med klassiskt rena former, möbler i nygotik och möbler där senempiren går över i nyrokoko. Där finns också fantastiska, rikt skulpterade möbler i någon slags barockstil. I slutet ingår en serie teckningar av butiksinterior där diskarna står framför hyllor med spegelfonder och där hyllorna bärs upp av rikt snidade kolonner, allt i vitt och guld eller svart, rött och guld. På hyllorna antyds varor av silver och glas, mest prydnadssaker (se bilden på pärmen). Man skulle vara benägen att tro dem vara rena fantasiska-pelser om inte några liknande bevarats t.ex. i Stockholms stadsmuseums kafé och i Upplandsmuseet.

Många av de andra avbildade möblerna är just av den typ som överlevt i riklig mängd: Karl Johanssoffor, bord på skulpterad pellarfot, boksåp med gotisk ornamentik i de glasade dörrarna, eldskärmar i nygotik osv. Andra former är så rikt utskurna och så egendomligt hopsatta att de förefaller ha förlorat fotfästet i verkligheten. Det har också visat sig att olika förebilder använts, vilket förklarar möblernas olika karaktär. De olika källorna understryks av de angivna måttbeteckningarna: aln, fot, Fuss, Pariser Fuss och Mainzer Werkfuss. Tapetserararbetet är genomgående framhävt och detaljerat återgivet både när det gäller sängomhängen, stoppningar och snörmankerier. Däremot är mönstringen på tygerna mycket summariskt angiven. Sist i boken finns ett på svenska utfört register över möbeltyper, upptagna i bokstavsordning för att man lätt skall kunna slå upp önskad föremålstyp. Boken är med andra ord en provkarta på den komplicerade attityden

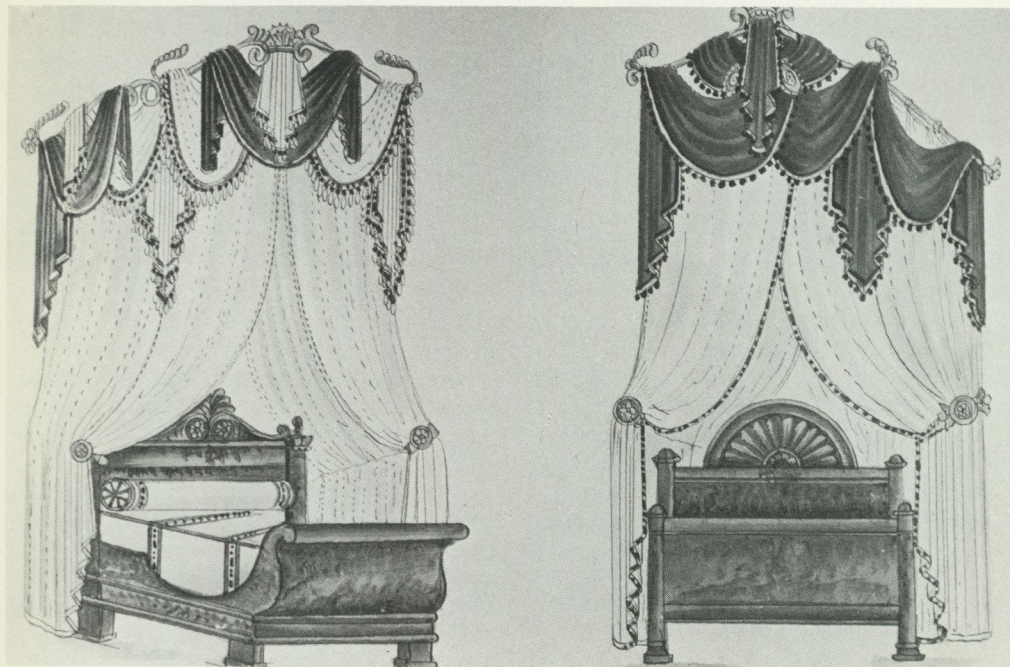
1. I Friedrich Rambachs handritade och akvarellerade mönsterbok återges en rad Karl Johansmöbler av tämligen vanligt slag. Här en soffa och stol i senempire med drag av begynnande nyrokoko. Klädseln är rödviolett med gröna och vita snodder.

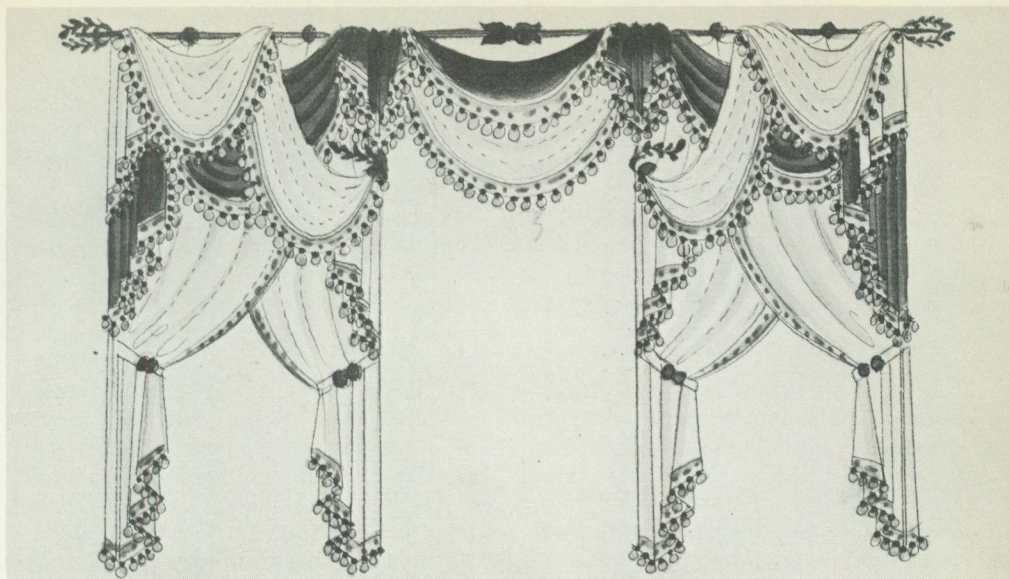
till olika stilideal som utmärker tiden efter 1830.

De två följande böckerna kan betraktas som en enhet: De är signerade med bläck på försättsbladet "Lars Petter Söderström". Den ena av dem är obetydligt större än

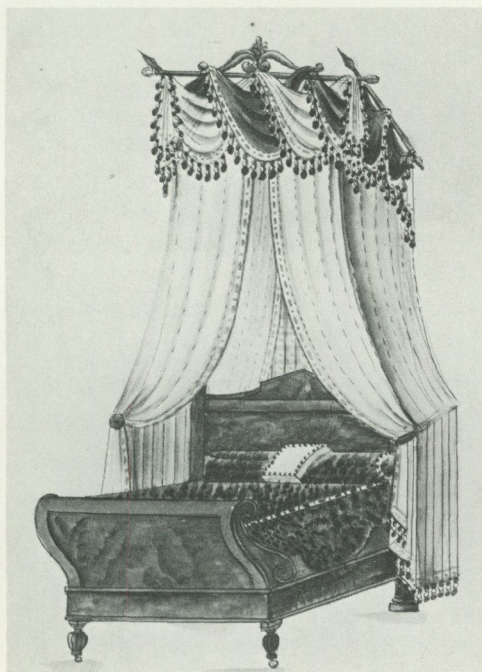
Rambachs och innehåller 44 sidor. Det mest förbluffande är att den innehåller till stor del precis likadana teckningar som Rambachs, samma motiv, samma ritnings- och akvarelleringsteknik, samma oblandade färger och liknande disposition av sidor-

2. En rad praktfulla sängomhängen inleder Rambachs bok. Till vänster med intrikat kapp i grönt och vitt, till höger med kapp i rött. Förebilden är okänd men förmodligen fransk

3-4. En handkolorerad mönsterbok för tapetserare finns på Rosendals slott. Där ingår ett antal gardinuppsättningar avsedda för fönster med mellanhängande spegel. Flera sänghimlar är mycket lika dem i Rambachs bok (exempel nedan). Sätten att rita och akvarellera har många överensstämmelser. Man anar en gemensam källa.

na. Rambach är den styvare tecknaren och säkrare på handen. Man ser tydligt skillnaden, men böckerna måste ha en gemensam nämnare. Söderströms andra bok är något större till formatet 25×39 cm, innehåller 41 sidor och har precis samma karaktär, men motiven är bara i fyra fall desamma som Rambachs. Söderström var liksom Rambach snickare i Stockholm, verksam mellan åren 1831–1867. En son till Söderström överlämnade böckerna till Nordiska museet som gåva 1881.

Den fjärde boken tillhör Rosendals slottsmuseum. Den innehåller 76 akvarellerade teckningar av "gardinuppsättningar, sängomhängen etc i kejsarstil" för att citera John Böttigers inventarium. Boken uppges vara hittad i Husgerådskammaren men har ingen närmare proveniens. En anteckning på titelbladet "Tillhör F. J. Pettersson", härstammar troligen från senare tid. Man har ansett den vara från 1820-talet och eftersom den avbildar just den typ av gar-

diner som är företrädna på Rosendals slott överfördes den dit. Det egendomliga med denna bok är emellertid att den har precis samma ritteknik som är företrädd i sänghimplarna i Rambachs bok. Gardinernas mjuka veck är framställda med en ljusgrå akvarellrand och en strecktecknad tuschlinje, snörmakeriernas tofsar är ritade på samma sätt med tunna antydande tuschkonturer. Faneret i sänggavlar är målat med samma brungula färg och man ser tydligt av penselföringen om tecknarna avser valnöt eller mahogny. Inget motiv är gemensamt men karaktär och utformning är så lika att det är helt tydligt att det rör sig om samma källa. Också Söderström har försökt sig på att rita några sängar med himlar men det förefaller som om han haft en annan källa. Dessutom har han suddat och skrapat och kommit helt till korta.

Vilken förebilden är till dessa rika gardinupphängningar och fönstergardiner har jag trots långvarigt letande inte lyckats finna. Däremot har det gått att belägga källorna till så många av Rambachs och Söderströms möbelteckningar att man kan utgå ifrån att de genomgående använt sig av befintliga förlagor.

Mönsterböcker i utlandet

Dessa källor är givetvis utländska mönsterböcker. Ända sedan 1700-talets slut och med kulmination på 1830-talet hade förlagor för möbelsnickare och tapetserare givits ut i tryck. Vi behöver bara påminna om så kända böcker som Percier & Fontaine, "Receuil de Décorations intérieures..." som utkom i Paris 1801 eller Thomas Hope's "Household furniture", utgiven i London 1807, två böcker som banade väg för Napoleons tunga kejsarstil respektive en grekisk klassicism. I båda fallen var det skapande konstnärer, som på grundval av en antikvarisk lärdom gav ut blad som fick avgörande betydelse för det europeiska inredningsidealet.

Under 1830-talet var det många gånger betydligt enklare förmågor som gav ut möns-

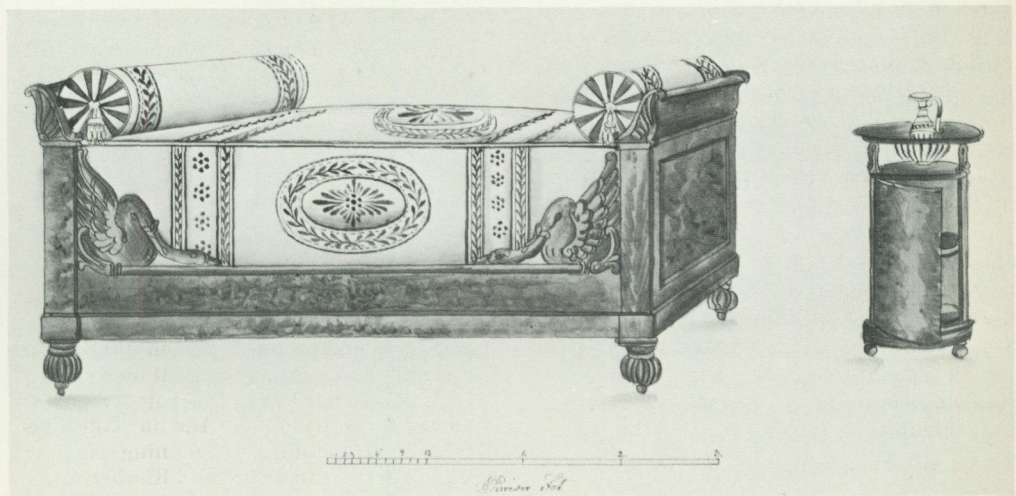
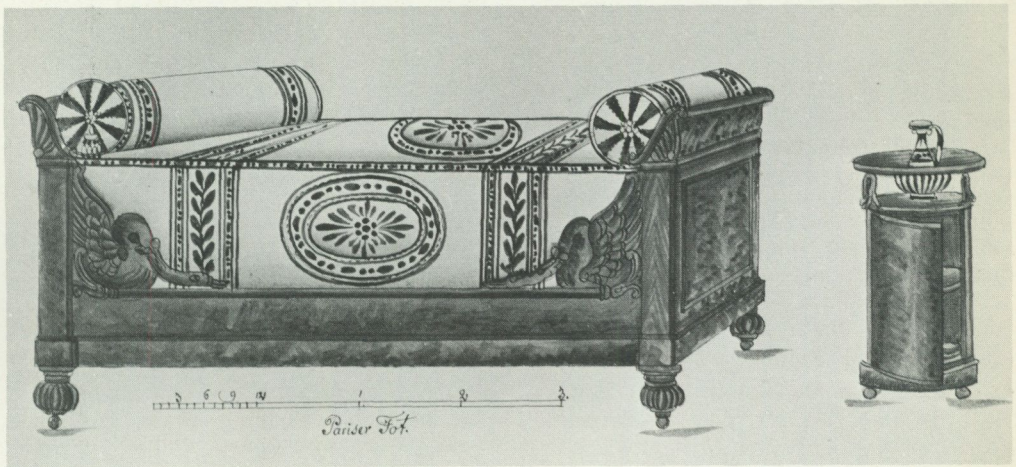
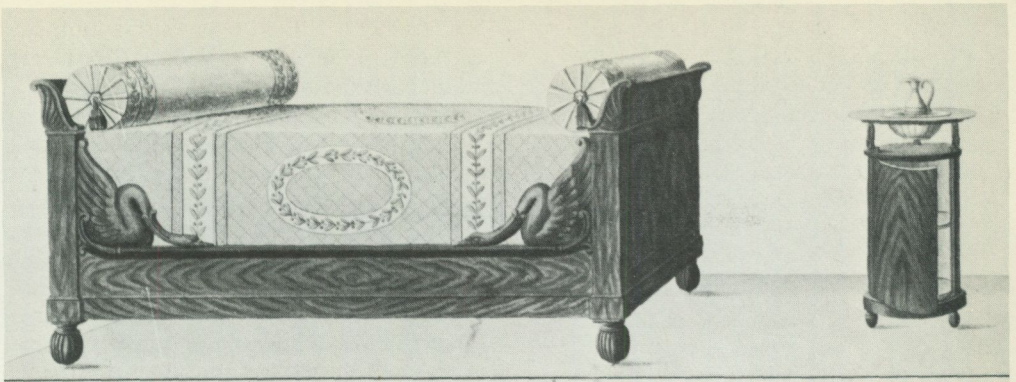
tersamlingar. Ofta var det verksamma snickar- och tapetserarmästare eller lärare vid hantverksskolor som gav ut mönsterböcker och tidskrifter, tryckta i koppartryck och stundom handkolorerade. Den tyske forskaren Georg Himmelheber har i en bibliografi över tyska mönsterförlagor för möbler tagit upp 23 titlar mellan åren 1820–1845, den tid då förlagor till Rambach och Söderström kan ifrågakomma. Himmelheber visar att dessa författare ofta kopierar varandra eller utländska förebilder och han anser det mer sällan vara frågan om självständigt gods. Victoria & Albert museum's katalog över i England utgivna möbelmönsterböcker upptar 22 titlar som med säkerhet kan hänföras till samma tid, många av dem utkomna i flera upplagor. Dessutom finns en stor flora utan datering vars ålder inte utan skärskådan kan anges. Flera franska mönsterböcker är kända. Dessa utländska mönsterböcker är svåra att studera i Sverige, då endast ett fåtal tycks ha funnit vägen till offentliga bibliotek.

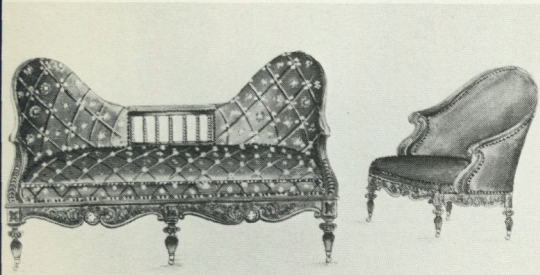
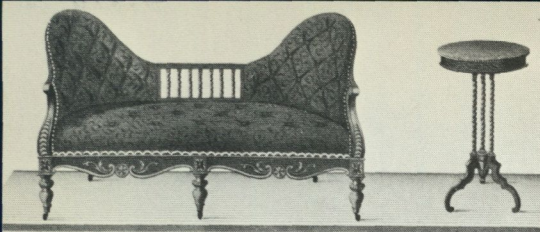
Behovet av mönsterbladen förklarar Himmelheber med att den period av romantisk historism som vidtog efter biedermeier-epokens slut krävde kunskaper om andra stilarter. Man behövde helt enkelt läroböcker enligt nya smakriktningar.

Det är bland dessa mönsterboksutgivare som en av Rambachs och Söderströms källor stått att finna, nämligen Wilhelm Kimbel, snickarmästare i Mainz. Kimbel var en

5. I Wilhelm Kimbels tidskrift *Journal für Möbelschreiner* år 1835 ingår en säng med skulpterade fåglar och sängklädsel mönst-rad i grönt på vit botten (överst).

6–7. Samma säng finns avbildad hos Rambach och i en liknande bok som tillhört Lars Petter Söderström (underst). Mönstret på sängklädseln har i båda fallen genomgått en likartad förändring och båda har lagt till en skala under teckningen. Teckningarna har troligen gjorts samtidigt med Kimbel som förlaga.

8-9. Kimbel återger 1839/40 en liten soffa med pinnar i ryggen (överst). I Rambachs bok finns den noggrant avbildad men förlagans djuphäftade stoppning har blivit ett tyg, rutat på diagonalen. Kimbel har gjort en mjuk modern framkant som hos Rambach blivit gammaldags rak och accentuerad med band.

av de mer inflytelserika utgivarna. Hans tidskrift "Journal für Möbelschreiner und Tapezirer" kom ut i många nummer mellan 1835 och 1853. I de 24 häften som kom ut 1835-37 dominerar senempire med få inslag av nygotik. Under följande år kommer former som påverkats av renässans och rokokko. Himmelheber anser Kimbel vara en lyhörd förespråkare för sin tids formideal och trots olikheterna hos hans förlagor har teckningarna fått en enhetlig prägel som ofta är svår att inordna under en bestämd stil. I ingen annan källa låter sig den dåtida produktionens bredd och möjligheter bättre avläsas än i dessa häften. Hans utkast är i all sin rikedom och fantasifullhet aldrig överdrivna, är alltid praktiskt möjliga att utföra. Här visar sig Kimbel som en praktikens man som alltid ser till att möbelen också måste kunna finna en köpare. Så karakteriseras Kimbel av Himmelheber.

Förlagorna

Ett antal av Kimbels häften från åren 1835-1840 finns inbundna i en volym på Kungl. biblioteket och där hittar vi förlagor till inte mindre än 14 av de i Rambachs bok avbildade möblerna. Söderström har de flesta av dessa samt ytterligare två exempel från Kimbel. Perspektivet är exakt det samma - ofta snett framifrån vilket visar oss två sidor av möbelen i en bild. De flesta förlagorna är tagna ur Kimbels första årgång 1835: en empiresäng utan omhängen, ett tvättställ, ett kombinerat sy- och spelbord, en soffa med skulpterade örnar i gavlarna, en stol av den typ som hos oss kallas Göteborgsstol, en schäslong, hörnsoffor avsedda för fönsternisch, en taburett, några stolar och två skrivbord varav det ena i nygotisk stil. I fjärde årgången, 1839-40, finns en liten soffa med stoppade höga ryggstöd i hörnen och svarvade pinnar i ett spjälverk i ryggens mitt. Det är en mycket ovanlig soffa och vi återfinner den i nästan exakt efterbildning i Rambachs bok.

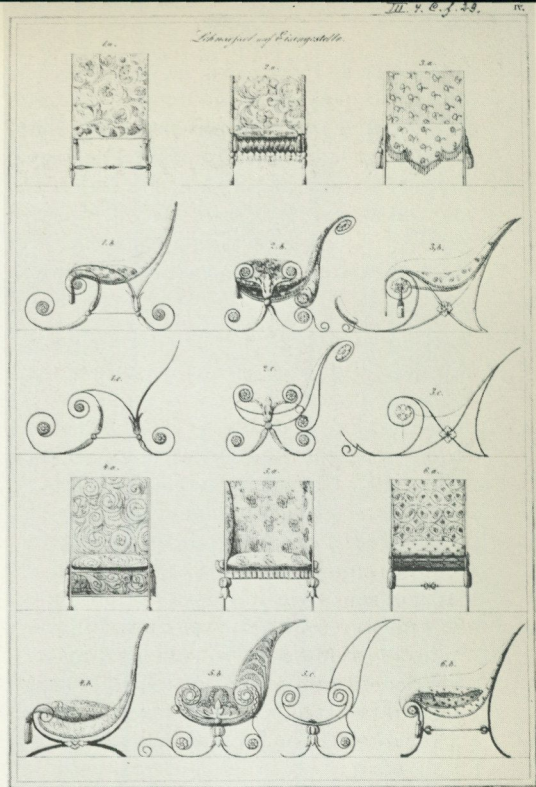
Rambach har haft Kimbel som källa - Kimbel själv har haft källor som Himmelheber till en del utrett. I utformning och format återgår han på ett i Tyskland mycket använt arbete av Pierre Antoine Ledoux de la Mésangère, "Collection des Meubles et Objets de Goût", som utkom 1802-1835. Två blad hos Kimbel är kopior efter en engelsk mönsterbok, Henry Shaw's "Specimens of Ancient Furniture" 1836. Med all önskvärd tydlighet visar det hur förlagorna spriddes.

Den nyss nämnda "Collection de Meubles et d'Objets de Goût" har inte gått att spåra upp i original från senare 1820- och 30-talen. Den finns emellertid i nyutgåva i vilken endast möblerna presenteras, medan gardiner och sängomhängen är uteslutna. Från årgångarna 1826-1833 är tolv stolar avbildade i Rambachs mönsterbok och sex i Söderströms. Möbelklädseln är genomgående mycket förenklat återgiven och det anmärkningsvärda är, att i de fyra fall de båda avbildat samma stolar har förenklingen

gjorts på samma sätt. Det är därför troligt att de svenska snickarna kopierat från samma sekundära källa – tryckt eller handritad – där förenklingarna redan var gjorda. Denna sekundära källa har jag inte funnit.

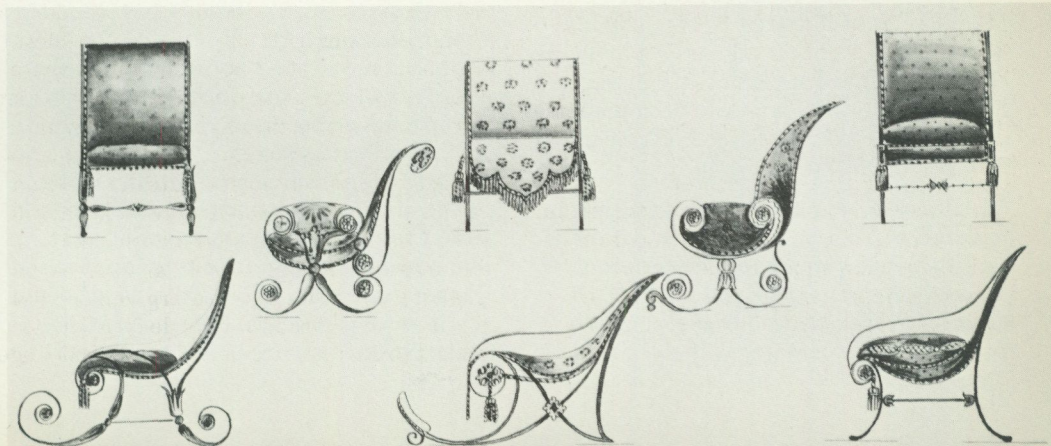
Ännu en förlaga har gått att finna. I Konstfackskolans bibliotek finns ett planschverk, Carl Matthäy, "Neuestes Ideen-Magazin für Luxus, Ameublement und Draperien", utgiven i Weimar 1841. Bladen är uppklistrade på kartong och fernissade för att tåla slitaget av lärljungarnas händer. Ur detta planschverk har Rambach avbildat 44 st möbelritningar. Söderström har endast använt en stolritning som förebild. Matthäys koppartryck har en elegant linje, en rik mönstring antydd i stoffer och tydliga snörmakerier. Rambach har avbildat möblerna ur samma vinklar, ofta med precis samma uppställning och inbördes ordning på sidan. Rambachs teckning är osäkrare, hans linje grövre, tygernas mönstring är förenklad till enfärgad yta eller en enkel rutning på snedden, snörmakerierna är förgrovade. I gengäld har Rambach en härlig färgfantasi i sin akvarellpencil medan förlagan är helt utan färg.

Man kan verkligen ifrågasätta nyttan av Matthäys "Ideen-Magazin" för de stockholmska hantverkarna. Där ingår helstoppade divaner – rygg mot rygg –, de mest otroligt överrika sängomhängen och stolar i fantasiformer, som knappast har kommit till utförande. I förordet säger sig Matthäy

10. I Konstfackskolans arkiv finns några mönsterböcker som använts i undervisningen vid Söndagsskolan för hantverkare, grundad 1844. Här återges ett blad ur Carl Matthäy, Neuestes Ideen-Magazin från 1841. Bladet är uppklistrat på kartong och fernissat för att tåla slitaget av elevernas händer.

11. I Rambachs bok finns stolarna från Matthäy återgivna, men i annan ordning och akvarellerade i klara färger.

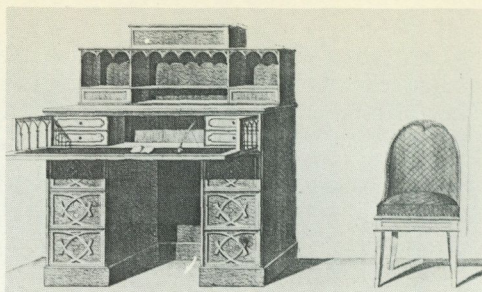
presentera de nyaste och vackraste idéerna för alla slags föremål och hoppas att tapetserare och dekoratörer skall kunna tillämpa dem med smak och omdöme. Förslagen känns mycket orealistiska och i Rambachs bok urskiljer sig kopiorna efter Matthäy på grund av sina egendomliga former och lilla skala – nämligen samma skala som förebildens.

Matthäy avbildades precis efter förlagan. När det gällde Kimbel var det inte bara fråga om avritning. Flera av Kimbels planscher har utvecklats i Rambachs och Söderströms mönsterböcker så att tecknarna lagt till ytterligare en eller två sidor med konstruktionsritningar. Dessa är utförda enbart i tusch och visar möbelstommen från sidan, framifrån och uppifrån. Ett diagram som visar hur man räknar om olika måttssystem – Pariser Fuss, Rheinländisch och Mainzer Werkmass finns hos både Söderström och Rambach. Just dessa konstruktionsteckningar visar att dessa böcker inte kan ha kommit till var och en för sig utan är ett arbetsmaterial vid undervisning. De båda herrarna har suttit på samma skolbänk och åtnjutit samma lärares utläggning av hur konstruktionsritningar skall utföras med utgångspunkt från Kimbel.

Undervisning för hantverkare

Var lämnades denna undervisning? Svaret torde vara enkelt, ty under 1840-talet fanns endast en skola, som utbildade hantverkare i ritningskonsten, nämligen den av Nils Månsson Mandelgren år 1844 grundade Söndagskola för hantverkare. Det är denna skola som senare utvecklats till nuvarande Konstfackskolan, i vars arkiv och bibliotek ännu diverse arkivalier och böcker finns från den första tiden.

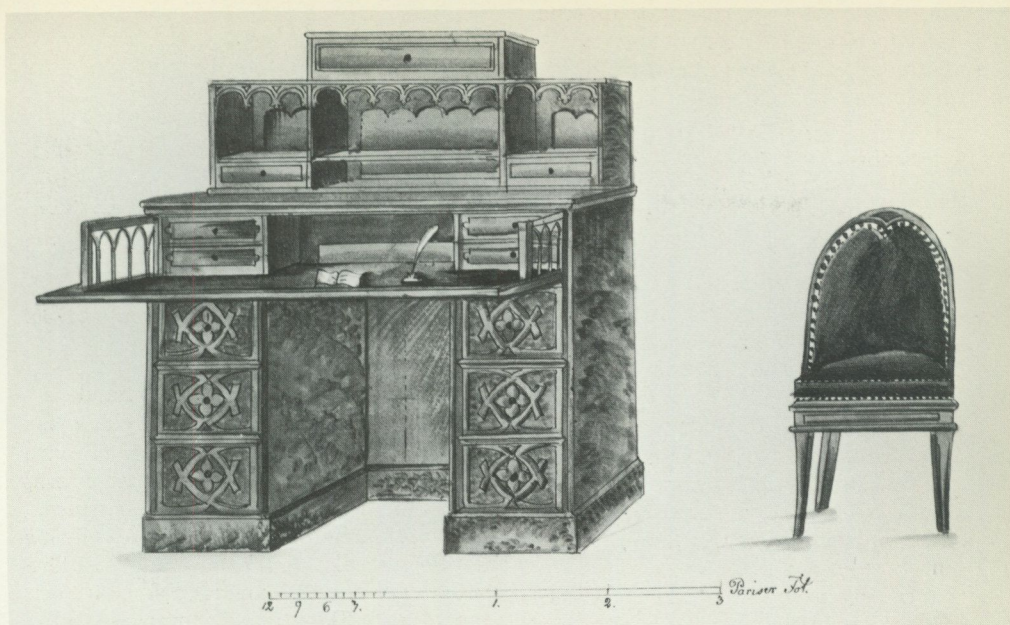
Mandelgren har själv redogjort för undervisningsmetoderna. Bl.a. ingick ritning efter "åtskilliga planschverk för ornering och målning av rum i antik och modern stil, samt för draperier, möbler, kakelugnar, dörrar ..." Till sin hjälp vid undervisningen

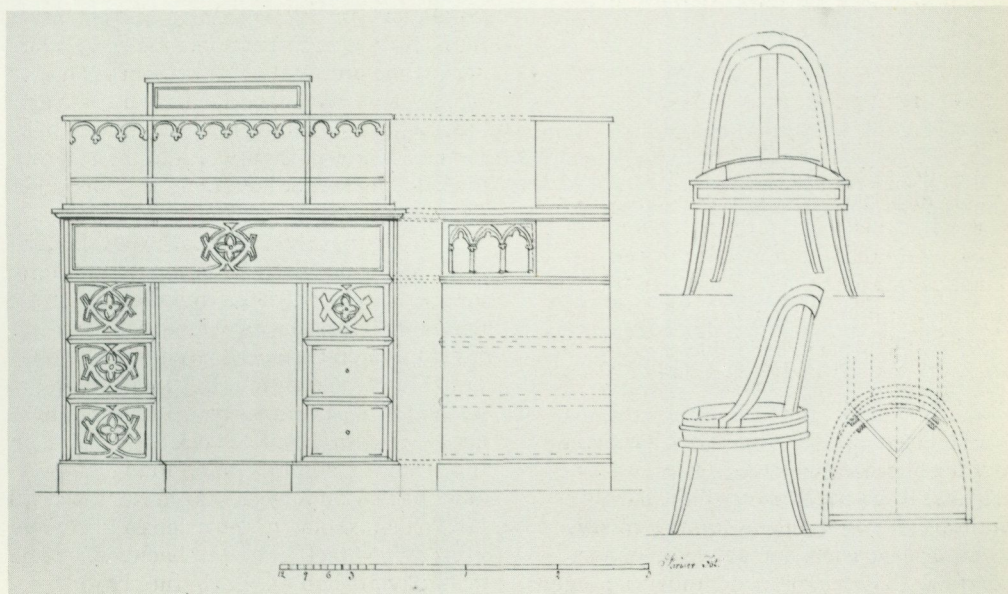
12. Gotiskt skrivbord och stol. Kimbel 1835.

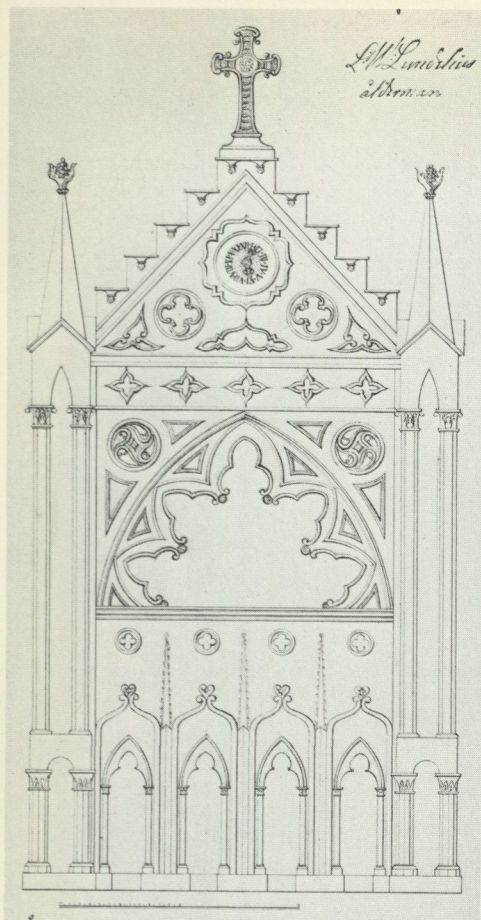
hade Mandelgren den senare berömda medaljgravören Ahlborn och snickarmästaren C. F. W. Berlien. Det var den senare som undervisade i "kopiering efter ritningar och modeller för timmermän, murare, snickare, möbelmakare, svarvare och smeder". Åtta olika hantverksgrenar var företrädarna första året, däribland snickare och tapetserare. Dessutom undervisades fabriksidkare och fabriksanställda utan närmare precisering samt elever vid konstakademien.

Min hypotes är att möbel-mönsterböckerna tillkommit vid undervisningen i söndagskolan. Möjligen har också gardin-mönsterboken kommit till på samma sätt och att man för denna använt något äldre förlagor, som alltså ännu inte gått att finna. Om hypotesen är riktig borde det vara lätt att söka upphovsmännens namn i elevmatriklarna. Så är tyvärr inte fallet. Första årets matrikel förefaller ha försvunnit. I följande års elevförteckningar finner vi flera gesäller och lärlingar till Rambach samt Söderströms son som gick i lära hos sin far. Mandelgren har berättat att under första året deltog två snickarmästare, Mineur och Stolpe, och en tapetserarmästare, Hyllengren, i undervisningen. Detta måste ha ansetts så anmärkningsvärt att han nämnt dem vid namn. Rambach och Söderström är inte nämnda i detta sammanhang. Där emot hade Mandelgren sökt få Rambach till lärare i sin skola, vilket tyder på att denne varit en god tecknare. Rambach avböjde på grund av att han ansåg sig inte ha tid.

13-14. Samma skrivbord och stol finns hos både Rambach och Söderström, dessutom konstruktionsritningar som ej finns hos Kimbel (åtminstone ej i KB:s exemplar). Vi anar här att det rör sig om en regelrätt undervisning med Kimbel som utgångspunkt. Mandelgrens Söndagsskola för hantverkare är den troliga platsen. – Teckning och konstruktionsritning ur Söderströms bok.

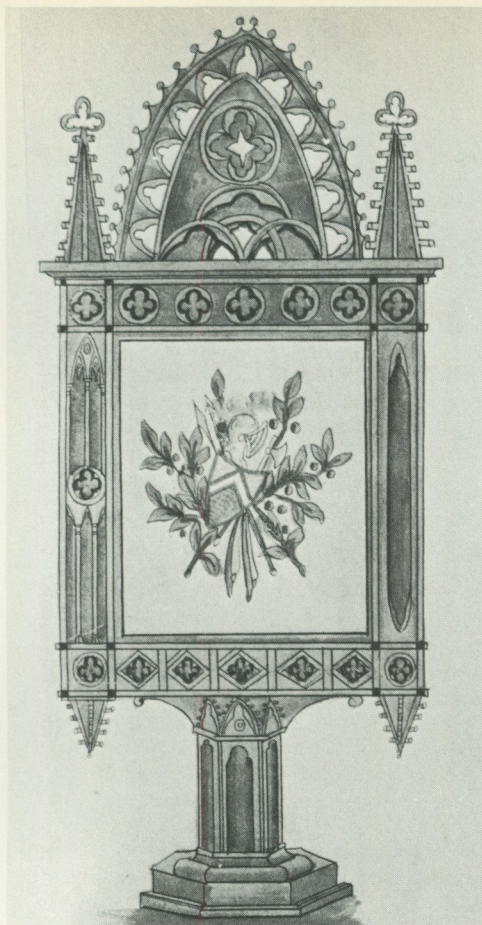

15–16. Nygotik var inte främmande för Ramback. Hans mästestyckeritning från 1833 gäller en chiffonjé i nygotik med infälld klocka i gavlen. Hans mästestycke från 1834 tillhör Nordiska museet. Mycket få möbler är i övrigt kända av Rambachs hand eller verkstad.

Rambach var vid denna tid mästare sedan tio år. Han var framgångsrik, ägde hus och verkstad vid Gamla Kungsholmsbrogatan – nuvarande Gamla Brogatan – han hade tio gesäller och tolv lärlingar. Hans verkstad utvidgades snart och antog närmast fabriksmässig skala. Han var en av stiftarna till Svenska slöjdföreningen, som grundades som stödförening till söndagsskolan, och han ingick i föreningens första styrelse. Han var även nära vän med Mandelgren.

Söderström hade när skolan grundades varit mästare i 13 år. Han ägde hus och verkstad vid Oxtorgsgatan och hade vid denna tid tre gesäller och tio lärlingar. Han arbetade alltså i betydligt mindre skala men utvidgade dock sin verksamhet genom att bygga ut verkstaden.

Förlagorna till åtskilliga blad i snickarnas mönsterböcker är funna, ett sammanhang med tapetserarboken är troligt. Dateringen är på grund av förlagornas utgivningsår

17. Eldskärmen ur Rambachs mönsterbok har en rad dekorativa drag gemensamma med hans mästestycke.

satt till efter 1841 och söndagsskolan är den troliga gemensamma nämnaren. Vi anar alltså något av en undervisningssituation just när skråväsendet höll på att upphöra. Men det är något som inte stämmer. Det är inte troligt att Rambach och Söderström satt på skolbänken. Här faller hypotesen i bitar. Eller är det så att de endast varit ägare och inte upphovsmän till sina böcker? Finns det fler handritade mönsterböcker som kan ge svaret på frågan?

Källor och litteratur

Otryckta

Konstfackskolan. Förteckningsbok på eleverna vid Slöjdföreningens skola 1846–1849.

Nordiska museet. Mönsterbok innehållande akvarellerade teckningar av möbler. På pärmen i guldtryck: F. Rambach. – Två mönsterböcker med liknande innehåll. Namnteckning på försättsbladet: Lars Petter Söderström. Inv.nr 41.742 ab.

Rosendals museum. Mönsterbok innehållande akvarellerade teckningar av sängomhängen och gardiner. Odat. Inv.nr 815.

Stockholms stadsarkiv. Mantalslängder 1844 för kv. Lammet 4,5 (Rambachs egendom) och Jernplåten 9 (Söderströms egendom). – Byggnadshandlingar för samma tomter 1859 resp. 1843

Tryckta

Andrén, E., Snickare, schatullmakare och ebenister i Stockholm. Sthlm 1973.

Himmelheber, G., Klassicismus–Historismus–Jugendstil, i H. Kreisel, Die Kunst des deutschen Möbels, bd 3. München 1973.

Kimbel, W., Journal für Möbelschreiner und Tapezirer. Mainz 1835–1840.

Mandelgren, N. M., Slöjdföreningens och dess skolas stiftelse. Sthlm 1865.

Matthäy, C., Neues Ideen-Magazin für Luxus, Ameublement und Draperien. Weimar 1841.

Meubles et objets de goût 1796–1830. 678 documents tirés des journaux de modes et de la "collection" de la Mésangère. Paris u.å.

Stavenow, Å., Nils Månsson Mandelgren. Sthlm 1972.

Victoria & Albert Museum Monthly list, spec. Supplement. English furniture designs, 1800–1914. A bibliography ... compiled by J. Buston. London 1972. Stencil.

Wollin, N. G., Från ritskola till konstfackskola Sthlm 1951.

Ett varmt tack för hjälp riktas till Georg Himmelheber, München och Bo Vahlne, Kgl. Husgerådskammaren, Stockholm.

Summary

Furniture prototypes and pattern books from the 1840s

The Nordic Museum has three design books with handdrawn and water coloured furniture drawings. One of these books has the name "F. Rambach" printed in gold on the cover. Rambach was a master joiner in Stockholm, active between 1834 and 1861. The other two books are inscribed in ink with the name "Lars Petter Söderström". Söderström was also a joiner in Stockholm, active between 1831 and 1867. Rambach's book and one of Söderström's books, mainly contain exactly the same motifs carried out in a very similar manner. Many of the motifs are direct imitations taken from Wilhelm Kimbel: *Journal für Möbelschreiner*, published in a large number of issues during the years 1835—53 in Mainz. Georg Himmelheber has characterized Kimbel as a designer of little independence but sensitive to the stylistic ideals of the period. Some 16 pieces of furniture in the two Swedish design books are based on designs by Kimbel from the years 1835—1841/42. Some drawings are accompanied by construction drawings indicating that the books originated from a joint teaching programme based on Kimbel's charts. The drawing technique, water-colour technique and choice of colour are strikingly similar but Rambach is the more skilful draughtsman.

Rambach has reproduced twelve and Söderström six chairs from the periodical by La Mésangère, *Collection des Meubles et Objets du Goût*, Paris 1826—33. Both Rambach and Söderström have simplified the drawing of furnishing fabrics in a very similar way. This suggests that they both have used an intermediate source to La Mésangère's pictures.

Rambach's book also contains 44 furniture drawings copied from Carl Matthäy: *Neuestes Ideen-*

Magazin für Luxus, Ameublement und Draperien, Weimar 1841. Matthäy's book is kept at the Swedish State School of Arts and Design in Stockholm. The pages are pasted on board and varnished because the prints were used for teaching purposes during the first years at the school. The school was founded in 1844 as a Sunday School for craftsmen. It was the only educational institution for craftsmen. It seems likely that the furniture design books originated here.

A similar book is kept at the Rosendal Palace. This book contains drawings of curtains and bed hangings in, according to the inventory, "empire style". Rambach's book begins with a series of similar drawings of rich bed hangings, carried out in precisely the same technique. The theory proposed by the author is that this book also originated from the teaching at the Sunday School for craftsmen. The prototype, which was almost certainly somewhat out-of-date when it was used, has not been found. The motifs used by Rambach never agree with those used by the upholsterer, but both have exactly the same character and design. The conclusion which can be drawn from this is that a common prototype was used and instruction was furnished by the same drawing master. Both joiners and upholsterers were trained at the school.

Thus we can discern something of the teaching situation at the time when the guild system came to an end. But this hypothesis does not quite fit the facts. Rambach and Söderström were not pupils, they had long since become masters. But they sent apprentices and journeymen to the school. Perhaps the names in the books are those of the owners and not of the authors. We hope that further similar material will emerge and provide an answer to this question.

Jugendglas à la Wallander och Wennerberg

Bengt Nyström

Sekelskiftets många stora konst- och industriutställningar var i flera avseenden avgörande för utvecklingen av svensk konstindustri. Utställningarna var en viktig manifestation – och ett reklamtillfälle – för de deltagande företagen. Det var viktigt att visa upp produktionens bredd och tekniska kvalitet, men man satsade också på att visa nya konstnärliga kollektioner. Det är inför de större utställningarna satsningarna görs. Ambitionerna märks särskilt väl bland de större glasproducenterna, framför allt Kosta och Reijmyre. Det mesta som utställdes följde de internationella moderiktningarna, det gäller glasservisernas modeller, färgat glas eller de allt rikare slipningarna. Det svenska jugendglaset av det slag som vanligen kallas kamé- eller gallé-glas eller riktigare överfångsglas är på samma sätt en direkt frukt av de krav utställningarna ställde. Det var också för att skapa några konstnärliga kollektioner för ett mindre antal utställningar, både i Sverige och utomlands, som de vid denna tid framgångsrika "formgivarna" och artisterna Gunnar G:son Wennerberg och senare Alf Wallander anställdes av Kosta och Reijmyre.

Bruken

Kosta glasbruk var under 1890-talet Sveriges ledande glasbruk i konkurrens med främst Reijmyre och Eda glasbruk. Efter en omorganisation 1894 hade bruket gått starkt framåt. Produktionen hade breddats och kvaliteten höjts. Större delen av tillverkningen utgjordes av hushålls- och kristallglas. Prydnadsglas eller konstglas var procentuellt sett av obetydlig omfattning. Förhållandena var ungefärligen desamma

vid Reijmyre. 1903 ingick både Kosta och Reijmyre i koncernen De Svenska Kristallglasbruken, som bildats i syfte att samordna produktion och försäljning vid sex glasbruk. Några år inköptes också enligt avtal all tillverkning från ytterligare ett dussintal bruk. Av de anslutna bruken tillverkade endast Kosta och Reijmyre konst- eller prydnadsglas i någon nämnvärd omfattning. De ledande bruken inom koncernen utgjordes av Kosta, Reijmyre och Eda. Huvudkontoret låg i Stockholm.

En handfull utställningar kom att få väsentlig betydelse för det svenska konstglasets. Kritiken på Stockholmsutställningen 1897 väckte både Kosta och Reijmyre. De stora satsningarna gjordes inför utställningarna i Paris 1900 – den stora världsutställningen – och i Turin 1902. Efter en tyst period på några år satsade Kristallglasbruken ånyo inför utställningarna i St Petersburg 1908 och i Stockholm 1909. En svag efterklang utgjorde det som exponerades på Baltiska utställningen 1914.

Stockholmsutställningen 1897

Den stora Allmänna Konst- och Industriutställningen på Djurgården i Stockholm 1897 var avsedd att manifestera svensk industri i internationell konkurrens och tillika vara en jubileumsutställning över Oscar II:s 25-åriga regering. För den svenska glasindustrin var resultatet inte lyckat. Från alla håll lovordade man visserligen det svenska glasets goda kvalitet, men kritiken av formgivning och estetiska kvaliteter var överväldigande. Överintendenten Ernst Jacobsson konstaterade torrt i den officiella utställningsredogörelsen att

1. "Nach Paris". Fr.h. Alf Wallander och Gunnar Wennerberg, därefter Knut Almström vid Rörstrands porslinsfabrik. Bilden tagen i tysk tågkupé eller ateljékuliss på väg till världsutställningen 1900. Foto i Nordiska museets arkiv.

"det konstnärliga elementet framträdde huvudsakligen i den urskiljning varmed förebilderna voro valda". I Svenska Slöjdföreningens meddelanden (1898:I) uttalade dess ordförande Ludvig Looström som sin åsikt, att "vad man saknar hos dem (utställningspjäserna) är en ny formgivning, dvs. fantasi. I detta hänseende vore det önskvärt, att våra glasbruk begagnade den utväg som våra porslinsfabriker med fördel anlitat – att intressera konstnärliga krafter för sin sak. Vad som på den vägen kan åstadkommas, därom vittna fördelaktigt utlandets exempel."

"Utlandets exempel", med detta menade Looström främst de kollektioner som visades av Chrystallerie d'Emile Gallé i Nancy, med en rad originalglas av Gallé, och av bröderna Auguste och Antonin Daum också i Nancy. Emile Gallé hade sedan världsut-

ställningen i Paris 1889 och under hela 1890-talet framstätt som den store mästaren och glaspoeten. Han hade introducerat en rad nya varianter och tekniska förändringen, bl.a. arbetade han gärna med nyanserade och komplexa färgskikt, olika metalloxider, insmälta metallfolier m.m. i förening med den överfångsteknik han utvecklade utifrån orientaliskt glas, klassisk kinesisk och japansk glaskonst.

"Med den utväg som våra porslinsfabriker anlitat" menade Looström de konstnärliga kollektioner som Rörstrands och Gustavsbergs porslinsfabriker visade upp på utställningen. Båda fabriker hade i god tid inför utställningen anlitat var sin konstnär. Gustavsberg hade redan våren 1895 engagerat Gunnar G:son Wennerberg för att rita och formge en serie servismönster och prydnadsföremål. På utställningen vann fabriken stora framgångar med Wennerbergs serviser. Rörstrand hade likaså hösten 1895 fått kontakt med Alf Wallander, som vid fabriken skapade en större kollektion prydnads- eller konstkeramik, första gången utställd i Stockholm april 1896. På utställningen 1897 vann Rörstrand likaledes stora framgångar med Wallanders berömda Iris- och Tulpanserviser och med hans konstkeramik. De båda konstnärernas insatser vid fabriker väckte berättigad uppmärksamhet. De hade också ritat bl.a. textila kompositioner, och Wallander hade börjat arbeta med möbler och hela inredningar.

Alf Wallander och Gunnar Wennerberg framstod redan vid den här tiden som 90-talets och sekelskiftets portalfigurer inom svenskt konsthantverk och konstindustri. Båda hade utbildats till målare i Paris och tidigt intresserat sig för konsthantverk. Alf Wallander (1862–1914) hade det bredare registret. Hans mångsidighet omspände keramik, möbler, textil, inredningar, bokkonst och så glas vid sidan av mindre uppgifter. Han var också verksam inom bl.a. Svenska Slöjdföreningen och Sveriges Allmänna Konstförening. Gunnar Wennerberg (1863–1914) såg sig mer som målare

och dekoratör och av de två hade han egentligen en större estetisk känslighet. Han arbetade huvudsakligen med keramik och textil, något litet med bokkonst och så glas.

Gunnar Wennerberg och Kosta

Wennerberg engagerades av Kosta under två perioder, dels en längre åren 1898–1902, dels år 1908. I båda fallen inför ett par större utställningar – världsutställningen i Paris 1900 och Konstindustriutställningen i Stockholm 1909. Anledningen till att Wennerberg engagerades var förstås kritiken efter utställningen 1897, som antytts

ovan. Redan i oktober 1897 – Wennerberg tillbringade hösten i Paris – träffade han C. G. Bennich från Eda glasbruk, då också första kontakten togs. Senare kontaktades han också av Axel Hummel vid Kosta. Under sin Parisvistelse studerade Wennerberg en rad ledande konstnärers keramik, bl.a. vid Sèvres och en hel del modernt konstglas. Till vännen Prins Eugen skrev han, att det vackraste som då fanns i Paris tyckte han var ”de slipade kristallerna à la Gallé, ehuru den styvaste heter Daum, även från Nancy”. Efter hemkomsten våren 1898 gjorde han så småningom utkasten till sina

2. Parisutställningen 1900. Kostas monter i svenska avdelningen, flankerad av Rörstrands t.v. och Gustavsbergs t.h. Alf Wallander och Gunnar Wennerberg hade tillsammans arrangerat sina fabrikers kollektioner. Foto i Nordiska museets arkiv.

första glas. I december detta år utställdes Wennerbergs glas för första gången i Slöjd-föreningens lokal i Stockholm.

Gunnar Wennerberg bör ha verkat lämplig på många sätt. Rent tekniskt finns stora likheter i överfångsteknikens arbetssätt med olikfärgade glasskikt och det sgrafitto-manér Wennerberg utvecklat 1896-97 i sin keramik för Gustavsbergs porslinsfabrik. Wennerbergs dekorativt fina blomsterornamentik anslöt till utländska ledande konstnärer och var lätt att anpassa efter överfångsteknikens krav.

Avsikten med att engagera Wennerberg var som nämnts att få fram en kollektion moderna konstglas till Parisutställningen 1900. Det första större framträdandet skedde emellertid i november 1899 vid den svenska konstindustriutställningen i Karlsruhe, som kan betraktas som en internationell generalrepetition. Någon avsikt att Wennerberg skulle rita även servisglas fanns ej. Det Wennerberg ritat är hela tiden vaser, skålar och liknande prydnads-pjäser. Anställningsförhållandet var också det vanliga vid denna tid, att leverera ett antal ritningar som skulle utföras vid bruket. Det avsåg inte någon formgivning i modern mening, men Wennerberg arbetade dock vid flera tillfällen vid bruket tillsammans med de hantverkare som framställde glasen.

Det största antalet ritningar utförde Wennerberg inför Parisutställningen 1900. Han arbetade då också en period nere vid Kosta för att övervaka framställningen av glasen. Paris-utställningen innebar också vissa internationella framgångar och följande år skänkte Kostas ledning en stor kollektion Wennerbergsglas till Nationalmuseum. De sista ritningarna i denna första period utfördes inför Turin-utställningen sommaren 1902, där Wennerberg erhöll ett "diplome d'honneur" för sina konstglas. Mönsterritningarna är bevarade i ett relativt stort antal, tyvärr osignerade och odaterade. Glasen är däremot utan undantag signerade med Wennerbergs namn och årtal, modell eller mönsternummer och den glas-

konstnär/slipare vid bruket som framställt glaset.

Efter denna femårsperiod lämnade Wennerberg Kosta. Hans ritningar fortsatte dock att fungera som förlagor. Wennerbergs mönster och modeller förekommer i ett stort antal variationer och kombinationer. Glasen har som regel endast signerats av den slipare som arbetat med dem.

I mars 1908 tog så Kostas nya ledning, närmast direktör C. G. Fogelberg, kontakt med Wennerberg och samtidigt med Alf Wallander och beställde en ny serie ritningar för överfångsglas. Liksom vid tidigare tillfällen var det nu sommarens stora konstindustriutställning i S:t Petersburg som var den omedelbara anledningen till att Wennerberg engagerades. Dessutom planerade man inför Konstindustriutställningen i Stockholm sommaren 1909. De sista ritningarna levererade Wennerberg till Kosta i november 1908, alldeles innan han helt slukades av förberedelserna inför sin avflyttning till Paris i januari 1909.

Alf Wallander och Kristallglasbruken

Kosta. I mars 1908 tog som sagt Fogelberg kontakt även med Wallander och undrade om han var intresserad av att rita "blomstervaser, urnor, skålar o.d. avsedda för slipningar i bästa kristall". I första hand avsåg Fogelberg troligen arbeten i ofärgat kristallglas som komplement till Wennerberg. Wallander ritade dock ett stort antal överfångsglas redan till S:t Petersburg. Fogelberg avsåg med sin förfrågan säkert också hela koncernen, alltså även Reijmyre. Efter ett sammanträffande med representanter för Kristallglasbruken i Stockholm levererade Wallander i maj 1908 de första ritningarna. Fogelberg kommenterade: "De stora skålarna kan ju möjligen komma i kollision med Reijmyres konstglas, då vi framställa glasen på Gallés manér, vårt gamla arbetssätt som är något skilt från Reijmyres." Troligen var det endast ritningar för överfångsglas Wallander levererade till Kosta; ritningar för en del

vaser i invälsat glas och ofärgat kristallglas gick till Reijmyre.

Under 1908 levererade Wallander åtskilliga ritningar för överfångsglas till Kosta, varav ett tjugutal är bevarade. I S:t Petersburg hade ett dussin exponerats. Ett något större antal är daterade 1909 och var avsedda för Stockholmsutställningen. I april meddelade dock Fogelberg att man inte behövde fler. En del ritningar är daterade 1911 och 1912, vilket tyder på att Wallander i begränsad utsträckning levererade ritningar fram till Baltiska utställningen. Han beställde också en del glas för försäljning genom sitt företag AB Svensk Konstslöjdutställning S. Giöbel i Stockholm.

Reijmyre. Vid sammanträffandet med Kristallglasbrukens representanter i Stockholm fick Wallander också kontakt med Sten Kjellgren vid Reijmyre. Senare under våren besökte Wallander Reijmyre och studerade glastillverkningen och särskilt framställningen av överfångsglas. Wallander levererade sedan ett antal ritningar inför S:t Petersburg-utställningen och under det följande året inför Stockholmsutställningen 1909. Ett stort antal ritningar har signerats och daterats 1910, 1911 och 1914, vilket gör det troligt att Wallander sporadiskt engagerats till och med Baltiska utställningen. Det är dock osäkert om Wallander verkligen varit engagerad av båda bruken efter Stockholmsutställningen. Troligen skedde ett utbyte av ritningar mellan bruken, vilket gör det svårt att exakt bestämma anställningarna. Brevväxling och andra handlingar är mycket sporadiskt bevarade.

Medan Wennerberg endast levererade ritningar för vaser, urnor och skålar, dvs. rena konstglas, hade Wallander ett bredare register. Utöver ett stort antal vaser o.d. ritade Wallander för Kosta bl.a. toalettgar-nityr, brännvinsschatull, bordslampor och amplar, karaffer och glas samt en kristallampa på fot. För Reijmyre ritade han bl.a. en serie intressanta skålar och vaser med skärslipningsdekor men även med slätslipad, etsad eller graverad dekor och

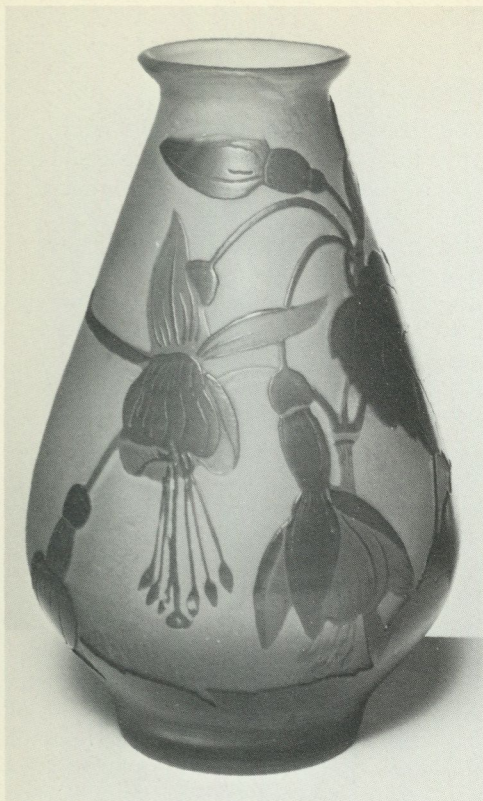
dessutom troligen en del servisglas och pressglas att döma av bevarad brevväxling.

Övriga konstnärer

Både Kosta och Reijmyre hade sedan 1870-talet arbetat med överfångsglas i begränsad omfattning. Vanligen rör det sig om ett överfång (skikt) på färgad, ofta vit, eller ofärgad post (stomme). Det är först mot slutet av århundradet som tekniken utvecklades i Sverige. Bl.a. förekommer rött glas, rubinglas, i en del serviser, vaser och skålar med skärslipningsdekor. Pjäser av detta slag visades av båda bruken på Stockholmsutställningen 1897.

Det var därför naturligt att fortsätta en konstglasproduktion i överfångsteknik men nu med nya förebilder och nya konstnärer. Kosta saknade dock de tekniska förutsättningarna för att ta upp mer utvecklade processer som bl.a. utvecklats av Gallé. Det som togs till förebild blev i första hand det som går under namnet "standard-Gallé", dvs. de varor som utgick från fabriken i Nancy. Det var i regel vaser, skålar, urnor o.d. i en relativt förenklad överfångsteknik med opak eller ofärgad glaspost överdragen med ett, ibland två överfång i olika färger och med mönstret frametsat och slipat ur detta. Kosta hade rimligtvis känt till Gallé tidigare, men den avgörande impulsen kom med 1897 års utställning.

En förutsättning för att nå goda resultat med överfångsteknik och avgörande för slutresultatet är skickligheten hos den (konst)hantverkare som utför glasen. Viktiga moment är påläggningen av de olika färgskikten och framför allt arbetet med att etsa och slipa fram mönstret efter den förlaga konstnären skissat. I A. E. Boman hade Kosta en sådan kraft. Hans signatur står bredvid Wennerbergs på de allra första överfångsglasen och hela den svenska produktionen av gallé-glas synes stå i ett mer eller mindre direkt samband med honom. Tyvärr saknas närmare uppgifter om Boman, men han synes ha anställts hos Kosta senast 1897/98 och arbetat där fram till 1903, då han flyttades över till Reijmyre.

3. Vas, matt ofärgad fond med överfång i brunviolett, från Chrystallerie d'Emile Gallé i Nancy ca 1900. S.k. "standard-Gallé". Privat ägo. Foto i Nordiska museets arkiv.

Både vid Kosta och Reijmyre utförde han ett stort antal egna ritningar för både överfångsglas och kristallglas med skärslipningsdekor. På 1910-talet drev han en egen verkstad i Norrköping och slipade konstglas som han fick i "halvfabrikat" från Reijmyre. Det var Boman som ledde framställningen av konstglasen-överfångsglasen till Parisutställningen.

En annan glasslipare som arbetade med konstglas vid Kosta var *Lars Kjellander*, som anställdes något senare än Boman och troligen utbildades av denne. Kjellander omnämndes första gången 1900 och har se-

dan till in på 1910-talet arbetat med att framställa överfångsglas i variationer på Wennerbergs och Wallanders förlagor, i viss utsträckning naturligtvis också efter egna ritningar. Från 1908 har även glassliparen *Karl Lindeberg* arbetat med överfångsglas vid Kosta.

Av dessa tre framstår Boman som den självständigaste konstnären med ett stort antal egna glasarbeten, samtidigt som han liksom Kjellander och Lindeberg varierade Wennerbergs och Wallanders mönster. Under de här åren fram till Baltiska utställningen förekom också en del arbeten av utomstående konstnärer, bl.a. gästspelade Anna Boberg 1902, då en mindre serie konstglas i invälsat glas tillverkades vid Reijmyre efter hennes ritningar för Turinutställningen. Den danske skulptören Kai Nielsen ritade 1904 bl.a. en karaff med tillhörande spetsglas för Kosta. Vid Reijmyre arbetade omkring 1912 Ellen Meyer, som ritade ett antal förlagor för överfångsglas. Från Reijmyre finns även ritningar av B. Åhm (1902-04), C. W. Kessmeier (1902), G. Weland, I. Högfelt, G. Granberg. Det är annars Gunnar Wennerberg och Alf Wallander som helt dominerar konstglasen under denna period.

Hur Wennerbergs glas kom till

Wennerberg hade studerat glastillverkningen vid Kosta, och särskilt framställningen av överfångsglasen. Bl.a. hade han i september 1899 varit nere vid Kosta och likaså inför Parisutställningen. Av ritningarnas utförliga arbetsbeskrivningar kan också utläsas stor förtrogenhet med materialet och överfångsteknikens estetiska möjligheter. I övrigt synes Wennerberg aldrig ha arbetat nere vid Kosta och någon del i den direkta framställningen av glasen tog aldrig Wennerberg. Bevarad brevväxling från 1908 samt flera ritningar med arbetsanvisningar ger en god uppfattning om Wennerbergs arbete med glasen.

Glasen utfördes vanligen efter en modellritning som angav form och mönster samt glaspostens och överfångens färger. Dessa

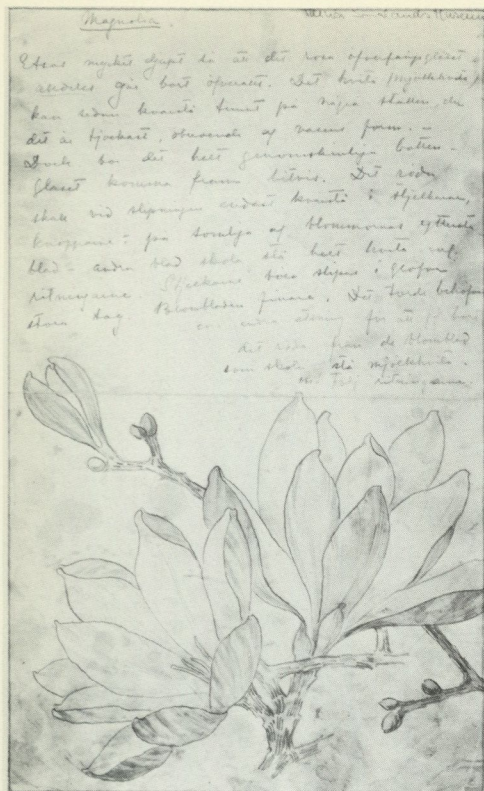
4. Glas och vaser i överfångsteknik, signerade Lars Kjellander och Karl Lindeberg, Kosta, efter förlagor av Gunnar Wennerberg. Ca 1900–1910. Kosta glasbruks museum. Foto förf.

"halvfabrikat" skickades upp till Stockholm, i varje fall 1908. Wennerberg ritade sedan mönstret direkt på glaset med fetkrita. Kompletterade med detaljritningar och anvisningar skickades glaset sedan tillbaka till Kosta för slutbehandling av Kjellander eller Lindeberg.

Detta gällde alltså arbetsförhållandena 1908, som kan ha varit något speciella, då Wennerberg samtidigt var strängt upptagen vid Gustavsberg. Inför Parisutställningen bör Wennerberg istället i perioder ha vistats vid Kosta och där anbringat dekorerna på glaset i samarbete med Boman.

Inte minst den större konstnärliga känsligheten hos glaset från dessa år tyder på detta.

Arbetsanvisningarna är av intresse och ger en god uppfattning om hur Wennerberg såg på överfångsglasens konstnärliga möjligheter. Till en detaljritning till mönstret "Magnolia" har han antecknat: "Etsas mycket djupt så att det rosa överfångsglasat alldeles går bort *överallt*. Det vita/mjölkvita kan sedan kvarstå på några ställen, där det är tjockast, oberoende av vasens form. – Dock bör det helt genomskinliga bottenglasat komma fram bitvis.

5. Detaljskiss till dekoren "Magnolia" med arbetsbeskrivning av Gunnar Wennerberg, ca 1900. Glasmuseets arkiv, Växjö. Foto Nordiska museet.

Det röda skall vid slipningen endast kvarstå i stjälkarna, knopparna och på somliga av blommornas yttersta blad. – Andra blad skall stå helt vita enl. ritningarna. Stjälkarna bör slipas i stora grova tag. Blombladen finare. Det torde behövas en andra etsning för att få bort det röda från de blomblad som skall stå mjölkvita. Obs! Följ ritningarna." På en annan ritning anmärker han: "Färgfördelningen ifall det är två överfång – är det blott ett så förfalla det och bör då endast observeras att ej botten framstår för hård och vit utan att en tunn skiftning kvarlämnas."

Om lämpliga färgkombinationer skriver Wennerberg 1908 i ett brev till Fogelberg: "Härmed översändes några modellritningar för glas. Mycket önskligt vore om ej alla, som vanligt på sista åren, blevo med vitt underglas – utan t.ex. med ljusblått, mörkgrönt eller gult som ofta gjordes förr. Vad överfånget beträffar är de i allmänhet vackra. Den nya gulröda färgen är bra, likaså de övriga med undantag av den täckande svartröda, som är olämplig för slipning och de andra så snart de ligga för tunt. Mörkviolett på ljust och mörkt grönt är mycket vackert. Grönt på ljusviolett, rött på gult, vitt med opalblått och violett, vitt med opalblått och mörkblått ..."

Wennerbergs överfångsglas

De äldsta kända glasen av Wennerbergs hand är två, som redan i december 1898 skänktes till Nationalmuseum i Stockholm efter den lilla utställningen på Svenska Slöjdföreningen, bild 6. Den urnformade vassen med orkidémotiv är redan rätt avancerad. Det grå, något gröntonade överfånget står mot en ljusare, "hamrad" fond av det slag man ofta ser hos arbeten av bröderna Daum.

Nästa framträdande skedde med en "inte särskild nummerstark" kollektion i Kostas butik vid Gustaf Adolfsstorg i Stockholm i oktober 1899. Den lilla utställningen var den första av något format och var avsedd att kröna Kostas avdelning i Karlsruhe i november och senare ingå i kollektionen för Parisutställningen. Den alltid utförlige H. A. Ring i Nya Dagligt Allehanda skriver uppskattande, att Wennerbergs glas var "örnerade med konsekvent genomförda växtmotiv i en eller två färger mot olikfärgad botten ... Man skall aldrig beträda honom med att stilisera ett växtmotiv till oigenkännlighet. Han väljer istället sådana, vilkas former göra dem till lämpliga dekorationsmotiv och han har tydligen skarp blick för det karakteristiska i växterformerna. Man finner aldrig två färger som skrika mot varandra; allt smälter tillsammans i en färgharmonisk, som är en vila

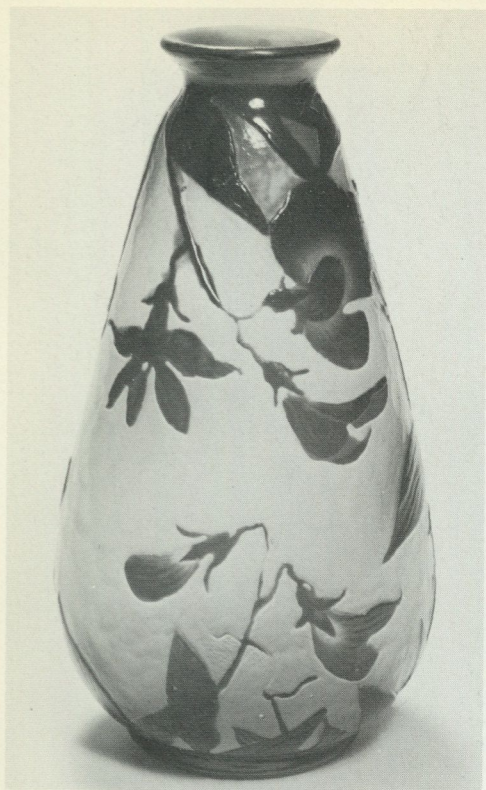
6. Tre tidiga vaser av Wennerberg, de två t.v. från 1898, den tredje från 1900, Kosta. Nationalmuseum. Foto förf.

och lisa för ögat." Av pjäserna från utställningen nämner Ring särskilt några stycken som föll honom i smaken, en "hög vas med vinlöv och druvklasar", en medelstor skål med "grön bottenfärg och höggul slinga av lagerblad", en vas med "marinblå botten med markeringar för vågor och dekorerad med tång". Några av dessa är kända, se bild 7-10.

I februari och mars visades Kostas Paris-kollektion på Nationalmuseum. I denna ingick bl.a. pjäserna från Karlsruhe. Kollektionen är avbildad bl.a. på ett foto, bild 11.

7. Skål med lager, grön glaspost med gult överfång. Wennerberg, Kosta 1899. Utställd i Paris 1900. Nationalmuseum. Foto förf.

8. Vas, vitt opakt glas med ärtväxter i blått. Wennerberg, Kosta 1899. Privat ägo. Foto i Nordiska museets arkiv.

Herman Ring gav en färgsprakande beskrivning: "Mot den antingen isvita eller blekare färgade eller något halvklara fonden framträdde dessa blommor och växtdeklar, druvklasar, ärtstånd, liljor, krokus, alger, valmostånd eller vad det nu är för växt som i det särskilda fallet konstnären använt, i en kraftigare, djupare, mer lysande eller glödande färg, gult, starkt blått, prune, djupare lila, kärsbärsröd eller bronsartad" (NDA 20/3 1900). Pressen i övrigt var också positiv. I Paris senare under året representerade Kosta ensam svensk glasin-dustri. Bland alla skärslipade underverk, se bild 2, exponerades dryga femtitalet överfångsglas efter Wennerbergs ritningar och utförda av Boman och Kjellander.

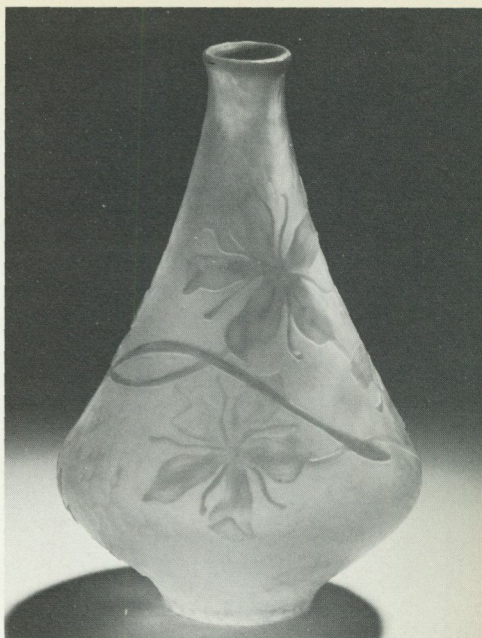
9. Vas, vit mattetsad fond med chrysantemum i gult överfång. Wennerberg, Kosta 1899 eller 1900. Utställd i Paris 1900. Nationalmuseum.

Framgångarna för konstglasen blev nog inte vad man hoppats på. De var internationellt sett vid denna tidpunkt inte särskilt avancerade och fick uthärda konkurrensen av sina förebilder och en lång rad avancerade glaskonstnärer. Föremålen till Turin-utställningen två år senare är av samma slag som tidigare. Något försök till förnyelse och utveckling hade inte gjorts av vare sig Wennerberg eller Kosta. Men Wennerberg hade lagt ner stort arbete på att variera sina mönster och modeller, och bearbetningen av glasen är i åtskilliga fall förstklassig.

De dekorativa motiv Wennerberg har använt sig av är som framgått alltid hämtade

från den svenska växtvärlden. Som regel är de endast lätt stiliserade, men Wennerberg valde ut karakteristiska delar av växterna och byggde upp mönstret på ett för blommorna oftast naturligt sätt att växa. Blommorna skildras som utsnitt av växten, antingen växande upp efter vassidan eller nedhängande som grenar, någon gång som strödda blomklasar eller kvistar. Han gör aldrig våld på sina motiv, utan man anar hur han ömsint försökt överföra sin fuchsia och liljekonvalj till ett nytt skimrande material. Wennerbergs naturalism yttrar sig också i att han helst utgår från växternas ursprungliga färger och även många gånger låter vasformen få t.ex. formen av en vallmos fröhus eller en fuchsias blomdroppe.

10. Vas, vit mattetsad fond med liljor i ljusgrönt överfång. Wennerberg, Kosta 1899 eller 1900. Inköpt på Parisutställningen 1900 av Kunstindustrimuseet i Oslo.

11. Kostas utställning på Nationalmuseum i mars 1900 av Gunnar Wennerbergs överfångsglas. Flertalet ingick sedan i Kostas Paris-kollektion. Foto i Kosta glasbruks museum.

12. Vas av Emile Gallé med glaspost i skiftande färger. Inköpt på Stockholmsutställningen 1897 av Nationalmuseum.

I Wennerbergs sätt att arbeta ser man hela tiden hur han utgått från olika utländska förebilder, tydligast i fallen Emile Gallé och Auguste och Antonin Daum. Detta säger han också själv upprepade gånger, men ibland närmar sig Wennerbergs vaser alltför mycket förebilderna. Det är inte bara blommotiven och sättet att anbringa dem han hämtar från sina franska läromästare. I vissa fall har han i det närmaste direkt övertagit t.ex. en av Gallés vaser på bronsfot som exponerades 1897 i Stockholm, bild 12. Den synes ha inspirerat Wennerberg till inte mindre än två vaser, den lilla grå vasen med orkidémotiv från 1898, bild 6, och vallmoskålen med bronsfot från 1899, bild 13. Andra estetiska effekter som en "hamrad" eller karvad bottenyta, olika former av etsningar, slipningar och genomtoningar kan man studera t.ex. hos bröderna Daum, hos Gallé eller hos den s.k. anonyma "standard-Gallé" som utgick från fabriken i Nancy. Men Wennerberg har också överfört både motiv och teknik –

13. Skål på bronsfot, grön med vallmomotiv i violett överfång. Wennerberg, Kosta 1899. Utställd i Paris 1900. Nationalmuseum.

sgraffitton – från sin keramik. Flera gånger förekommer identiskt samma blommotiv, bild 6 och 8, och effekter som olika färgtoningar och "hamrade" ytor.

De glas som Wennerberg ritade under 1908 är av samma karkitär som de tidigare, bild 14. I enstaka fall kan man se en åtstramning i form och en stramare stilisering av växtmotiven i mer symmetriska former. Färgskalan är ofta kallare, ofta i blått, blågrönt och rödlila. De friska, varma färgerna från seklets början saknas.

En del av Wennerbergs glas exponerades i Kristallglasbrukens avdelning i S:t Petersburg 1908, senare också på Konstindustriutställningen i Stockholm 1909, bild 14. Kritiken uppskattade enstaka glas, särskilt några vita med äppelblom i vitt och rosa, men var annars övervägande negativ. Karl Wählin gav dock uttryck för sin uppskattning i några lyriska rader: "Här som i fajansen arbetar han (Wennerberg) i sgraffittomanér med en bottenfärg, på vilken

14. En av Kristallbrukens montrar på Konstindustriutställningen i Stockholm 1909, huvudsakligen med Alf Wallanders överfångsglas för Reijmyre i mitten. Foto i Nordiska museet.

den naturalistiska blomsterdekorationen avtecknar sig i verkningsfull kontrast. Vilka poetiska sensationer kan ej detta material väcka, som i sig själv äga ömsom den klara luftens genomskinlighet, dimmornas mjukhet och skymningens aningsfulla färgprakt. Jag kan taga som exempel bland många en vas av Wennerberg i matt vitt glas med nedhängande mörkvioletta guldregn, som har ett fint gammalt smyckes behag" (Stockholms Dagblad 17/6 1909).

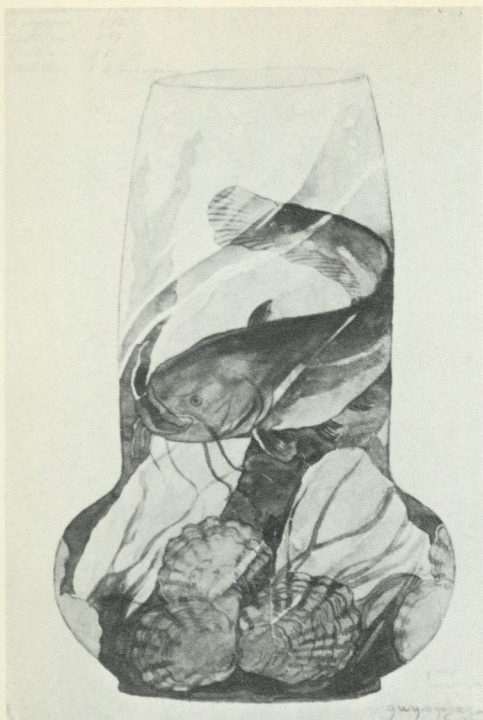
Alf Wallanders glas

I S:t Petersburg exponerades Wallanders första konstglas i Kristallglasbrukens gemensamma monter. Kollektionen innehöll ett halvdussin glas av Wallander. Bland glasen märks en hög vas med röda fiskar utförd i invälsat glas kombinerat med överfångsglas och arbetad av Boman, bild 15. I augusti hade Reijmyre levererat fem glas till NK. I övrigt är inga glas kända från de första ritningarna.

På utställningen i Stockholm 1909 framträdde Wallander med ett trettiotal arbeten i Kristallglasbrukens avdelning, bild 14. Det var övervägande vaser, skålar och and-

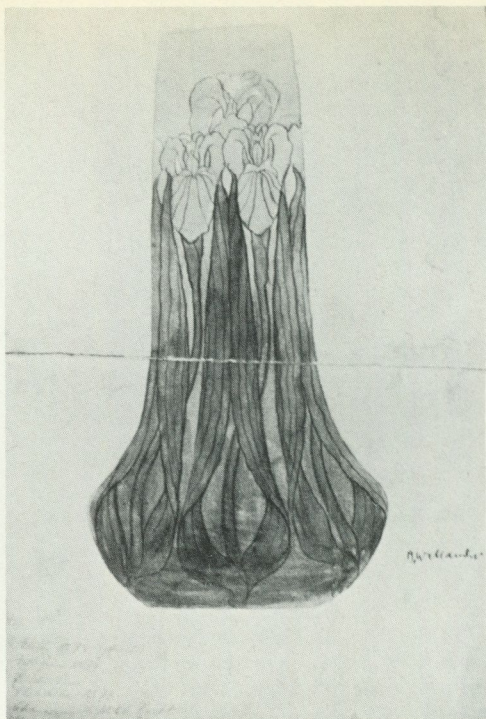
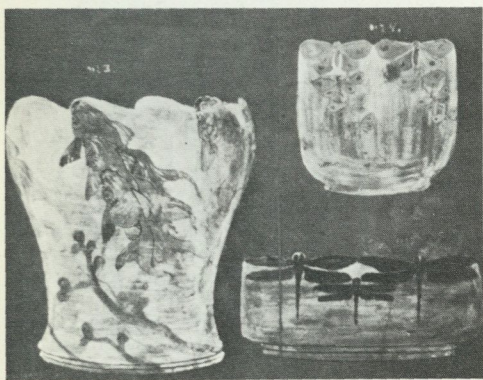
15. Vas i invälsat glas med flera färger, röda fiskar. Alf Wallander, Reijmyre 1908. Utställd på S:t Petersburgutställningen samma år. Foto efter katalogen.

16. Ritning till vas i invälsat glas, mal och ostron m.m. Alf Wallander för Reijmyre, signerad 1908. Östergötlands museum. Foto förf.

17. Ritning till överfångsglas. Alf Wallander 1909. Östergötlands museum. Foto förf.

18. Ritning till tre skålar. Alf Wallander för Reijmyre, signerad 1908. Östergötlands museum. Foto förf.

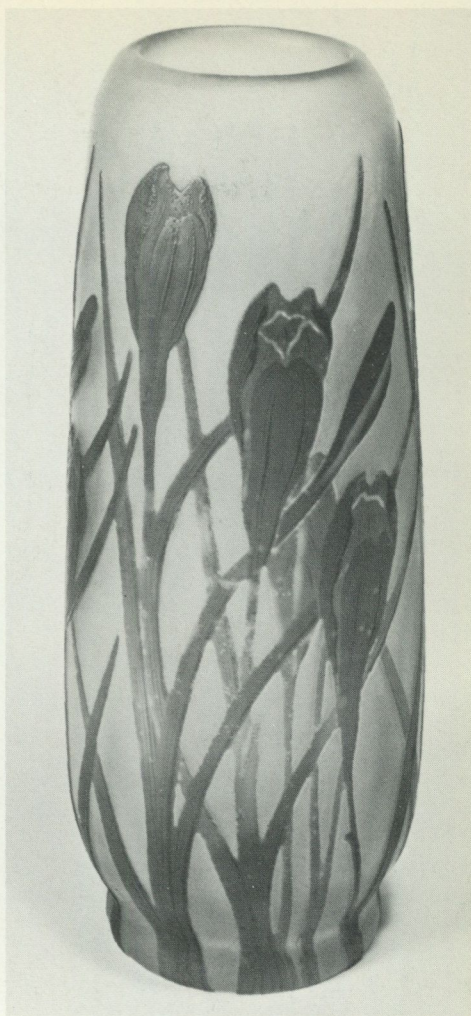

ra konstglas i överfångsteknik och i några fall av s.k. invälsat glas, bl.a. vassen med röda fiskar, bild 15. Vid sidan därav visades av Wallander några slipade kristallvaser samt några lampor. Wallander visade här upp ett långt bredare register, inte bara i det att han ritat arbeten för olika sorters glas. I sina överfångsglas visar han också i sina dekorativa motiv upp en flödande rikedom, hämtad från växt- och djurvärld, och tecknade i olika grader av stilisering. Vasformerna och tekniken anpassas efter motiven. Bland motiven hittar man en lång rad blommor, convolvus, krokus, krasse, tistel, fuchsia, vin, tång osv. men även krabbor, påfåglar, sländor, fjärilar, olika sorters fiskar. Bild 18 visar en urna, formad som en vattenvirvel eller strandvåg, med slingrande tång och fiskar. Uppmärksamhet väckte också några höga bordslampor i överfångsglas, utförda efter en Gallé-lampa Wallander fått låna från Kosta. Lamporna, som var avsedda för

19. Vas, vit, mattetsad fond med krokus i blått-violett överfång. Alf Wallander, Kosta 1909. Privat ägo. Foto Nordiska museet.

elektrisk belysning, ansågs utmärkta därför att ljuskällan fick de djupa överfångsfärgerna att glöda i önskad rikedom. Annars riktades kritik mot de tjocka färglagren, som gjorde att pjäserna inte kom till sin rätt om de inte var placerade i motljus. Föremålens form har i regel långt spännigare konturer jämfört med Wennerberg,

20. Vas, vit, mattetsad fond med krokus i blått överfång. Signerad K. Lindeberg, utförd ca 1910 efter Wallanders förlaga, Kosta. Kosta glasbruks museum.

mer dynamiska och vill gärna skildra växande och uppåtgående rörelser. Likaså kännetecknas Wallanders mönster ofta av en skruvad, uppåt växande rörelse. Paralleller hittar man t.ex. i hans keramik.

Wallander arbetade i sina första glas helt i Wennerbergs spår, och givetvis kände han

21. Ritning till tre blomvaser i lila, grönt, gulbrunt. Signerad Alf Wallander 1909. Kosta glasbruks museum. Foto förf.

till från sina upprepade besök i Paris och på kontinenten Gallé, Daum frères, Lalique, Legros & Co och de andra glaskonstnärerna. Han sade sig f.ö. ha varit "personligt bekant" med Gallé. Någon direkt förnyelse utgör inte hans glas i överfångsteknik, även om de mer stiliserade dekorerarna visar impulser från utvecklingen i Österrike och Tyskland.

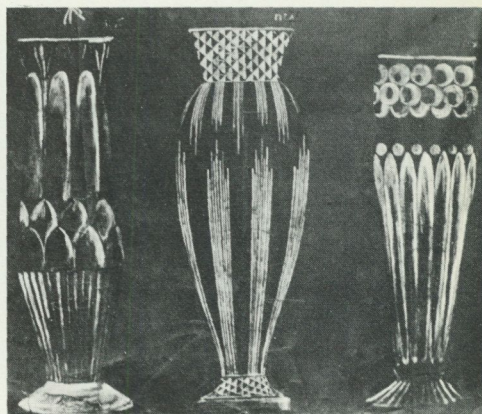
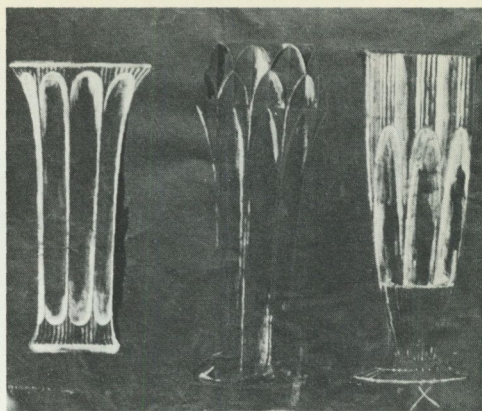
Vid sidan av dessa pjäser i gallétraditionen visar Wallander en ny sida med en svit vaser utformade som blomkalkar och växtformer av rent skulptural effekt. De var avsedda att utföras i olika färger, bild 21. Det är ett intressant försök att ge nya impulser till svensk glaskonst; några föremål är dock inte kända.

Till 1909 års utställning ritade Wallander även en del prydnadspjäser avsedda att ut-

föras i ofärgat kristallglas med slipad, etsad eller graverad dekor. Till de intressanta hör ett par skålar, benämnda Pensé no. 1 resp. 2. En annan sida visar han med en svit "blomglas" som har mjuka slipade ytor och linjer, hållna i "vegetativa" former, bild 22-25. Karl Wåhlin lovordade dessa glas vid en utställning ett år senare: "Särskilt har jag fäst mig vid de båda slipade blomglasen från Kosta, vilka avslöja en åtminstone här i landet ny sida av glasets skönhet. Istället för den kristalliserande slipningen med sina matematiska mönster och vassa kanter träder här fram en slipning av själva växtformens mjukhet och levande behag, likväl sammanhållen av konsekvent stilisering. Det är arbeten av detta slag som markera framstegen inom vår konstindustri" (Stockholms Dagblad 9 nov. 1910).

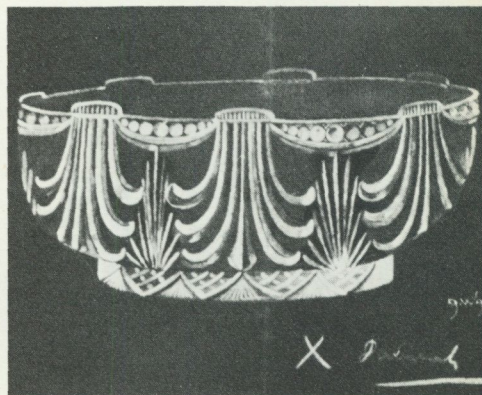

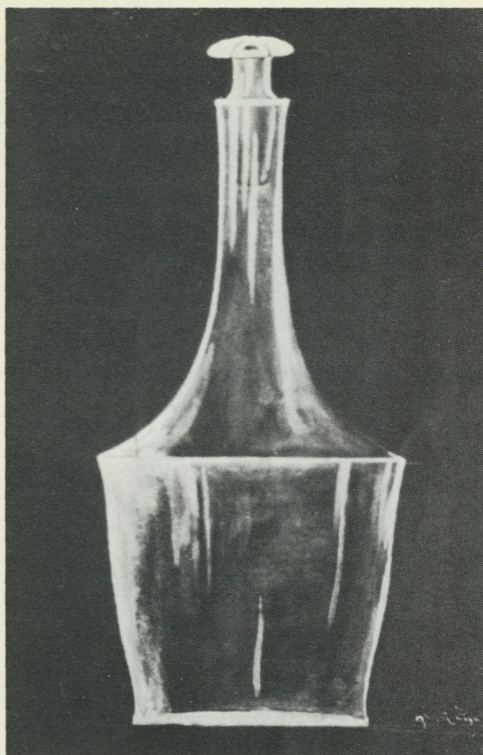
22. Vas i ofärgat kristallglas, utställd i Stockholm 1910. Alf Wallander, Reijmyre 1909. Prins Eugens Waldemarsudde. Foto förf.

23-24. Två ritningar till vaser i kristallglas, signerade Alf Wallander 1909. Reijmyre. Östergötlands museum. Foto förf.

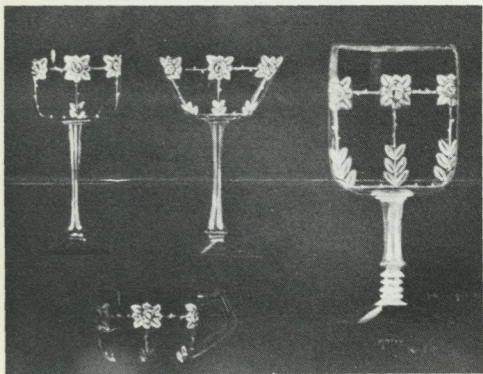
25. Ritning till skål i kristallglas. Signerad Alf Wallander 1908. Reijmyre. Östergötlands museum. Foto förf.

26. Ritning till karaff i ofärgat kristallglas, signerad Alf Wallander. Reijmyre 1909. Östergötlands museum. Foto förf.

27. Ritning till dricksglas i ofärgat kristallglas med motivet "rosor". Signerad Alf Wallander, troligen 1909. Den enda kända ritningen till Wallanders servisglas. Reijmyre. Östergötlands museum. Foto förf.

I ofärgat kristallglas är också ett par vaser och skålar, där det dekorativa rosmönstret byggts upp på samma sätt som i hans överfångsglas. Till de nya uppslagen hör också bl.a. en karaff, helt odecorerad, bild 26. Tyvärr är inte några pjäser kända som kan sammankopplas med de ritningar för "servis- och pressglas" Wallander skulle ha levererat till Reijmyre 1908.

Wennerberg och Wallander efteråt

Varken Gunnar Wennerberg eller Alf Wallander kom egentligen att i modern mening formge någon del av servis- och hushållsglaset, som ju utgjorde den dominerande andelen av brukens produktion. Wallander hade visserligen ambitioner åt det hållet, men dessa synes aldrig ha förverkligats. Insatserna inskränkte sig som framgått till att utföra ritningar och kompletterande förslag för konst- och prydnadsglasen. För en bredare insats var tiden ännu inte mogen.

Framför allt Gunnar Wennerbergs arbeten vid Kosta åren omkring 1900 kom att helt prägla utformningen av de svenska jugendglasen och svensk glaskonst fram till den unga generationens genombrott 1916/17. Boman, Kjellander och Lindeberg är helt beroende av honom i sina egna arbeten, men även Alf Wallander arbetar i direkt anslutning till hans arbeten både vid Kosta och Reijmyre. Till denna tradition ansluter t.ex. också Ellen Meyer vid Reijmyre. Mer självständiga insatser var Anna Bobergs glas för Reijmyre 1902 och en del av Alf Wallanders arbeten i gallétraditionen samt hans släta kristallglas 1909.

I en recension av glasets på Liljevalchsutställningen 1917 erinrar Erik Folcker om att Wallanders blomglas i viss utsträckning verkade inspirerande omkring 1910 (Sv. Slöjdf. Tidn. 1917:4). Någon större betydelse kom de dock inte att få. Dessa pjäser i ofärgat kristallglas hade också utställts på Baltiska utställningen i Malmö 1914, men där helt förbigåtts av kritiken; där hade f.ö. en del överfångsglas av Wallander av sedvanligt slag visats.

Kristallglasbrukens – Kosta och Reijmyre – försök att till Stockholmsutställningen 1909 återupprepa framgångarna från Parisutställningen slog inte väl ut. Gallétraditionen hade redan spelat ut sin roll och kritiken var rätt massiv. Man anmärkte på att överfångsglasen inte utvecklats utöver vad Wennerberg och Boman åstadkommit vid seklets början. Man begärde större enkelhet och en formgivning baserad på föremålens funktioner, mindre lyx och prål. Blickarna riktades på det enkla bruksglas gemene man köpte och man krävde här bättre formgivning av servisglasen utan den överrika skärslipningen. Kritiken efter Baltiska utställningen var helt nedgörande, här krävdes ett nytänkande hos producenterna.

En intressant övergångsfas till en modern glaskonst inspirerades ändå av Wennerbergs och Wallanders galléglas. Vid Orrefors arbetade man från hösten 1914 med att göra överfångsglas, vanligen vaser och skålar, med upp till fem under- och överfång. För tillverkningen stod teamet Knut Bergqvist, som gjorde hyttarbetet, etsaren och sliparen Heinrich Wollman och konstnären Fritz Blomqvist. Även Eva Jancke-Björk ritade en del förlagor för galléglas. Den något enklare framställningen gjorde att glasen framstod med grov, ogenomskinlig yta och sårade mönsterkanter. Försöken fortsatte och 1916 kom man på att värma upp de färdigetsade ämnena och överdrog dessa med klart kristallglas före utformningen. Estetiskt erinrar dessa glas, som döptes till Graalglas av disponenten Albert Ahlin, om

försöken med invälsat glas av Boman efter ritningar av Boberg och Wallander 1902 resp. 1908. Även de första glas Simon Gate, som 1916 efterträtt Fritz Blomqvist, ritade för Orrefors anknäyer till den svenska gallétraditionen liksom också hans första graalglas.

Källor och litteratur

Föreliggande uppsats är en sammanställning av några kapitel i författarens avhandling *Konsten till industrin!* Två formgivare från sekelskiftet – Alf Wallander och Gunnar G:son Wennerberg. En studie i svensk Art Nouveau 1895–1909. Stockholms Universitet 1971 (dupl.). Där tecknas en tidsbild och en bakgrund till de båda konstnärernas verksamhet och deras arbeten på olika områden skildras utförligt, likaså redovisas oeuvre, arkivmaterial och litteratur m.m.

Större samlingar av jugendglas finns vid Smålands museum (Glas museet), Kosta glasbruk, Nationalmuseum, Nordiska museet och Prins Eugens Valdemarsudde, samt vid några läns museer. Ritningar, brev m.m. finns bevarade bl.a. vid Kosta, Smålands museum, Östergötlands museum, Landsarkivet i Vadstena, Prins Eugens Valdemarsudde och Nordiska museet. Glas och en del brev finns också i flera privatsamlingar.

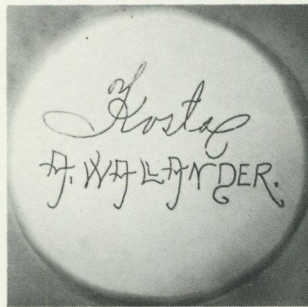
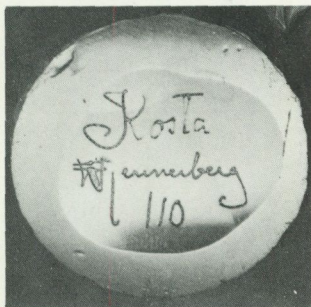
Litteraturen om de svenska jugendglasen är inte omfattande, främst hänvisas till följande böcker:

Stavenow-Hidemark, E. Svensk Jugend, Sthlm 1964.

Anderbjörk, J. E. & Nisbeth, Å. Gammalt glas, Sthlm 1968.

Modernt svenskt glas, Sthlm 1943.

Kosta glasbruk 1742–1942. Sthlm 1942.

Summary

Art Nouveau glass by Alf Wallander and Gunnar Wennerberg

Alf Wallander (1862–1914) and Gunnar G:son Wennerberg (1863–1914) were regarded, during a period of more than ten years around the turn of the century, as two central figures in Swedish handicraft and in the Swedish applied arts industry. This was particularly true with regard to their work in porcelain and ceramics at the Rörstrand porcelain factory and the Gustavsberg porcelain factory respectively, but also to their work on tapestry, textiles for interior furnishings and furniture. In conjunction with their other duties, they also devoted themselves during one or two periods to art glassware of the type introduced by Emile Gallé.

Gunnar Wennerberg was retained by the Kosta glassworks in 1898 to create a collection of art glassware, consisting of vases and bowls, for the great world exhibition in Paris in 1900 and for the Turin exhibition in 1902. The immediate reason for employing Wennerberg was that Kosta had to concentrate on more modern glassware after the massive criticism it had received at the 1897 Stockholm exhibition. After a break of a few years, he was again employed by Kosta to prepare for the applied arts exhibitions in St Petersburg 1908 and Stockholm 1909. Alf Wallander was retained by Reijmyre and Kosta in 1908 (the works were then included in the Kristallglasbruken – the Crystal Cut Glass Works), primarily with a view to the exhibitions in St Petersburg and Stockholm, but also for a few years afterwards.

All of Gunnar Wennerberg's glassware is carried out in what is known as the flashing technique, inspired not only by Emile Gallé but also several other French glass artists of whom the best known are the brothers Antoine and Auguste Daum. His glassware has a gently rounded design, often based on plant forms. The decorative themes are always Swedish flowers and plants which wind gently around his vases and bowls. The techniques and motifs he used are associated with the sgraffito decorative technique developed by Wennerberg in his ceramics.

Alf Wallander has a far broader range. He is just as likely to choose his decorative themes from the sea and amongst insects as he is from flowers and plants. His work is more directly connected with that of Gallé and his glassware has greater power, is more dynamic than that of Wennerberg. Flowers and leaves often wind in a spiral movement around the glass, a fish turns itself energetically around in a whirl of water or a wave. Wallander, too, liked to use the same motifs in the ceramics he did for Rörstrand. Wallander also showed another aspect of his talents when he experimented with uncoloured crystal glass. He designed several series of vases and bowls with gentle, rhythmically ground surfaces. Some of his glassware has been designed as clusters of flowers in coloured glass. Wallander also designed glass tableware, carafes and other household glassware. Unfortunately the drawings for these are no longer extant.

Kongl. Landtbruks-Academiens Mekaniska Verkstad 1813-1825

Carine Lundberg

Det fanns knappast ett "tveydigare land" än Sverige i fråga om lantkötsel, såväl på grund av dess klimat som dess jordmån, skrev C. A. Ehrensvärd i en avhandling om allmän lantushållning vid slutet av 1700-talet. Lantbruket stod ännu i stort sett på samma nivå som under medeltiden och behovet av vetenskap i jordbruket ansåg han vara större i Sverige än i något annat land. Med formuleringen av dessa tankegångar gav han uttryck åt sin tids sjudande intresse för vetenskapliga och särskilt näringspolitiska spörsmål. Från att tidigare ha varit underordnat industri och handel var det dags för jordbruket att upphöjas i rang som den förnämsta av landets produktiva näringar. Samtidens intresse för lantbrukarens arbetsvillkor ledde till viktiga reformarbeten som präglade det begynnande 1800-talet. Skulle lantbruket effektivt höjas fordrades emellertid ett centralorgan som kunde sprida reformerna ut i de arbetande jordbrukarnas vidaste kretsar, dvs. till flertalet svenskar, ty de flesta var jordbrukare och även stadsborna sysslade i stor utsträckning med lantbruk.

En avgörande händelse blev stiftandet av Lantbruksakademien 1811. Dess egentliga förebild var den franska "Société Royale d'Agriculture", instiftad 1761 och sedermera benämnd "Académie d'Agriculture de France". Med kronprins Karl Johan som förnämsta stöd och preses och med presidenten A. N. Clewberg-Edelcrantz (1754-1821) som direktör installerades akademien i januari 1813. I anslutning till akademien organiserades hushållningssällskap undan för undan över hela landet. Vid

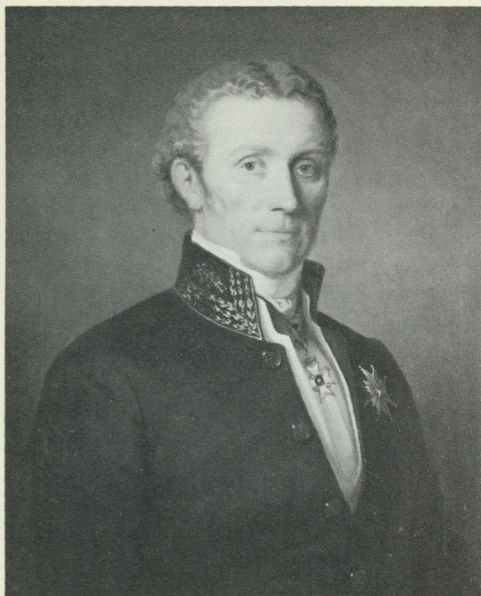
akademien bedrev de arbetande ledamöterna sin verksamhet i olika arbetsgrupper eller avdelningar var och en med sina specialiserade uppgifter. Akademins första uppsättning synnerligen representativa medlemmar blev bakgrunden till dess stora framgångar under den tid Edelcrantz var "själen, ja, äfven ögat och handen i hennes arbete, åt hvilket han ägnade ett outtröttligt nit och förvånande mångsidighet och sakkunskap".

En av akademins förnämsta uppgifter var att sprida kännedom om nyttiga lantbruksredskap, och en mekanisk verkstad för tillverkningen av modellredskap, den s.k. *Centralverkstaden*, inrättades så snart akademins verksamhet kommit i gång.

De personer som jämte Edelcrantz framträder i förgrunden i detta sammanhang är Fredrik och Peter Andreas Blom. Den förre, arkitekt och major vid Flottans mekaniska kår, var under en lång följd av år en av akademins "werksammaste" ledamöter. Den senare, Fredriks far, f.d. kompassdirektör vid Karlskrona örlogsstation, var Centralverkstadens direktör.

Att på några rader teckna en bild av Edelcrantz och de båda herrarna Blom är inte möjligt, men som bakgrund till redogörelsen i följande avsnitt är några antydanden om deras personliga förhållanden här på sin plats.

Med Edelcrantz kan man följa en ämbetsmannakarriär med få motstycken. Han tillhörde i Åbo den akademiska världens "jeunesse dorée", var vän till Kjellgren och även själv berömd som poet. Uppmärksam av Gustav III lockades han till

1. Abraham Niklas Edelcrantz, Lantbruksakademiens direktör 1813–21. Oljemålning, L. Hansen (?), tillhör Kommerskollegium.

Stockholm, blev snart en av det gustavian-ska Sveriges förgrundsfigurer och var bl.a. preses i Konstakademien när Lantbruksakademien instiftades. Ärelysten, mångsidig och oförtröttligt verksam gjorde han sina mest betydande insatser under senare delen av sitt liv på den praktiska vetenskapens område. Hans många initiativ stimulerade verksamt den uppblomstring av näringslivet som var nödvändig för landets ekonomiska återhämtning efter en period av allmän upplösning och försumpning.

Fredrik Blom (1781–1853) var "upppammad av Kronan" som det heter i Flottans författningssamling, antagen som lärning vid sju års ålder vid faderns verkstad vid Karlskrona örlogsvarv. Enligt samma källa anpassades vid örlogsstationerna barnens utbildning efter visad "lust och fallenhet". För ett så "skickligt ämne" som lärningen Blom innebar de vid stationen tillämpade principerna, att han fick en synnerligen gedigen utbildning både konst-

närlig och teknisk. När väl grunderna blivit lagda i Karlskrona kommenderades han till Stockholm för fortsatta teoretiska studier och för utförandet av praktiska arbeten. Mycket snart efter sin ankomst till huvudstaden antogs han som konduktör vid Överintendentensämbetet (nuv. Byggnadsstyrelsen) och som lärare vid Konstakademien, avancerade till ledande ställning såväl vid nyss nämnda akademi som vid ämbetet, steg i graderna till överste vid Flottans mekaniska kår och förblev flottan trogen livet ut.

Hans far, Peter Andreas Blom (1753–1821), var snickargesäll under ungdomsåren, anställdes 1782 som kompassmakargesäll vid Karlskrona örlogsvarv, blev kompassmästare och utnämndes 1794 till (instrument- och) kompassdirektör. Den omständigheten att utnämningen är införd i Flottans författningssamling med P. A. Bloms namn utsatt vittnar om att han ägde utmärkta tekniska färdigheter.

Den tidsperiod P. A. Blom och hans son var knutna till örlogsvarvet, 1780- och 90-talen, var en av de mest lysande i Karlskronas historia, då stationens ansvariga ledare var amiralerna C. A. Ehrensvärd och F. H. af Chapman jämte överstelöjtnanten vid Flottans mekaniska kår J. Lidström, adlad Lidströmer (1755–1808). Den senare, betraktad av sin samtid som en andre Polhem, experimenterade med sina tekniska uppfinningar i den av P. A. Blom ledda kompassverkstaden. När Karlskrona förlo-
rade något av sin betydelse som örlogsstation strax före sekelskiftet kallades Lidströmer till Stockholm ungefär samtidigt som Blom förflyttades dit. De band som för-
enade arbetsledaren och lärjungen–biträdet förblev bestående till Lidströmers död 1808.

Mellan Edelcrantz och Fr. Blom fanns beröringspunkter redan flera år innan Lantbruksakademien instiftades. Vid Konstakademien deltog Edelcrantz föga i det akademiska livet men ansträngde sig sporadiskt att ingjuta liv i akademins mekanis-

ka undervisning. Fr. Blom var en av lärarna vid den vid akademien inrättade Mekaniska skolan och när han 1811 utnämndes till denna skolas direktör (1811–25) var det sannolikt genom Edelcrantz' försorg. I sin egenskap av Konstakademiens preses (1805–13) var Edelcrantz självskriven ledare för Överintendentsämbetet och alltså även där Bloms överordnade.

Edelcrantz införde den optiska telegrafen i Sverige redan före sekelskiftet, efter franskt mönster med en av honom själv uttänkt förbättring, och han förblev "Kongl. Telegrafinrättningens" chef till sin död. Fr. Blom anlade telegraflinjer 1808–11 och ritade inrättningens sigill. Ett gemensamt intresse var även konstruktionen av maskiner. Edelcrantz sysslade med maskiner som han antingen hemfört från utlandet eller själv konstruerade. Eldkvarn exemplvis, anlagd av Edelcrantz på Kungsholmen i Stockholm, drevs av en ångmaskin från England, den första som införts i Sverige, och man använde vid kvarnen en luftpump och en torkmaskin för spannmål som var anläggarens egna uppfinningar.

Under studieåren var Fr. Blom elev och biträde även till bergsrådet J. E. Norberg (1749–1818), ytterligare en av sekelskiftets stora tekniska begåvningar, verksam tidvis utomlands, slutligen i Ryssland (ej att förväxla med J. A. Norberg, d. 1826, modellör och föreståndare för Modellkammaren). Norberg gjorde bl.a. det första försöket i Sverige att driva fartyg med hjälp av ånga. Av Norberg blev Blom grundligt insatt i konstruktionen av moderna maskiner och ett antal skisser i hans skissböcker (tillhörande Konstakademien) visar att hans intresse för mekaniska anläggningar förblev levande även i fortsättningen.

När Lantbruksakademien i januari 1813 började sin verksamhet var inrättandet av dess centralverkstad ett av de första ärenden som avgjordes av akademins styrelse i samråd med Fr. Blom och J. W. Gerss. De senare representerade akademins mekaniska eller "byggnings"-avdelning. Gerss

(1784–1844), arkitekt och kapten vid Flottans mekaniska kår, var en av Edelcrantz' närmaste medarbetare. Verkstadens huvuduppgift var tillverkningen av modellredskap i naturlig storlek för lantbruket.

Här har redan nämnts att f. kompassdirektör P. A. Blom utnämndes till företagets ledare. Ett kontrakt uppgjordes med honom på åtta år. Han var skyldig att till billigaste pris förse alla orter där det fanns hushållningssällskap med redskap godkända av akademien. Gottgörelse för kostnaderna skulle lämnas av allmänna medel. "Verkstaden skulle drivas för hans egen räkning och vinst, men under Academiens styrelse" och han "ägte utan tvång af Skråeller Embetsförfattningen anta och använda arbetare af alla till detta ändamål nödigt slag". Genom hushållningssällskapens försorg skulle redskapen eftergöras vid mindre verkstäder i provinserna och därigenom komma i allmänt bruk i landet. Skickliga arbetare utsedda av sällskapen skulle sändas till Centralverkstaden för att där erhålla undervisning om redskapens sammansättning och bruk.

Intresset för anskaffande av bättre och arbetsbesparande redskap låg i tiden och verkstäder för tillverkningen av redskap och maskiner hade redan inrättats. En av de mest betydande hade anordnats på egendomen Engeltöfta i Skåne och förestods av en inkallad engelsk mekaniker. Egendomens ägare, majoren C. G. Stjernswärd, akademiledamot, erbjöd att till akademien överlämna verkstaden utan ersättning. Erbjudandet avböjdes med motiveringen att akademien ej ansåg det rådligt att samtidigt börja driva två sådana företag.

Lokaler för Centralverkstaden anvisades i hjärtat av Nedre Norrmalm, på Rännarebanan som till stor del ännu var obebyggd. Rännarebanan, senare kv. Beridarebanan, med namnet bevarat sedan medeltiden, gränsade i norr till Hötorget och i söder till Mäster Samuels gränd. Gamla längor av sten i banans sydvästra del och det s.k. Pistolsmedshuset i banans västra del om- och

tillbyggdes provisoriskt till verkstäder och bostäder för arbetare. Konstakademien med sitt bildhuggarboställe disponerade östra sidan av banan.

1820 fick Lantbruksakademiens lokalbehov en mera representativ och ändamålsenlig lösning, ett eget akademihus, uppfört efter ritningar av Fr. Blom i Rännarebanans södra del med huvudfasaden mot Mäster Samuels gränd. Redan befintliga längor (Centralverkstadens) och nya delar sammansmältes till en arkitektoniskt genomförd byggnad i prydlig empire. "En vacker Arkitektur", enligt Stockholms Tidning i juni 1825, "ehuru till utseendet något för tung, emedan hufvudfasaden är åt de förbilöpande trånga gränderna".

I Rännarebanans omedelbara grannskap vid Mäster Samuels gränd låg Modellkammarhuset. Vid samma tid som frågan om Centralverkstaden fördes i hamn fastställdes att både Modellkammaren och Mekaniska skolan skulle inlemmas i Lantbruksakademien.

Modellkammaren var ursprungligen ett "Laboratorium Mechanicum" anlagt av Christoffer Polhem vid slutet av 1600-talet. Polhem hade tidigare än de flesta andra tekniker i Europa insett behovet av teknisk bildning. En av hans insatser på området var laboratoriet som enligt hans intentioner skulle fungera som en verkstad för tillverkning och förbättring av modeller, ett museum för hans egna och andras uppfinningar och en undervisnings- och utbildningsanstalt. Efter några decenniers växlande öden och en ambulerande tillvaro hade laboratoriet råkat i förfall och samlingen delvis skingrats men räddades genom energiska personers ingripande. "Kongl. Modellkammaren" bildades 1756, kring-spridda Polhemsmodeller uppsamlades, nya tillfördes samlingarna och rymliga utställningssalar anvisades i Kungshuset på Riddarholmen.

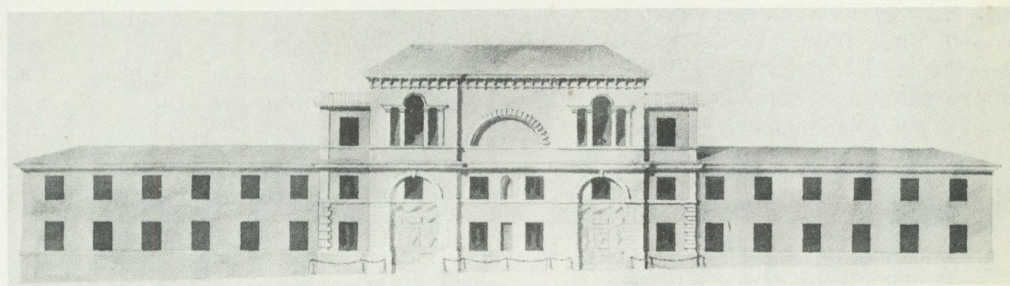
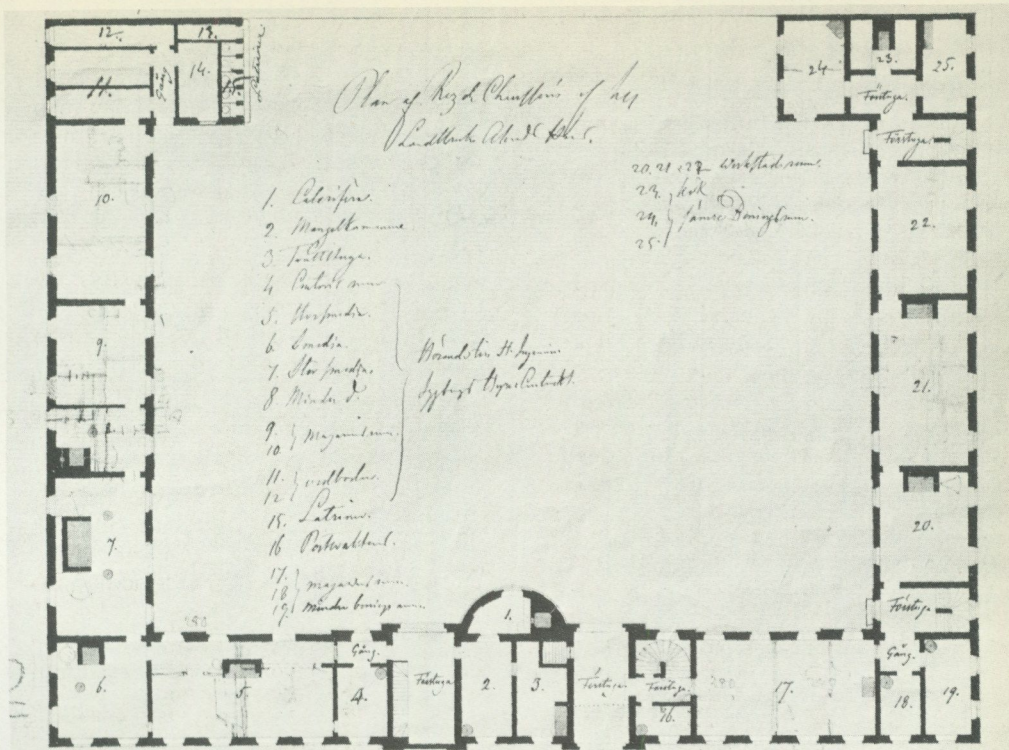
Institutionens pedagogiska ändamål fick förnyad betydelse när den nyss berörda *Mekaniska skolan* inrättades. Den var ett

första embryo till nuvarande Tekniska Högskolan och hade tillkommit 1798 som en utvidgning av Konstakademiens lärområde i direkt anknytning till den inom och utom riket berömda Polhemiska modellkammaren. Men skolans grundare, den mångsidigt intresserade ämbetsmannen C. F. Fredenheim, konstakademiens preses 1795–1803, var tyvärr helt obekant med den tekniska undervisningens principer. Det för skolan upplagda programmet visade sig ohållbart och anstalten blev med tiden en börda för Konstakademien.

Vid den svåra eldsvådan på Riddarholmen 1802 räddades större delen av Modellkammararens samlingar oskadda men institutionen blev husvill. Några år innan Lantbruksakademien instiftades bereddes lokaler åt Modellkammaren i fastigheten i hörnet av Mäster Samuels och Beridarebansgränderna, kv. Sporren nr 8, och Mekaniska skolan flyttades dit samtidigt.

Att Modellkammaren "i anseende till föremål, tillhörigheter och styrelse" borde med Lantbruksakademiens centralverkstad "äga den närmaste förening" ansågs vara av stor betydelse. Till Modellkammararens samlingar skulle fogas ett exemplar av varje redskap som tillverkades av akademiens verkstäder. Samlingarna skulle vissa dagar vara tillgängliga för allmänheten och demonstreras av sakkunnig personal. Härigenom grundlades redan under akademiens första verksamhetsår ett museum av föremål tillhörande lantushållningen. I Lantbruksakademiens Annaler infördes under rubriken "Underrättelser" de båda institutionernas gemensamma adress 1813: "Kongl. Landtbruks-Academiens Mekaniska Verkstad vid Modellkammaren i Stockholm". Formuleringen visar hur nära förenade de båda institutionerna nu betraktades.

Även själva Modellkammarhuset överlämnades till Lantbruksakademien. I fastigheten iordningställdes 1814 tjänstebostäder åt Edelcrantz och åt föreståndarna för Mekaniska skolan, resp. Modellkammaren.

2-3. Lantbruksakademiens hus på Rännarebanan (senare kv. Beridarebanan), uppfört efter ritningar av Fr. Blom 1819. Överst: Plan av botten-våningen. Mittpartiets absid åt gården avsedd för en varmluftsanläggning, en av de första projekterade i Stockholm. Under: Fasad åt Mäster Samuels gränd. Mittpartiet är en om- och påbyggnad av ett äldre porthus med två portöppningar. Huvudbyggnaden disponerades jämte östra flygelns övre våning av akademien. Västra flygelns disponerades av Centralverkstadens föreståndare, även östra flygelns bottenvåning. I en del av flyglarna förvarades akademins modellsamling 1826-38. Ritningarna kopior efter originalritningar (nu förkomna) av J. W. Gerss 1839 med vissa ändringar införda enligt dåvarande utseende. Byggnadsstyrelsens arkiv, Riksarkivet.

Den förre var Fr. Blom, den senare Z. Ekholm, (d. 1826), löjtnant mekanikus.

På Rännarebanan experimenterade Fr. Blom i egen verkstad med tillverkningen av sina flyttbara hus. Det första exemplaret stod färdigt 1819 och demonstrerades där för Edelcrantz. En redogörelse infördes i Annalerna samma år.

Centralverkstaden, som omfattade ett betydande antal verkstäder, smedjor, magasin etc., var i gång redan i juli 1813. Här tillverkades de bästa hjälpmedel som då stod till buds för jordbrukets tekniska utrustning och arbetet bedrevs med stor effektivitet. Genom hushållningssällskapen och enskilda spreds modeller av redskap och maskiner till skilda delar av landet och mångfaldigades av lokala verkstäder. 1815 exempelvis hade förfärdigats 90 modellredskap för 11 hushållningssällskap förutom redskap försålda till enskilda lanthushåll. Förebilder hämtades till största delen från en samling redskap som Edelcrantz hemfört från England. Den fanns uppställd på den av honom arrenderade gården Stora Skuggan på Norra Djurgården. Det var önskvärt att redskapen prövades före leveransen och 1816 mottog akademien lägenheten Skeppsbroäng på Norra Djurgården för sin försöksverksamhet. Området fick benämningen Lantbruksakademiens Experimentalfält.

En förteckning över Edelcrantz' samling redskap återfinns i akademins Annaler 1813. I samma och följande årgångar av denna publikation infördes beskrivningar av åtskilliga av dessa och andre redskap, som ansågs särskilt anmärkningsvärda, några åtföljdes av bilder. Efter Edelcrantz' död inlöstes hans samling för statsmedel.

Annalerna med sina mäktiga avhandlingar på svenska och främmande språk, visar akademins verksamhet i hela dess bredd och erinrar om att spridningen av nya jordbruksredskap var en begränsad om ej oväsentlig del av akademins för lanthushållningen betydelsefulla insats.

1821 var såväl Edelcrantz' som P. A. Bloms dödsår. Någon efterträdare till Blom blev aldrig tillsatt. Med nydaningen av det svenska lantbruket följde nya metoder för anskaffandet och tillverkningen av redskap och maskiner. Centralverkstaden hade spelat ut sin roll, den var ännu i gång 1825 men nedlades samma år.

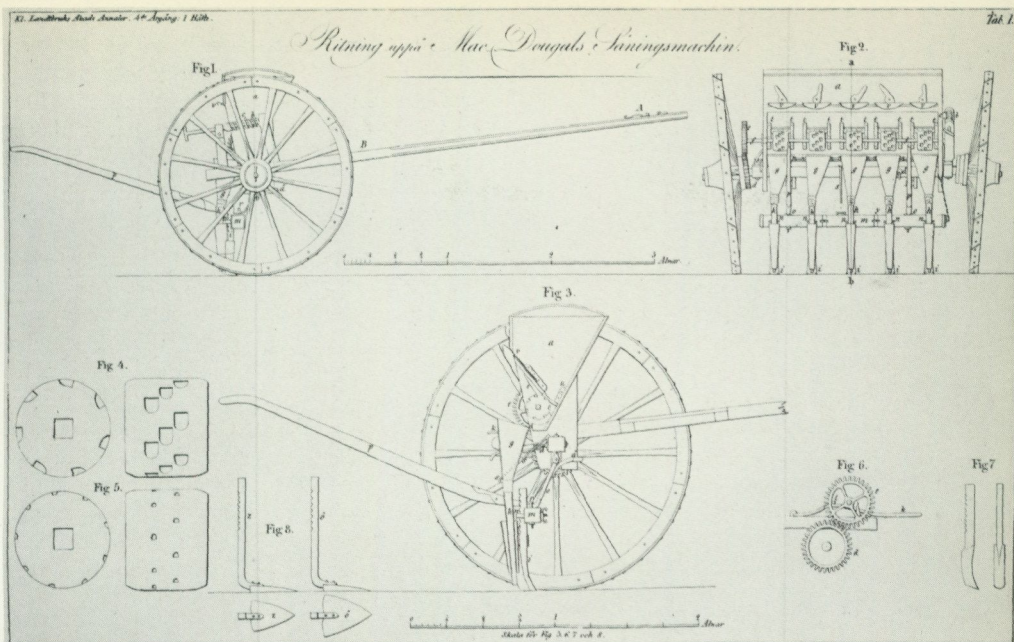
De tekniska högskolorna är 1800-talets skapelser. 1826 inrättades Teknologiska Institutet efter omfattande och sakkunniga utredningar inom och utom riksdagen. Med institutet förenades Modellkammaren och Mekaniska skolan. Institutets direktör blev professor G. M. Schwartz (1783–1858). Denne, tidigare överdirektör vid Kungl. Kontrollverket, åtnjöt högt anseende som vetenskapsman, var institutets skapare och självskrivne ledare. Av P. Henriques anses han ha varit Sveriges förste egentlige, dvs. vetenskapligt utbildade, teknolog.

Det nya läroverket fick överta Modellkamarhuset och däri förvarade samlingar och inventarier med undantag av de modeller och redskap som hörde samman med Lantbruksakademiens verksamhet. Akademins efter hand utökade samlingar uppställdes i den för akademien efter ritningar av Fr. Blom uppförda byggnaden på Experimentalfältet. Huset stod färdigt 1838, (bild 6) och det är från detta år man kan räkna med tillvaron av ett ordnat lantbruksmuseum. Sedan Lantbruksakademien nödgats avstå från Frescatiområdet, där numera Universitetets byggnader är uppförda, har akademins samling jordbruksredskap övertagits av Nordiska Museet.

Teknologiska Institutet flyttade till ny byggnad vid Drottninggatan 1863 och tilldelades benämningen Tekniska Högskolan 1876.

Akademihuset på Rännarebanan revs omkr. 1863 för att lämna plats åt Slöjdskolans, sedermera Konstfackskolans hus invigt 1868.

Modellkamarhuset återlämnades till Lantbruksakademien 1863 och disponera-

6. Experimentalfältet från SV 1842 med lantbruksakademiens hus, uppfört efter Fr. Bloms ritningar 1838. Akvarell av L. V. Brandenburg, tillhör Lantbruksakademien.

des av akademien till 1954. Det revs i samband med regleringen av Nedre Norrmalm. Akademien (numera Skogs- och Lantbruksakademien) äger en modell av byggnaden med inredningen exakt eftergjord.

Konflikt i Centralverkstaden

Det vanskliga i att vara entreprenör fick P. A. Blom särskilt erfara i samband med en konflikt med några av Centralverkstadens arbetare. Konflikten gällde arbetsförhållanden och löner. Den missnöjda gruppen bestod av fyra hantverkare som hade anställts i Karlskrona 1813 och en vagnmakargesäll anställd 1814. De klagande vände sig till Överståthållaren, och målet mot Blom var uppe den 8, 9 och 10 maj

1816. Arbetarnas talan fördes av en kapten H. L. Drake och denne begärde å deras vägnar att P. A. Blom i "laglig ordning skulle uppgifwa de skäl på hvilka han grundat sitt förhållande emot dem, samt äfwen framwisa de räkenskaper han för Lantbruks-Akademien hade fört".

Grunden till konflikten hade redan lagts i Karlskrona i juli och augusti 1813. Enligt arbetarnas redogörelse hade deras kontrakt upprättats där och underskrivits av P. A. Bloms son, Fr. Blom, major mekanikus och ledamot av Lantbruksakademien. De sade sig ha avrest till Stockholm helt inställda på att P. A. Blom var företagets direktör och deras arbetsledare men akademien deras egentliga arbetsgivare.

Man har intryck av att P. A. Blom befunnit sig i en brydsam situation vid tiden för uppbrottet från hemstaden sommaren 1813. Arbetare, hantverkare och timmermän var den dåtida benämningen på även högt kvalificerad teknisk arbetskraft, och det var de högt kvalificerade han sökte värva. Men det var ont om arbetare och en entreprenad var sannolikt i arbetarnas ögon en föga lockande arbetsplats, alltför otrygg i en för övrigt otrygg tillvaro. Sverige hade ännu ej hämtat sig från sekelskiftets ekonomiska katastrofläge och man visste att en entreprenör anlitad av kronan ej sällan råkade i konkurs på grund av bristande medel. Det måste ha varit farhågan att bli strandsatt som föranlett P. A. Blom att dölja Centralverkstadens karaktär av entreprenad och att i stället överbetona företagets nära anknytning till akademien och sin sons roll i sammanhanget. En nödlösning, i viss mån på bekostnad av hans egen auktoritet som arbetsledare, som vi kommer att se.

Enligt avtalet med Lantbruksakademien var P. A. Bloms främsta uppgift leverans av jordbruksredskap av högsta kvalitet till lägsta möjliga pris. Utnyttjandet av verkstäderna för en parallell produktion av bruksvaror, oberoende av den av akademien kontrollerade prissättningen, var en utväg som kunde tillgripas för att balansera ev. förluster och kanske t.o.m. uppnå en vinstmarginal. Den utvägen hade förmodligen från början förutsetts av herrarna Blom och kanske även av akademien, eftersom det i avtalet talas om Bloms "egen vinst".

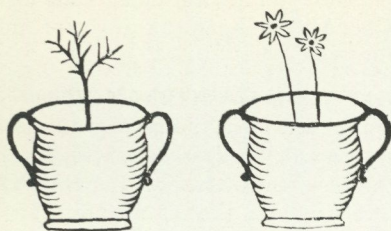
De vid Överståthållarämbetet uppträdande arbetarna kan endast ha utgjort en del av Centralverkstadens arbetsstyrka med tanke på företagets omfattande produktion av jordbruksredskap, här tidigare redovisad. Av protokollen framgår att verkstäderna var så väl bemannade att P. A. Blom vid flera tillfällen kommenderat arbetare till "Fredrikshof", där hans son uppförde Livgardets kasern, eller "borttingat dem endels till Landsorterna, endels till Private Hus för att förrätta Arbeten". På dessa

platser hade i regel dagspenningen varit högre än deras kontraktsenligt fastställda arbetslön. Mellanskillnaden hade direktören behållit för egen räkning som "mästarpenningar".

Vagnmakargesällen Pehr Magnus Nyström hade anställts som föreståndare för vagnmakarverkstaden. Mera kvalificerad än sina arbetskamrater från Karlskrona kunde han räkna med förmånligare arbetsvillkor. Han hade ej utlånats till utomstående verkstäder men hade genom direktör Bloms förmedling ingått beting med enskilda beställare eller med direktören själv om utträttande av arbeten, ev. snickerier men främst åkdon, vagnskälkar, "landauer" etc. Meningsskiljaktigheter mellan Blom och Nyström hade uppstått om avdrag som verkställts vid försenade leveranser av arbeten på beting och om tillgång till fri belysning vid arbete vid eldsljus m.m. Nyström ansåg sig ha "derpå ansenligen förlorat". Han drogs med en betydande skuld till Hovstallet och hans ekonomiska uppgörelser med Blom synes redan av denna orsak ha varit komplicerade.

En för P. A. Blom graverande beskyllning anfördes av stadstimmermannen Hinrik Johansson. Sedan denne varit frånvarande under en längre tid på grund av sjukdom och hans lön helt bortfallit, hade vid hans återkomst direktören yttrat, att Johansson borde erlagga en daglig ersättning för den tid han varit frånvarande. Okunniga om P. A. Bloms eget avtal med akademien måste arbetarna ha betraktat honom som en löntagare liksom de själva. De ansåg att han obehörigen utlånat dem till utomstående arbetsplatser och egenmäktigt innehållit en del av deras arbetspenning "utan att förmås uppgifwa någon orsak".

I en inlaga i målet betonade Edelcrantz att Centralverkstaden var direktör Bloms "egen entreprise" och återgav vidare de enligt kungl. brev och kontrakt fastställda villkoren för entreprenaden. Man har intryck av att han önskade bistå Blom. Hans

Protokoll

hos

Sjever-Statthållare-Embeter i Stockholm,
i målet emot Direktören P. A. BLOM.

ÖVERSTÅTHÅLLAREN, Tryckt hos CARL DELEEN, 1816.

7. Titelbladet till Överståthållarämbetets protokoll i målet mot P. A. Blom 1816.

egen tillvaro hade periodvis fördystrats av "en desperat kreditsituation" och som förvaltare av institutionsmedel hade han blivit utsatt för grova beskyllningar. Han framhöll att varken akademien eller dess styrelse hade någon befattning med Centralverkstadens inre förvaltning. Han hade dock bemödat sig om att få en uppfattning om situationen och därvid blivit övertygad om att "sökandens klagan var till alla delar obefogad. Han önskade ingenting högre än att de måste förhållas att bevisa sina påståenden".

P. A. Blom skötte sitt försvar själv och bestred beskyllningarna på varje punkt utom en, yttrandet att Johansson "borde ersätta honom för förlusten av den tid han varit sjuk", men förnekade att han räknat sig någon dylik ersättning till godo. Han anförde vidare att de anställda hade fått ut allt vad de skulle ha enligt de uppgjorda kontrakten och mer därtill och att det inte angick dem vad Blom vid Fredrikshov eller annorstädes uppburit mer eller mindre ut-

över den dagspenning som enligt kontrakten tillkom dem.

Målet ledde ej till någon förlikning och ej heller till någon överståthållarens resolution. I betraktande av förevarande komplicerade förhållanden och med hänsyn till att varken lönelistor eller räkningar kunde uppvisas, ansågs tvisten ej kunna lösas i överståthållarens "förmak". De klagande hänvisades att i laga ordning, om de så önskade, vända sig till vederbörlig domstol.

Det kan tilläggas att P. A. och Fr. Blom själva blivit ganska härdade ifråga om snävt beräknade avlöningar. Följande bland många möjliga exempel, avseende deras erfarenheter på området, skall här nämnas. Vid örlogsvärvet på 90-talet, då far och son var införda i timmermansstatens rullor, utgjordes arbetslönerna delvis av säckar råg och delvis av kontant utbetalade belopp. Av rullorna framgår att manskapet vid den årliga mönstringen ofta klagade över uteblivna kontanta utanordningar, 1792 för hela det förflutna året och 1798 för december månad 1797. I rullorna infördes att avlöningarna "i brist af tillgång på penningar icke kunnat dem tilldelas, utan hos Kronan finnes vara inestående". Det var under en tidsperiod då stora krav ställdes på varje Karlskronabo, då staden hemsöktes av en farsot som det tog tre år att slutgiltigt bemästra och som nedmejade invånarna i tiotusental och då stadsbebyggelsen nedbrann nästan totalt och återuppbyggdes på rekordtid. Alldeles samtidigt färdigutrustades vid värvet en flottenhet icke mindre ståtlig än den Nelson överblickade vid Trafalgar.

Protokollen i målet utgavs i form av ett litet häfte tryckt samma år. Om syftet med utgivningen kan inte råda något tvivel. Det publicerade häftets titelblad prydes av två blomkrukor och i varje kruka sticker upp en absurd liten krukväxt. Vid denna tid använde man sig gärna av trycket i sina fejder mot konkurrenter och ovänner. Stunden var nu inne för den snabbt avancerande Fr. Blom att bli om-

stridd. De två blomkrukorna alluderande på namnen på huvudpersonerna i den alltigenom sakliga texten ger åt publikationen karaktären av en pamflett. Att arbetarnas missnöje skickligt bearbetats och målet provocerats är ej helt uteslutet. Utpekandet av Blom och hans far på detta vis leder tanken osökt till arkitekten Axel Nyström, som med åren alltmer ohöljt manifesterade sin ovilja mot den äldre kollegan Fr. Blom. P. A. Nyström (1793–1868) började tidigt sina studier vid Konstakademiens arkitekturskola, blev 1811 gesäll i Murmästarämbetet och 1812 konduktör vid Överintendentsämbetet. Fejden mellan Fr. Blom och Nyström varade livet ut och utspelades etappvis offentligt. På 1840-talet, vid restaureringen av Konstakademiens hus vid Fredsgatan, var Blom utsatt för direkt förföljelse och gav utlopp åt sin vrede i *Morgonbladet*. I tävlan med Nyström om konstnärlighet i projekten dominerade Fr. Blom men i tal och skrift var det den stilistiskt överlägsne och sarkastiske Nyström som gick segrande ur striden.

*

Skogs- och Lantbruksakademien har 1969 beslutat att till Nordiska museet överlåta sina museisamlingar, vilka tidigare inrymtes i Lantbruksmuseet på Experimentalfältet i Frescati. Dessa samlingar sammanförs 1976 med Nordiska museets motsvarande samlingar vid museets nyuppförda lokaler på Julita gård i Södermanland. Samlingarna kommer att där inom kort exponeras för allmänheten genom utställningar som beskriver det svenska lantbrukets historia.

Summary

The Royal Academy of Agriculture's Mechanical Workshop 1813–1825

Towards the end of the 18th century a reformation of Swedish agriculture towards more modern methods was felt to be of utmost importance. Till then agriculture had ranked third in importance after industry and commerce. Technically nearly nothing had changed since the Middle Ages. Now agriculture was re-

Källor och litteratur

- Bäckström, A.*, Kongl. Modellkammaren, i Dædalus, Tekniska museets årsbok 1959.
- Blom, F.*, Åminnelse-Tal hållit på Kongl. Krigsvetenskaps-Akademien ... öfver ... Öfverstelöjtnanten ... Jonas Lidströmer. Sthlm 1811.
- Fröier, K.*, Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien 150 år, i Svenskt jordbruk och skogsbruk 1913–1962. Sthlm 1962.
- Gierow, K. R.* Abraham Niclas Clewberg-Edelcrantz. Sthlm 1964.
- Granmalm, G.*, Bergsrådet Johan Erik Norberg, i Dædalus, Tekniska museets årsbok 1941.
- Gynther, S. W.*, Författningssamling för Kongl. Maj:ts Flotta, 1–9 (ett alfabetiskt ordnat uppslagsverk), 1–8 Härnösand 1851–63, 9 Sthlm 1870.
- Henriques, P.*, Skildringar ur Kungl. Tekniska högskolans historia 1. Sthlm 1917.
- Juhlin-Dannfelt, H.*, Kungl. Landtbruksakademien 1813–1912 samt svenska landthushållningen under nittonde århundradet. Sthlm 1913.
- Kongl. Svenska Landtbruks-Academiens Annaler*, årg. 1(1813)–9(1821). Sthlm 1813–1821, 1823.
- Looström, L.*, Den svenska Konstakademien 1735–1835. Sthlm 1887.
- Lundberg, Carine*, Den borgerliga bebyggelsen i Klaratrakten. 1952. Lic.avh., manuskript i Stockholms Stadsmuseum.
- Nordberg, T. O:son*, Lantbruksakademiens byggnader vid Mäster Samuelsgatan, i Kungl. Lantbruksakademiens tidskrift, årg. 94(1955).
- Protokoller hos Öfwer-Ståthållare-Embetet i Stockholm i målet mot Direktören P. A. Blom*. Sthlm 1816.

land. To this end was founded the Royal Academy of Agriculture in 1811, planned on the pattern of the Société Royale d'Agriculture in France. A Central Workshop was set up to devise and manufacture new implements. By and by agricultural societies were organized all over the country in order to propagate new agricultural methods and to spread the knowledge of new implements. They should also select skilled local workers who could be sent to the Central Workshop to be trained and taught in the making and use of the new implements, so as to be able to reproduce them at home after prototypes from the Central Workshop. For testing new implements a piece of farm land was set aside on the north part of Djurgården in Stockholm, known as the Experimental Field.

As director of the Academy was appointed A. N. Clewberg-Edelcrantz (1754—1821), and of the Central Workshop, Peter Andreas Blom (1753—1821), whose son, Fredrik Blom was one of the most active members of the Aca-

demy. All three took an active hand in many new inventions of the time, such as optical telegraphs, steam engines etc. Both father and son Blom had been trained in the Royal Navy Mechanical Corps; the father became "instrument and compass director" in 1794, the son, a major in the Navy, was one of the better known architects of his time.

The author relates how—after many vicissitudes—the Chamber of Models, founded by Christoffer Polhem towards the end of the 17th century as a "Laboratorium Mechanicum" for technical innovations and improvements, as an instruction and training institution and as a museum, was merged in the Academy. She also mentions other institutions developed out of this early school.

Finally a labour conflict in 1816 is discussed, how the cause can be found in the difficult employment conditions both for labourers and director and—not least—how professional jealousy probably added fuel to the discontent which originally started the conflict.

Julita godsorganisation 1871-1940

John Granlund

Den långa Palbitzky-eran lämnade i arv åt Julita gods nya ägare en egendom, vars skötsel var hierarkiskt mönstrad. Mönstret hade en *kommandostruktur*. Vars och ens sysslor på godset från inspektoren till ståtaren, torparen och pigorna var inrutade. Man skulle kunna tro, att med nya ägare följde väsentliga förändringar i denna struktur. Så blev ej fallet under den tid som vi sysslar med. Ägarna hade en rätt begränsad möjlighet att åstadkomma sociala förändringar. För strukturändringar var det ej heller av avgörande betydelse, om godset sköttes av ägaren i egen regi eller om det var utarrenderat, antingen i sin helhet eller till vissa delar. Det är *godsorganisationen*, som efter hand påverkar och ändrar strukturen. Med organisation menas här administrationen eller förvaltningen av godset, dvs. vad Max Weber (Wirtschaft u. Gesellschaft) skulle kalla "systemet av kontinuerliga målsyftande verksamheter". Vi kan observera nya organisatoriska åtgärder till följd av inflytelser på godsledningen från olika håll, vilka jag skall försöka redogöra för efter hand. När organisationen ändrades, omvandlades så småningom godsets struktur, men påtagligt och i grunden först då Nordiska museet blev ägare av Julita.

Godsets struktur 1871

Godsets struktur år 1871 kan åskådliggöras av diagrammet ovan t.h. I allt väsentligt går dess mönster detta år tillbaka på en i gårdskontoret upprättad jordebok av år 1864. Av jordeboken framgår, att godsets skötsel var bunden icke bara av skrivna kontrakt och muntliga uppgörelser

Julita gård

1864-1870

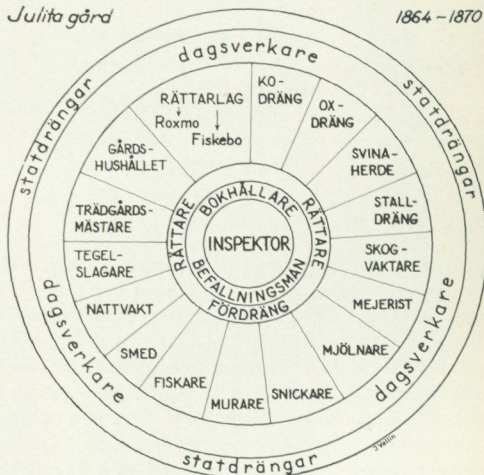
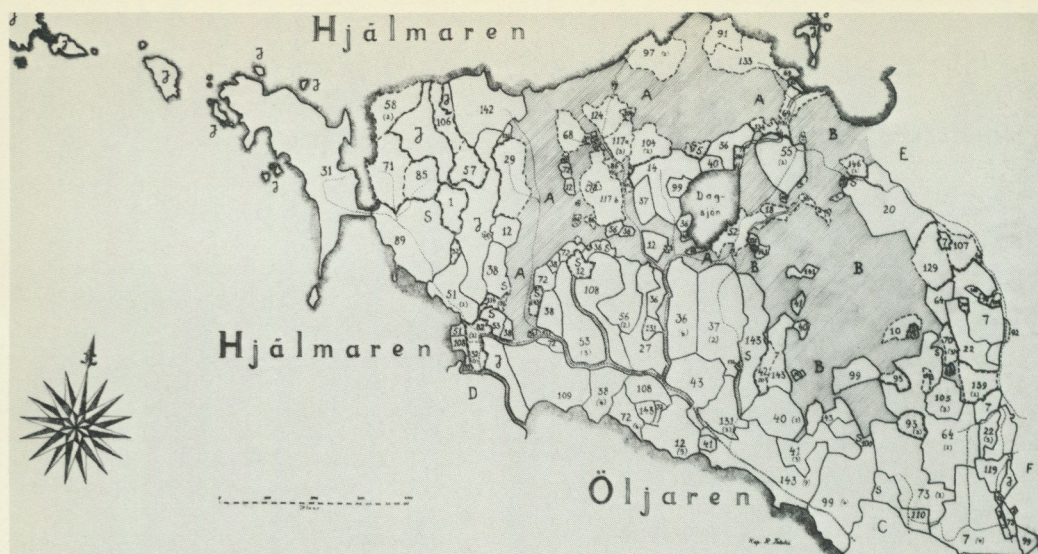

Diagram 1. Julita gårds struktur vid 1870-talets ingång.

med hälftenbruksbönder, dagsverksbönder, torpare och arbetare utan även av godsets traditioner. De senare bildade ett slags *informell struktur*, som bland annat vilade på oskrivna normer och lagar, dvs. kompletment till de skriftliga överenskommelserna, vilka påtagligt kommer fram i jordebok och räkenskaper. År 1864 omfattade Julita enligt godsets egen uppskattning sammanlagt 29 7/8 mantal jord. Uppskattningen skiljer sig något från den officiella, dvs. kronans jordeböcker. Huvudgården Julita hade 4 3/8 mantal, resten fördelades på byarna Berga, Väsby och Kil samt de enstaka gårdarna Fiskeboda, Lucktorp, Nybble, Risinge, Roxmo, Brynstorp, Ramsnäs, Lilla Daviken, Djupanboda, Fagerbjörk, Stora och Lilla Girtorp, Stora och Lilla Gamråd, Gimgöl, Gluggen (den enda av gårdarna

1. Karta, gjord av Ingallil Granlund 1962, renritad av R. Teleki, för att framhäva hur en tämligen oreglerad bebyggelse växer fram och breder ut sig före kända skiften. Ägogränserna gjorda efter "Charta Öfwer Den såkallade Wästra Marken Med therä belägne Hemman och Torp Lydande till Iulitagård ... Upprättad Åren 1781 och 1782 Af Hans Graf". Originalkartan på Julita gård. A. Skogen och utmarken Nackhälls Moen; B. Dafvika skogen; C. Julita gårds åkergårde; D. Österåkers socken möter här; E. Stora Daviken; F. Bäck; J. Nyttjas under Julita gård; S. betecknar soldattorp. Numren avser gårdar och torp i förteckningen nedan. Siffran inom parentes på kartan anger antalet ägostycken, om de är flera, och står på det stycke där vederbörande bor. I mantal satt jord är omgiven med heldragen linje och torpens med streckad. De små bokstäverna efter namnen i förteckningen anger källor, där gårdarna och torpen omnämns: a. 1781 års karta; b. Fiskeboda 1864; c. karta över Fiskeboda 1869-77; d. jordeboken 1864 (Rockmanstugan och Lilla Slänten under Roxmo det året); e. mantalslängden 1864; f. mantalslängden 1871; g. kapitalboken 1879.

	Sålda Kontra-		
	böcker		
1. Alkärr, abefg		19. Damtorp	1912-31
2. Almstugan, def		20. Daviken, Lilla, aefg	1910-30
3. Almvik, cef		21. Deviksstugan	
3a. Andersborg, efg		22. Djupanboda, aefg	1917-33
3b. Anderslund, efg		23. Eklund, efg	1899-1926
4. Asphagen	1914-20	24. Engelbräktstugan, def	
5. Bakom, aefg	1916-31	25. Eriksdal	1914-40
6. Beatelund	1911-30	26. Erikslund	1917-40
7. Berga, aefg		27. Fagerbjörk, aefg	1880
8. Berlin, efg	1884-1906	28. Fagerstugan, abefg	
9. Björkliden	1911-45	29. Fagertorp, abefg	
10. Björnstugan, aefg	1917-45	30. Fattigstugan	
11. Brofogdestugan, def		31. Fiskeboda, acefg	1880
12. Brynstorp, aefg	1914	32. Forsbrotorp, abef	
13. Dabergsstugan, aefg	1927-39	33. Forssbron, befg	
14. Dagsjön, aefg	1917-34	34. Fridhem	
15. Dalhem	1880	35. Förarstugan, efg	1920-32
16. Dalins torp	1923-30	36. Gamråd, Lilla, aefg	1880
17. Dalstorp, ef		37. Gamråd, Stora, aefg	1880
18. Dammen, adefg		38. Gimgöl, aefg	1882
		39. Gimstedtstugan, abef	

40.	Girtorp, Lilla, aefg	1923-37	95.	Majstugan, bg	
41.	Girtorp, Stora, aefg	1906-34	96.	Mostugan, abefg	
42.	Girtorpstugan, aefg	1919-34	97.	Nackhäll, aef	1873-1921
43.	Gluggen, aefg	1882	98.	Nejden	1919-27
44.	Granlund, efg		99.	Nybble, aefg	1933-39
45.	Grindstugan, def		100.	Nybble Soldattorp, ef	1897-1903
46.	Gränsen, efg	1931-34	101.	Nybo, efg	1920-33
47.	Gölstugan, befg		102.	Nybygget, efg	
48.	Haga, efg	1908-40	103.	Nylund, g	1920-29
49.	Hagtorp, efg		104.	Olstorp (Olofstorp), aef	1916-32
50.	Herrgölet, bef		105.	Ovankil, aefg	1905-18
51.	Hjälmsäter, aefg	1880	106.	Oxhagen	
52.	Holkdalen, adefg			(Oxelhagen), abcefg	
53.	Hult, aefg	1880	107.	Paradis, aefg	1917-32
54.	Hultastugan, ef		108.	Posseboda, aefg	1880
55.	Hyttan, aefg	1880	109.	Ramsnäs, aefg	1880
56.	Hälleråd, aefg	1880	110.	Risinge, aefg	1920-34
57.	Hälltorp, abefg		111.	Risingelund	
58.	Hästhäll, acefg		112.	Risingetorp, g	1911-34
59.	Högtorp, g	1920-38	113.	Ritorp, g	1908-39
60.	Johannesberg	1900-37	114.	Rockmanstugan, def	
61.	Karinstugan, def		115.	Roxmo, ef	1879
62.	Karlslund	1911-29	116.	Sandstugan, abef	
63.	Karlstugan, def		117a.	Skalltorp, Lilla, aef	
64.	Kil, aefg		117b.	Skalltorp, Stora, adef	
65.	Kil Soldattorp, ef		118.	Skansen, aefg	
66.	Kilstugan	1939-40	119.	Skenala, aef	
67.	Knektstugan, def		120.	Skogen, befg	
68.	Kolpussen, aef	1912-22	121.	Slänten, Lilla, defg	
69.	Kolstugan, aefg	1895-1938	122.	Slänten, Stora, defg	
70.	Kulan, adefg		123.	Slätstugan, ef	
71.	Kvillan, acef		124.	Slätten, aefg	1899-1933
72.	Kårtorp, aefg	1880	125.	Slätten, Stora	
73.	Källarboda, aef		126.	Solberga, efg	
74.	Källarboda		127.	Solliden	1912-19
	Soldattorp, efg		128.	Stensätter, efg	1900-04
75.	Källartorp, ef		129.	Stigen, aefg	1908-45
76.	Källberget, g		130.	Stjernlund, efg	1913-15
77.	Källdalen, efg		131.	Stockholm, aefg	1932 1909-26
78.	Källudden, efg		132.	Stockholmstorp, defg	
79.	Kärret, aef	1895-1929	133.	Svartviken, aef	1882
80.	Lagersberg, fg	1916-39	134.	Sågen, aefg	1925-37
81.	Lars jons torp, ef		135.	Tallmon, efg	1915-44
82.	Leråsen, ag		136.	Tallsäter, efg	1913-30
83.	Lidakvarn, adef		137.	Tegelstugan, fg	
84.	Liljedal, ac		138.	Tockenön, cefg	
85.	Liljedalen, bef		139.	Tunstugan, aefg	1912-45
86.	Lillstugan, abef		140.	Uddgölet, ef	
87.	Lindhagen, efg	1908-45	141.	Utsikten	1914-39
88.	Logölet, g	1908-45	142.	Vadshammar, acefg	1880
89.	Lucktorp, acefg	1880	143.	Väsby, aefg	
90.	Lundby, g		144.	Vädret, g	1897-1936
91.	Långasand, aefg	1937-41	145.	Västerlund, ef	
92.	Långbrostugan, aefg	1911-45	146.	Västtorp, aefg	1918-35
93.	Lövhamnen, aefg	1898-1932	147.	Österby, efg	1916-45
94.	Lövlund, efg	1900-34			

som hade skattenatur) samt Hult, Kårtorp, Källarboda, Sörgård, Ovankil, Posseboda, Stockholm och Skenala. Dessutom fanns tre mantalsatta torp; ett av dessa, Dagsjön, hade blivit satt till 1/4 mtl, två var noterade som 1/8 mtl vardera, Hyttan och Hällerråd. Under Fiskeboda inräknades två mantalsatta f.d. torp, nämligen Vadshammar, taxerat till 1/4 gård, och Hjälmsäter 1/8. Av nämnda gårdar sköttes följande av herrgården i egen regi: Fiskeboda med underlydande, Lucktorp samt Nybble, Risinge, Roxmo och Väsby mellangård. Alla dessa var stora gårdar om ett mantal vardera utom Nybble, som omfattade två mantal. Gårdarnas läge motiverade i viss mån att de var samordnade med godsets drift. Detta var den mantalsatta jorden, jfr kartan över Västra marken, sid. 80.

Vid sidan om eller på den mantalsatta jorden fanns på utmarken 107 dagsverkstorp, småstugor och soldatboställen med tillhörande undantagsstugor. Av dem redovisades 66 i jordeboken såsom arbetsskyldiga till huvudgården. Överåriga och minderåriga, som ej hade arbetsplikt till Julita herrgård eller någon av de underlydande gårdarna men stundom deltog i arbetet, redovisas ej. Det var människorna på dessa gårdar, torp och lägenheter som kommenterades att arbeta på godset. De bildade i viss mån en enhetlig grupp, se nedan, men dess medlemmar ingick i många olika arbetslag.

Arbetsledning

Framme vid huvudgården sysselsattes en annan stamgrupp. Medlemmarna i den hade ofta ett visst ledarskap i ladugård, stall, trädgård, skog eller annan producerande verksamhet eller förestod hushåll, mejeri eller annat som kunde göra anspråk på handräckning eller hade egna underlydande. Som ledare för de båda gruppernas arbete, både för det som utfördes av dem på Västra marken och framme vid gården, och i spetsen för administrationen stod en gårdsfogde. Olof Eneroth omtalar 1869 i sin bok Herrgårdar uti Södermanland att

”gårdsfogden meddelar på kyrkovallen om söndagarna arbetsordningen för veckan och karfstockarna genomgås vid veckans eller månadens slut”. Gårdsfogden hade samma funktion som en inspektor, som han hädanefter alltid kallas. Så ålderdomliga organisationssaker kunde emellertid ej fortsätta, utan ordergivningen flyttades fram till gården. Följande berättas om hur inspektorens praktiska verksamhet tedde sig utifrån sett: Varje vardagsmorgon klockan halv sju ställde inspektoren upp allt folket bakom stallet i en halvcirkel. Inspektoren stod på en byggplanka. Han hade bokhållaren till höger om sig och befallningsmannen till vänster. Det var rangordningen. Så kom fördrängen och eventuellt annat befäl och sedan allt folket, dagsverkare och statdrängar. Detta arrangemang kallades utbudet. Utbudet varade c:a 10 minuter, och härunder genomgicks det arbete som skulle göras under dagen, och uppgifterna fördelades. Utbudet gällde bara huvudgården, ty på de övriga gårdarna eller rättarlagen skötte rättarna ett utbud vid samma tid. Till respektive gårds utbud hörde de dagsverkare som kontraktssenligt skulle ställa upp året om. Efter utbudet gick inspektoren en rond till smedjan, slöjdstugan och sågen eller på hösten och vårvintern till trösken, så länge den pågick. Därefter gick han en tur till ladugården. Så var det dags att gå in och äta frukost och klockan nio skulle han träffa herrgårdens ägare. Efter att på kontoret ha gått igenom posten och annat begav han sig till någon av de gårdar som lydde direkt under godset med eget rättarlag. Om den siste inspektoren på Julita berättas, att han alltid åkte i en gigg, när han besökte gårdarna och rättarlagen. Dit hörde då Berga och Väsby. På Berga fanns vid den tiden en rättare, som hette Björklund. Rättarna skulle arbeta med i arbetslaget, men det var ej alla som gjorde det, utan de ville vara lika befallningsmannen och endast se till arbetet. Rättaren Björklund brukade söka passa på när inspektoren kom och låtsas att han arbetade. Det fanns ett talesätt, som gick tillbaka till honom: ”Var har jag gaffeln, det ruckar, så

2. Julita gård från söder. Ur Herregårdar uti Södermanland, 1869.

nu kommer han", sa' rättar Björklund, när han hörde inspektorens gigg. Inspektorens två närmaste män på gården var, som ovan antytts, en *bokhållare* och en *befallningsman*. Bokhållaren svarade för bokföringen och det årliga bokslutet efter den s.k. dubbla italienska bokföringens principer. Varje år efter bokslutet lades upp avräkningsbok och kapitalbok med gemensam löpande paginering. Journalen hade däremot egen paginering. Bokhållaren hade hand om in- och utmätning i magasinerna och på olika produktionsställen, såsom spannmålsmagasinet (vid ån) och magasinet för salt och sill (i nuvarande gamla mejeriet). Han lämnade ut "staten" åt statfolket. I fähuset förde han bok över utfodring och kalvning, skrev av lagårdsförmännens journaler och de över kreaturen uppsatta tavlorna samt skrev av mejeristens journaler och förde bok över virket i sågen. Befallningsmannen motsvarade på huvudgården vad rättaren var på de underlydande gårdarna eller rättarlagerna. Han liksom rättarna hade hand om allt som rörde åker och äng och avkastningen härifrån; på vintern var tröskning-

en mest maktpåliggande. Befallningsmannen uppgav för bokhållaren allt som växte och skördats av säd, antal lass hö, rotfrukter osv. Dessutom beräknades och uppgavs åtgången av foder m.m. i stallet, livstallet, gårdshushållet o.a. platser. Befallningsmannen förde också dagsverkslistor över arbetena på huvudgården. I motsats till rättarna skulle han vara klädd i krage och slips och ej deltaga i grovarbetet på gården. Julita gårds siste befallningsman, Johan Ekstrand, deltog dock hellre i arbetet och avstod från slipsen. "Det ger jag faen i", sade han på tal om arbetsförbudet.

Julita gård bildade centrum i ett komplex av gårdar. Huvudgården var relativt stor och för dess skötsel krävdes året runt drängar, ködrängar, vissa yrkesmän och ett gårdshushåll för de ogifta. Vid sidan av huvudgården var en del underlydande gårdar organiserade som rättarlag, dvs. som egna fungerande enheter med en rättare i spetsen, som svarade för arbetsledning i jordbruket på åker och äng och annat dithörande.

3. Hästar på ladugårdsbacken vid Julita gård. Foto i Nordiska museet.

De olika typerna av tjänster ändrades delvis eller kombinerades på nya sätt av godsledningen alltefter organisationens målsättning och tjänsternas funktion. Målet var icke bara ekonomisk lönsamhet, utan irrationella faktorer spelade in. Mönstret ändrades långsamt. De beständigaste faktorerna i systemet var befallningsmannen, rättarna i spetsen för rättarlagen, förmännen i ladugård och stall samt yrkesmännen, till vilka ett eller annat nytt yrke lades eller något togs bort. Ingen av dessa tjänster hade kommersiellt syfte. En rörlig faktor var sammansättningen av rättarlagen, inom vilka de olika gårdarna efter behov kunde kombineras, såsom framgår nedan, samt kördrängarna, som med tiden ökade i antal, när hälftenbruksgårdarnas och dagsverksgårdarnas skyldigheter omorganiserades, såsom vi skall se längre fram. Kördrängen, som hörde till Julita gårds anställda, tog sina order av befallningsmannen. Han infann sig i stallet något före klockan 7 på morgonen. Varje kördräng hade två hästar, som då skulle vara nyryktade, och stallet skulle vara rengjort. Kördrängarna svarade också för sina fordon och såg till att de blev smorda

och hölls i gott stånd. Vagnarna stod mest ute, men på lördagar och söndagar skulle det vara rent på backen och alla fordon insatta.

En viktig fråga var frakterna. Smörhästar kallades de hästar som fick gå till Katrineholm varje tisdag med smör och annan last. Säd och andra produkter, som skulle utskeppas till Stockholm, kördes till Fiskebodas hamn, och även slaktdjur togs den vägen. Även under vinterns skogskörning togs hästarna alltid hem på kvällen. Vintertid höll man många hästar i gång i samband med trösken för att köra spannmål till magasinet och frakta undan halmen.

En av kördrängarna kallades förkörare. Han tog ut sina hästar först och bestämde takten. På våren skötte han harvningen och körde såmaskinen. Under slättern satt han mest på hästräfsan eller körde grönfoder. Under andtiden körde han slättermaskinen. På vågarna var han en föråkare. Han var ej förman i samma mening som ladugårdsförmannen och fodermarsken, men han ansvarade inför godsledningen för en del inventarier, som vårdades av kördrängarna.

4. Kördräng med arbetshäst framför körbanan upp till höskullen. Foto i Nordiska museet.

5. Julita gårds hästar färjas från fastlandet till Tockenön. Foto R. O. Nygren, i Nordiska museet.

Ladugårdsförmannen kallades i början av perioden och ännu på 1900-talet koherde eller kodräng. Åtminstone en lagårdsförmän vet man hade genomgått förmänsskola vid Nygård. När en förmän hade 70 à 80 kor att sköta, hade han fyra lagårdskarlar till hjälp och en man som skötte kalvarna i en särskild byggnad. När fodermängden började kontrolleras med hänsyn till mjölkavkastningen, hade förmannen en anvisad fodermängdslista att rätta sig efter. Han öppnade foderhäckarna ungefär kl. $\frac{1}{2}$ 5 (eller senare $\frac{1}{2}$ 6) på morgonen, gav kalvarna mjölk och alla djuren gröpe. Korna gavs sedan stråfoder. En av karlarna stod på skullen och stälpte ned fodret, och koherden "hade ikring det" på foderborden. Sista arbetet på förmiddagen var att ge korna hela rotfrukter. Alla karlarna strödde där efter halm och boss under djuren och gjorde alla "bord" rena. Lagårdskarlarna hade "var sin gång", som det hette, att rengöra; när maskinmjölkning infördes svarade maskinmjölkaren för en halv gång. Han var en av de nämnda lagårdskarlarna och mjölka-de två gånger om dagen (kl. 8 och 5). Förmannen arbetade ej med rengöringen utan undersökte under tiden brunst- och kalvningstider. Eftermiddagens arbete började med att man gav djuren gröpe och pressad klöver. Man påstår att denna klöver pressats på Julita sedan 1890-talet och tidigare. Därefter fick djuren hö och halm. Den följande kvällsfodringen följde samma procedur som på morgonen, när man började med kalvarna. Dagen avslutades med att lagårdsförmannen mätte ut mjölken till statarna.

Fodermarsken var förmän i stallet. Han började sin dag med att utfodra med gröpe och därpå hö. Före frukosten kl. 7 skulle han rycka inspektorens häst och kanske någon mer. Sedan hjälptes han och stallpojken åt att taga fram foder från stallskullen, ett arbete som varade till middagen. Båda tvättade sedan inspektorens häst, och fodermarsken hade äran att köra giggen varje gång som inspektoren skulle ut. När klockan var 12 drog fodermarsken i väl-

lingklockans snöre och ännu en gång klockan 1 efter middagsrastens slut. Då skulle hästarna åter fodras, om vintrarna med hö och halm. Fodermarsken var även hovslagare var tredje månad och satte vinterskor på hästarna, så snart vägarna blev hala. Hästarna broddades när det började frysa. Det var också fodermarskens uppgift att tämja unghästarna och köra in dem. Han passade fölmärren och skötte hingsten vid betäckningar.

I oxstallet regerade oxdrängen. Under den period som behandlas här skötte han också fåren.

På Julita gård fanns en särskild svinaherde. Till hans uppgifter hörde att kastrera smågaltarna.

År 1864 omtalas nämnda personer, ladugårdsförmän (kodräng), fodermarsk och svinaherde endast under den allmänna benämningen "drängar". Endast en av dem var då gift. Giftna "drängar" fanns däremot vid Roxmo och Väsby Mellangård, som låg under Julita gårds eget bruk. Jag återkommer härtill nedan i annat sammanhang.

Det s.k. gårdshushållet var följaktligen anorlunda sammansatt på 1860-talet än senare, då nämnda funktionärer var gifta, fick stat och bildade egna hushåll var för sig, se nedan. Gårdshushållet, som så långt tillbaka man minns var i norra flygeln, förestods av en hushållerska, som hade en "jungfru" till hjälp. Där åt under den tid traditionen når regelbundet bokhållaren, mjölkassistenten, trädgårdselever, smed-drängar och stallpojken samt en del andra, som kom då och då. I det stora köket var före den senare genomgripande ombyggnaden en avdelning i form av en kil, där ett långbord stod med bänkar längs långsidorna. Hela dagen stod här bordet dukat med mat, och luffare o.a., som gick vägen fram, kunde komma in och få ett mål och matsäck med sig, när de gick. Luffarstugan, där de vandrande riddarna fick övernatta, låg ute på gårdet på en backe, kallad Luffarbacken, ej långt från rättarbostaden. Här hade

6. Statarhustrur som mjölkerskor på Julita. Foto 1910, i Nordiska museet.

7. Plöjning med oxar på Julita gård. Foto i Nordiska museet.

8. Julitas gårdssnickare Henning Forssman i sin snickarverkstad på torpet Dalhem. Foto Å. Grundström, Nordiska museet, 1956.

de halm att ligga i, och ved kördes dit. Alla visste att ett mål mat hörde till förmåner-na.

På övre botten i norra flygeln bodde inspektoren, men efter 1903 flyttade han över till "Gula huset", dvs. nuvarande arrendatorsbostaden.

De med herrgårdstraditionen förenade yrkesmännen och hantverkarna var år 1864 trädgårdsmästaren, mjölnaren, snickaren, slöjdaren, smeden, muraren och fiskaren. De redovisas i mantalslängden under Julita gård. Till gården räknades då Risinge.

En mjölnare fanns vid Lida kvarn. Tegelslagaren bodde i Nybble och hade ett torp. Utom tegelbruket skötte han också kalkugnen, till vilken levererades kalksten från den s.k. Lagsholmen tillhörande Bärsta by i Öja sn. Övriga yrkesmän bodde ute på torpen. År 1871 var torparen i Västra Kålstugan sågare; skogvaktaren bodde då i Väsby och mejeristen i gården Stockholm.

År 1886 var den 100 fot långa tobaksladan färdig och 1889 sköttes tobaksodlingen av en statardräng, som från och med 1890 kallades tobakspantör. Tobaksodlingen nedlades år 1912.

Åtminstone fem skräddare (i Dalstorp, Käl-larboda soldattorp, Sjöstugan, Stjernlund och Stockholmstorp) och två skomakare (Risinge och Hästhäll) arbetade såsom gärningsmän för godsets underlydande men fullt fritt. Nattvakten var endast till en viss grad en yrkesman. Han hade 1864 avlöning i säd från hela godset. Under senare tid hade han stat och annat men arbetade dessutom på dagarna. Den siste nattvakten hade utom nattjänsten arbete i trädgården, slaktade höst och vår och var hingstkörare. Dessutom var han pudrettberedare. Nattvakten började kl. 10 varje kväll med att giva en hornsignal. På sin vandring hade han en lykta i handen och en hund som följeslagare. Tre gånger, kl. 11, 1 och 3 gick han runt i stall, ladugård och tegelbruk. När han kom därifrån, gick han in i norra flygeln och drog upp en klocka. Tre gånger, kl. 10, 12 och 2 på natten, gick han runt egendomen. Han slutade sin tjänst på morgonen kl. 5. Om den siste nattvakten berättas, att han var mörkrädd och att ungdomen gärna ville skrämma honom.

Flertalet av ovan omtalade förmän, yrkesmän och hantverkare (men naturligtvis ej gärningsmännen) kunde av inspektoren erhålla arbetskraft från gården. De kom därigenom att stå i spetsen för ett arbetslag eller en arbetsgrupp. Ledaren för arbetsgruppen framhävdes av godsledningen särskilt därigenom, att han var skyldig att ansvara för de honom anförtrordas redskapen och inventarierna. Inventarieboken från år 1892 förtecknar inventarier och redskapen på gården bl.a. under följande rubriker: "Inventarier under Bokhållarens vård", under "Trädgårdsmästarens vård", tobaksodlarens, befallningsmannens, skogvaktarens, kuskens, fiskarens, slöjdarens, smedens, mjölnarens, mejerinnans, gårdshushållerskans, tegelslagarens, koherdens, oxdrängens och ködrängens vård o.a. Härtill kommer de olika rättarlagens inventarier.

Arbetskraft erhöles dessa förmän och hantverkare från gårdarnas och torpens dagsverksskyldighet. Dagsverksskyldigheten

9. Väderkvarnen söder om Risinge. Närmast framför ingången står mjölnaren och hans fru. Kvarnen var i gång till 1908. Foto i Nordiska museet.

hade två former, dels årligen fixerade dagsverken, dels s.k. obestämda onera, dvs. en arbetsplikt, för vilken godsledningen betalade efter vissa avtalsenliga normer. Deras väsentliga innebörd var att arbetskraften stod till herrgårdens förfogande vid budning. Dagpenningen växlade såsom framgår av diagrammen 5–7, sid. 109.

Dagsverkarna på Västra skogen

Gårdarnas och torpens relationer till herrgården var kodifierade i en jordebok, upprättad år 1864. Vi har goda möjligheter att följa förändringarna från ett jämviktsläge, som efter allt att döma rådde på Julita gods under 1860-talet fram till den totala strukturrändringen 1940. På 1860-talet, som egentligen var ett revolutionärt årtionde i svensk historia, hade det på Julita blivit en balanserad tradition efter många omvandlingar, som under tidigare århundraden varit föremål för tvister och olika värderingar. Traditionens grundval var ett hove-risystem, hemmahörande i 1600-talets herrgårdsorganisation med utländska förebilder, som efter de svenska herrgårdarnas arrondering till storgårdar nått en viss grad av stadga på Julita. På andra håll i Sverige hade detta system redan börjat övergivas såsom ekonomiskt och socialt olämpligt. På Julita gård kan det betraktas som en retardering.

Hoverisystemets historia hör ej hemma i denna skrift. Här visas endast hur systemet tedde sig på Julita gods. Alla gårdars och torparens utskylder till kronan och deras skyldighet att betala arrende till det gods, under vilket de lydde, var helt eller delvis förvandlade till dagsverken att utföras på huvudgården eller på en herrgården underlydande gård. Men förvandlingen var ej total. År 1864 kvarstod tre byar, Berga, Kil och Väsby, samt två enstaka gårdar, Brynstorp och Ramsnäs, inordnade på ett annat sätt i systemet. Bönderna i de nämnda byarna och på de sagda gårdarna hade sammanlagt nio hushåll och var sin helgård att sköta. Det var stora gårdar om

1 mantal var. De kallades *hälftenbrukare*. Härmed menades, att Julita huvudgård från början hade levererat utsädet och vid skörden var berättigad få hälften av allt som var sått och satt. Men på 1860-talet gick det ej till så. Man hade så lång erfarenhet att bygga på att båda parter visste vad som i medeltal brukade bliva herrgårdens vinst av hälftenbrukssystemet. Avraden hade därför blivit fixerad till en år för år beständig leverans av vete, råg, korn, ärter, blandsäd och slösäd eller havre. Hälftenbrukarnas årliga leveranser var följande: vete 231 kubikfot, råg 1.030, korn 427, ärter 207, blandsäd 346 och havre 45 kubikfot. Kvantiteterna som levererades ter sig för oss, hundra år efteråt, ej överväldigande stora. Det beror på att för hundra år sedan hade Julita ej någon förädlad spannmål att tillgå som utsäde, ej heller tillfördes jorden kemikalier. Åkerjorden var ej ens dränerad, såsom den är i våra dagar.

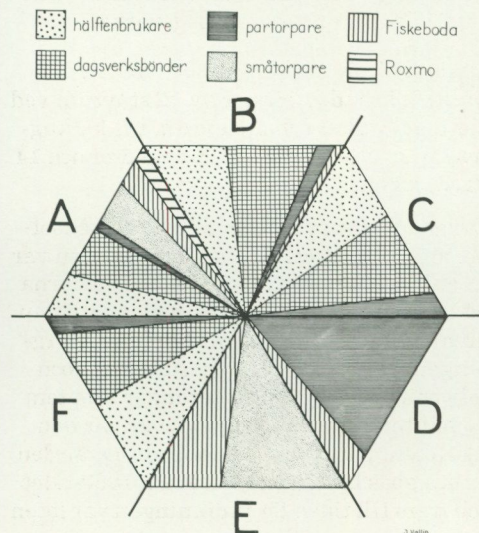
Spannmålsleveranserna var endast en del av de nio gårdarnas utskylder, ty till dem kom resor och dagsverken för herrgårdens räkning. Resornas och dagsverkenas antal var bestämda, men tidpunkten, när de utkrävdes, var olika. Under rubriken "Bestämda onera" fordrades av var och en av de nio bönderna fyra resor om 16 mil vardera, 24 dagköror samt ett dagsverke.

Under rubriken "Obestämda onera", diagram 2, krävdes körslor av 12 stavrum ved till tegelbruket och 2 stavrum till kalkugnen på Julita gård samt 18 dagköror och 14 dagsverken.

Dryga onera var slätter, skörd och gödselkörning på godset. Slättern och skörden var så ordnade, att var och en av husbönderna på de nio gårdarna visste sin plats och den areal han skulle beså och skörda. Höbärgningen avsåg både slätter, stackning och inkörning. En av de slätterängar som fem av hälftenbrukarna slog varje år var den s.k. löten. Numera, efter uppodling, är den Julita gods bästa åkermark. På 1860-talet och fram till tiden för utdikningen var löten

indelad i lotter om ca 7 tunnland på varje slätterpliktig. Varje lott gick i omgång på tio år. Den andra slättermarken, som var tilldelad fyra bönder i denna grupp av slättrare, var Tockenön och Forskärret. Den var indelad i 10 tunnland på varje bonde och med en omloppstid av tolv år. Även skördearbetet hade samma fasthet i rummet. Det utgjordes av ett krav på att skörda 4 tunnland, 2 på västra och 2 på östra gårdet. Sädesbärgningen avsåg uppskärning men ej inkörning. Prestationen kallades att "skära tunnland". För gödselutkörning och annat krävdes 20 dagkörer med parhästar samt 20 mans- och 20 kvinnodagsverken. Härtill kom slutligen underhåll av gårdesgårdar och vägar för godsets räkning. Gärdesgårdarna beräknades till 2.508 fot för var bonde, vägunder-

Diagram 2. Obestämda onera enligt Julita gårds jordebok 1864. Dessa onera är betalda dagsverken, s.k. skof, åvilande hälftenbrukare, dagsverksbönder, partorpare och småtorpare samt Fiskeboda och Roxmo rätarlager i form av: A. dagsverken; B. stavrum ved till tegelbruket; C. stavrum ved till kalkugnen; D. dagkörer sand; E. lass ler; F. dagkörer. Sektorerna är proportionella i förhållande till varandra.

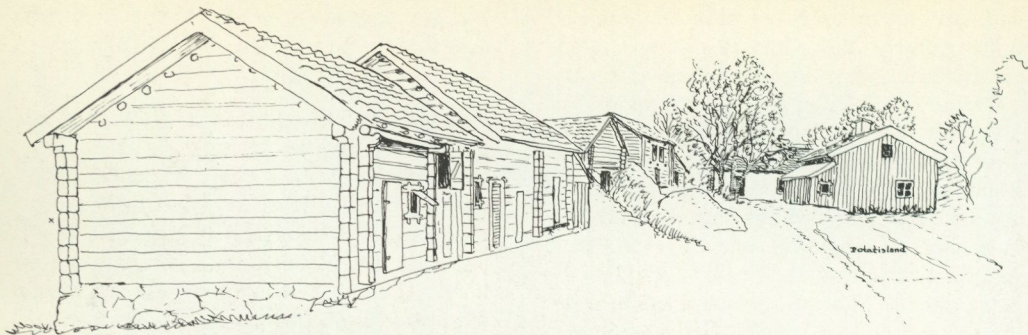

hållet varierade från 100 till 768 fot. Härfor erfordrades fyra körslor med parhästar och sex mansdagsverken.

Hur var det möjligt för en arrendegård att prestera så mycket arbete: dels sköta den gård vederbörande satt på, så att familjen fick sitt uppehälle av den, dels fullgöra nu uppräknade, väsentliga leveranser och arbetsuppgifter, som ingick i kontraktet med herrgården? Låt vara att varje bonde slapp att betala kronoskatt, vissa kommunalutskylder måste han dock fullgöra. Genom att vi har samtida mantalslängder, som redovisar gård för gård, både arbetsdugliga, överåriga och underåriga, kan vi bilda oss en god föreställning om möjligheterna att fullgöra prestationen. Det visar sig att ingen av de nu nämnda gårdarnas huvudmän är över några och femtio år, att medeltalet på gårdarna av vuxna, arbetsföra män och kvinnor är fem, på tre gårdar är det sex, endast på en gård är antalet vuxna arbetsföra personer tre. Detta antal av vuxna arbetsföra personer kompletterades på flertalet gårdar av minderåriga barn. Där fanns också flerstädes gamla människor, som kunde uträtta en del, bl.a. se efter och undervisa de minderåriga.

Förutsättningarna för att sköta så mycket krävande arbete kan anses föreligga vid tiden ifråga av mantalslängderna att döma. Att däremot bedöma, huruvida dessa arrendegårdars standard höll sig på samma nivå som skattebondens på en gård med jämförbar storlek denna tid är ej lätt. Arrendebonden var i hög grad handikappad genom att ej ha möjligheter att sälja skogsprodukter o.a.; tiden medgav ej heller någon nämnvärd produktion utöver vad som gick åt i hushållet. Jämförelser av denna art är dock knappast möjliga att göra med anspråk på giltighet.

En annan kategori av underlydande bönder var *dagsverksbönder*, dvs. sådana som åbodde ett halvt hemman. Det tillhör en kommandostrukturs möjligheter att jämna och likställa. Därför var alla hithörande gårdar utan hänsyn till sin i kronans jorde-

10. Djupanboda. Teckning av O. Homman, Nordiska museet, 1943. Torpet, som har två boningshus om rum och kök, har alla de gamla byggnaderna bevarade.

böcker åsatta mantalsbeteckning förmedlade i herrgårdens regi och räknades såsom halvhemman. Dagsverksbönderna satt på följande 17 hemman: Lilla Daviken, Djupanboda, Fagerbjörk, Stora och Lilla Girtorp, Stora och Lilla Gamråd, sammanlagt tre gårdar, Gimgöl, Gluggen, Hult, Kårtorp, Källarboda, Ovankil, Posseboda, Stockholm och Skenala. Dagsverksböndernas prestanda var något brokigare och mångsidigare än hälftenbrukarnas. Deras skyldigheter utgjordes i första rummet av bestämda årliga skatter och onera, dels liksom hälftenbrukarnas av obestämda onera, som pålades från herrgården vid behov. De förstnämnda, "bestämda onera", utgjordes av penningar, som utgick med ett något varierande belopp från 1,29 riksdaler upp till tre riksdaler. Därtill kom leverans av spannmål; spannmålsleveranserna var ganska små, de utgick lika mycket i råg som korn, och leveranserna varierade mellan 2 kubikfot och upp till 6,3 kubikfot. De bönder som hade större penning- och sädesleveranser, hade lättnader på annat håll. För dagsverksbönderna utgick tre dagsverken, som de fick tillgodoräkna sig för underhåll av källar och årder, sammanlagt tre dagsverken för varje gård. Var och en av de sjutton gårdarna skulle leverera till huvudgården tre famnar al- eller björkved, och samtliga skulle hugga två tjog stör. Det gick åt mycket stör på herrgården, inte minst varje sommar, vid slåtter och skörd.

Kvinnorna på fjorton gårdar var ålagda att spinna fyra pund tågor vardera, medan de tre övriga gårdarna (Lilla Gamråd, Gimgöl och Posseboda) skulle leverera åtta pund var. Alla gårdar skulle i lön ge nattvakten en kappe råg om året. Allt detta hörde till bestämda årliga skatter och onera.

Obestämda onera, diagram 2, sid. 91, som av godset utkrävdes vid behov, var leveranser till tegelbruket och kalkugnen. Leveransen bestod av sex stavrum ved till tegelbruket och ett stavrum till kalkugnen. Ovan nämnda tre gårdar, (Lilla Gamråd, Gimgöl och Posseboda), levererade däremot dubbelt så mycket.

Körslorna för tegelbruket var sammanlagt sju och lika många dagsverken för fjorton av dagsverksbönderna, medan de tre nyssnämnda gårdarna hade dubbel skyldighet. Samtliga dagsverksbönder skulle göra en 8-milaresa, en 4-milaresa, en resa över Näset och en kvarnresa. En dryg pålaga var 43 dagars körslor med parhästar, men den mest påkostade och krävande prestationen var sannolikt kravet på 285 mansdagsverken och 185 kvinnodagsverken.

Men det var ej slut härmed. I likhet med hälftenbrukarna hade även dagsverksbönderna slåtter, sädesbärgning och gödselkörning på herrgården i form av dagköror och dagsverken. Det var litet olika vad går-

11-12. Torpet Ovankil, bostadshus och ladugårdslänga. Foto Sven Drakenberg, Nordiska museet, 1928.

darna skulle göra. Höbärgningen på Löten åvilade fyra gårdar (Djupanboda, Källarboda, Ovankil och Skenala), som svarade för 3 $\frac{1}{26}$ tunnland vardera. Fem gårdar slog 4 $\frac{1}{2}$ tunnland hö på Forskärret. De tre som tidigare haft dubbelt att prestera skulle även ha det i detta fallet. Sädesbärgningen räknades likaledes i tunnland. I västra gårdet skulle de fjorton gårdarna svara för ett tunnland var och i östra gårdet för lika mycket. De tre övriga gårdarna svarade i det här fallet liksom tidigare för det dubbla. Härtill kom för fjorton av gårdarna: 10 dagkörslor och 10 mansdagsverken samt 10 kvinnodagsverken. De tre förut nämnda gårdarna hade dubbelt av alla tre kategorierna, dvs. 20.

Underhåll av gårdesgårdar och vägar beräknades i dagköror och dagsverken. Elva av gårdarna svarade för 1.254 fot gårdesgårdar, de övriga för 2.508. Även vägarna räknades i fot, variationen mellan de olika gårdarna var ganska stor: mellan 51 och 668 fot. Till gårdesgårds- och vägunderhållet kom dagköror med parhästar. Fjorton av gårdarna hade i samband med vägarna tre sådana dagköror med par, men de tre återstående hade fyra. Mansdagsverken för den första gruppen var tre och sex för de övriga.

Även här frågar vi oss: fanns folk på dessa hemman i tillräckligt antal för att fylla dessa mångsidiga och krävande förpliktelser och utskylder? Mantalslängden för år 1864 ger besked. Den visar, att genomsnittsfamiljen bestod av fem vuxna personer (fyra familjer hade detta medeltal: tre fam. sex; en fam. sju; fem fam. fyra; tre fam. tre). Husbonde och husmor var i flertalet fall under 55 år, hade i regel barn, i medeltal fyra minderåriga; elva familjer av sjutton hade gamla att försörja. Det betyder att på varje gård fanns en dräng och en piga eller vuxna barn eller vuxna gifta barn, så att minst en familjemedlem, vanligen mera, kunde deltaga i herrgårdens dagliga arbete på arrendegårdens kost. Det var arbetssamt att vara dräng och piga på de villkoren; därför spelar vägen från arrendegår-

den fram till godsets arbetsplats en väsentlig roll.

Inte heller när det gäller dessa dagsverksbönder på halvgårdar kan vi f.n. få en pålitlig jämförelse med fria halvgårdsbönders standard. Arrendeböndernas ekonomiska villkor var ganska kringskurna, och man har svårt att tro på möjligheten att de skulle kunna samla kapital. Förutsättningen för att de skulle kunna sköta arrendegården och det arbete herrgården krävde var den stora och jämna folkökningen och att det ej fanns andra näringar vid denna tid som lockade bort arbetskraften från gården. Man har alltså rätt att tala om en fast struktur och en balans mellan struktur och organisation.

De största torpen och därmed de största utskylderna hade fem s.k. partorpare. Tre av dem innehade i mantal satta torp (Dagsjön $\frac{1}{4}$ mtl, Hyttan $\frac{1}{8}$ mtl och Hälleråd $\frac{1}{8}$ mtl). Engelbrektstugan och Knektstugan jämställdes i utskylder med dessa mantalsatta torp. I bestående årliga skatter och onera lämnade vardera 250 dagsverken. De hade lika utskylder i allt; endast beträffande vägunderhåll varierade gårdarnas prestanda något. Underhåll av kälkar och årdar, dvs. redskap, som torparna själva höll sig med i arbetet på herrgården, hade förvandlats till tre dagsverken för var och en. Leveranser från torpet fördelades på sex poster. Först kom två famnar ved, al- eller björkved, 6 tjog stör och ett lass torrved. Den gamla nävertakten eller näverskatten var förvandlad till dagsverken; 1 $\frac{1}{2}$ lispund näver, som tidigare levererats vart år, var ersatt med tre dagsverken. Det betydde att inga nävertak fanns kvar på herrgården att underhålla. Torparhustrurna hade ålagts att spinna två pund tågor, och från torpen skulle lämnas en kappe råg i lön till nattvakten.

De obestämda onera i arbete, som krävdes av herrgården men skulle betalas av denna i kontanter, markerades i jordeboken med uttrycket *per skof*. Hit hörde att var och en av de fem torparna skulle leverera fem stavrum ved till tegelbruket och

ett till kalkugnen; vidare fem dagköror sand, sex dagköror och fem dagsverken till kalkugnen. Det förhöll sig även med resorna på det sättet att de skulle betalas: en resa på 8 mil, en på 4 mil, en till Övernäs och en till kvarnen. Dessutom kunde man fordra tjuguen dagköror med dragare i par. Det var därför denna grupp kallades partorpare. Utöver det nu sagda krävdes åtta ladugårdsvakter. Vid hö- och sädesbärgning samt gödselkörning skulle de fem partorparna lämna nio dagsverken, vart och ett med dragare i par. För gårdsgårdar ansvarade varje torpare av denna kategori för 1.254 fot. Vägunderhållet varierade från 308 fot för ett torp kallat Dagsjön till 1.580 fot för torpet Hälleråd. I samband härmed skulle var och en göra tre dagköror med dragare i par och tre mandsdagsverken.

Det finns trettiofyra småtorp och lägenheter upptagna i jordeboken med fixerade prestanda. De har olika storlek och presterar olika, varför det är lämpligast att dela dem i grupper. Grupp 1 omfattar sexton torpare, som gjorde två dagsverken i veckan till huvudgården. Grupp 2 omfattar fyra torpare med ett dagsverke i veckan. Grupp 3 omfattar resten, som hade ännu mindre att utgöra. Elva av dem gjorde mellan tolv och sextio dagsverken per år. Ett av torpen, Stockholms torp, löste sin skyldighet med pengar, ett annat, Girtorpstugan, och en fastighet, Lida kvarn, gjorde inga dagsverken alls. För småtorpens dagsverken fanns särskilda bestämmelser: de s.k. tvådagstorparna gjorde två mandsdagsverken i veckan från den 24/10 till den 24/6. Men under en arbetsperiod, omfattande slåtter och skörd, inklusive potatisupptagning o.a., gick de varje dag från midsommar till den 24/10. De s.k. endagstorparna däremot gjorde ett mandsdagsverke i veckan under tre kvartal, från den 24/10 till den 24/6, men budades och måste komma från den 24/6 till 24/10, dvs. under in- höstningen, så ofta deras hjälp behövdes. Om man håller fast vid dessa bestämmelser, skulle den torpargrupp som hade 192 dagsverken per år att utgöra räknas som

tvådagstorp, och den som hade 90 dagsverken att göra per år skulle rubriceras som endagstorp. Grupp 1 hade följande bestämda skatter och onera: Olovstorp och Stigen var de enda i gruppen som gjorde 192 dagsverken. De övriga elva (Gränsen, Holkdalen, Karinstugan, Östra Kolstugan, Lövhagen, Nackhäll, Slätten, Svartviken, Tunstugan, Västorp och Österby) gjorde 160 dagsverken per år, Stora Skalltorp 128 och Västra Kolstugan och Kolpussen 118 dagsverken vardera. De tre sistnämnda hade på flera punkter mindre att prestera än de övriga. Leveranserna till herrgården var följande: 4 tjog stör från alla tvådagars- torparna utom de tre som gjorde minst dagsverken, vilka slapp denna tunga; vidare ett lass torrved, som de tre nämnda också slapp. Däremot lämnade alla två vispar. Ett lispund näver hade förvandlats till tre dagsverken för samtliga. Att hugga en famn al- eller björkved åvilade alla utom de nämnda tre. Samtliga skulle spinna 4 pund blånor och lämna en kappe råg till nattvakten.

Obestämda onera betydde som tidigare sagts en försäkran om arbetskraft, som herrgården betalade. Elva av tvådagars- torparna (ej de tre som hade minsta antalet dagsverken och ej heller Olovstorp och Stigen), skulle leverera 100 lass lera till tegelbruket, och alla skulle göra fem dagsverken här till. De ovan undantagna, dvs. Olovstorp, Stigen osv., var även befriade från resor och dagköror, men de övriga skulle göra en halv 8-milaresa, en 4-milaresa och en resa till Övernäs, en halv kvarnresa och aderton dagköror med enbet. Ladugårdsvakt hade alla med sammanlagt sex dagsverken vardera.

De elva torparna hade nio dagars hö- och gödselkörning. Alla skötte 628 fot gårdsgårdar. Endast de tre med minsta antalet dagsverken var befriade från vägunderhåll. Underhållet varierade mellan 155 till 358 fot. Alla tretton i grupp 1 svarade för tre enbetsdagköror och alla gjorde tre mandsdagsverken.

Grupp 2 bland torparna var "onsdagstor-

pare". Dit hörde sammanlagt fyra torp (Dammen, Kulan, Långa Sand och Tallmon). I bestämda skatter och onera gjorde de 90 dagsverken vardera. De slapp att leverera stör och torrvedsläss. Torparhustorna gjorde en visp vardera; $\frac{1}{2}$ lis pund näverskatt hade förvandlats till ett dagsverke för dem var. Underhåll av källkar och årder var omvandlat till ett dagsverke. Hustrurna skulle spinna tre pund blånor vardera. I obestämda onera lämnades till tegelbruket fem dagsverken av var och en. Grupp 2 hade inga resor, men var torpare lämnade fyra dagköror med enbet. Långa Sand hade ej gårdsgårdsunderhåll. Kulan däremot svarade för 250 fot, Dammen för 288 fot och Tallmon för 314 fot. Dessa torpare hade ingenting med vägar att göra men lämnade ett och ett halvt mansdagsverke.

I grupp 3 finner vi små torp och lägenheter. De var sammanlagt fjorton, Lida kvarn presterade inget dagsverke. Stockholms torp betalade 20 penningar och löste sig på så sätt från dagsverken. Av de övriga tolv lämnade Girtorpstugan tre pund spunna blånor som enda prestanda. I bestämda skatter och onera gjordes dagsverken av de övriga elva, varierande i antal från tolv till sextio. Av obestämda onera lämnade sex av 3:dje gruppens torpare dagsverken till tegelbruket, fem två och ett halvt dagsverken och en av dem fem. Dessutom var det tre av dem som hade två lagårdsvakter var. Vi ser av dessa utskylder att vederbörandes resurser var ringa. Det var ganska lite, som kunde krävas i arrende för deras innehav.

Efter mantalslängderna för år 1864 kan man räkna ut, hur många vuxna personer som satt på torpen. De fem partorparnas hushåll bestod i medeltal av fem vuxna personer på varje torp; det betyder att här fanns drängar och pigor. Har man ej lejt folk, gick vuxna barn i dagsverken. I regel fanns dessutom minderåriga barn och överåriga.

Småtorparna i den första gruppen hade mindre hushåll. Medeltalet i småtorparnas första grupp var fyra vuxna personer; barn

fanns i regel och likaså gamla. Småtorparna i andra gruppen (endast fyra torp hörde dit) hade ej mer än tre vuxna personer i varje hushåll. Även småtorparna i tredje gruppen hade små hushåll: tre vuxna personer i medeltal, och medeltalet barn var två. Dessutom fanns här många gamla och utfattiga. En av dessa småtorpare var yrkesman, skräddare. Han satt på Stockholms torp med en gesäll som hjälpare. Det var han som löste sig med 20 penningar.

Som ett försök att jämföra de olika arrendena i penningar har vars och ens prestanda, som låter sig omräknas, nedan förvandlats efter markegångstaxan år 1864. Där det varit möjligt, har gårdens egna priser använts. Gårdens spannmålspriser ligger under dem i markegångstaxan, likaså priserna på körslor och dagsverken. Julitapriserna för körslor och dagsverken var betydligt lägre på vintern än under sommaren. Jag har därför tillämpat ett medeltal och räknat om mansdagsverkerna efter 75 öre per dag och kvinnodagsverkerna efter 50 öre per dag. Markegångstaxan för Stockholms län upptager däremot ett pris av 1:50 riksdaler riksmünt för ett "drängedagsverke" år 1860 och 1:10 år 1866.

Priserna på levererad spannmål och lämnade dagsverken förhåller sig på följande sätt. På Julita gård betalades en kubikfot vete med ungefär vad fem mansdagsverken kostade, och en kubikfot korn hade samma värde som tre mansdagsverken. Kubikfoten, som infördes år 1855, innehöll 26,17 liter, och spannmålstunnan var 165 liter sedan år 1739. En spannmålstunna innehöll således ca $6\frac{1}{3}$ kubikfot. För att få en tunna vete efter nämnda priser måste en man arbeta varje dag en månad.

Omsatt i pengar efter markegångstaxan blir den sammanlagda arrendesumman för:

a) en helgård (hälftenbrukare)	843:70 + vissa åligganden
b) en halvgård (dagsverksbönder)	137:29 + ,, ,,
c) en åttingsgård (en partorpare)	263:92 + ,, ,,

13. Lida torp. Foto S. Svärdröm 1937, i Nordiska museet.

14. Torpet Björnstugans boningshus, som innehåller tre rum och kök. Foto S. Rosén, Nordiska museet, 1966.

Dessa i pengar översatta prestanda ger emellertid ej sanningen om vad dessa fyra slags landbönder hade att utgöra. Det är endast skenbart som dagsverksbönderna kommer så billigt undan.

Dagsverksbönderna och hälftenbrukarna svarade för slåttern på Forskärret och Löten, likaså för skörden i Västra och Östra gårdet, och härtill åtgick det många dagsverken, men dessa är ej preciserade till antalet. Det är arbetet som är stipulerat, ej hur lång tid det tog. Därför har det ej kunat översättas i pengar som arrendesumma.

Den stora skillnaden mellan hälftenbrukarna och dagsverksbönderna låg i arbetstvånget, att de sistnämnda hade skyldighet att till det pris godset bestämde fullgöra så många dagsverken och körslor utöver vad hälftenbrukarna skulle göra och att det var bättre pris på säden än på arbetet. Dagsverksbönderna skulle göra 43 dagkörer med par, 285 mansdagsverken och 185 kvinnodagsverken, vardera efter budning, dvs. obestämda onera. Detta var en tunga, som ökade deras prestanda betydligt och höjde deras utskylder, eftersom dagpenningen var låg.

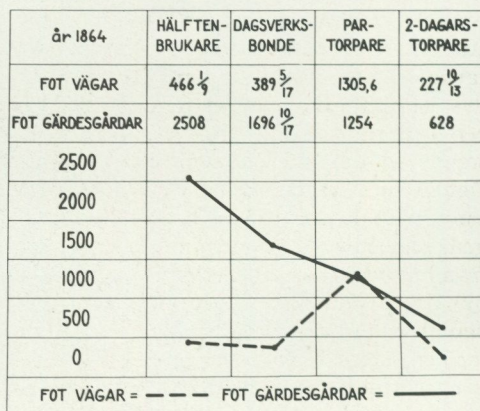
Det är ogörligt att få en likare, som sätter oss i stånd att bedöma en någon kategori av landbönder och torpare var mera gynnad än de andra. Diagram 3 här bredvid över gårdesgårdsskyldighet och vägunderhåll visar att där bakom ligger underhandlingar och omräkningar efter andra grunder än dem som är åtkomliga för oss. Den hel-dragna linjen, som utmärker gårdesgårdsskyldigheten, visar en jämnt fallande kurva för de fyra slagen av arrendatorer: ju mindre gård, desto mindre utskylder. Den streckade linjen på samma diagram avser underhållet av vägarna. Här hade *partorparna* ovanligt mycket att fullgöra i förhållande till sina torps storlek. De har så stora skyldigheter beträffande vägarna att de fem partorparna skulle göra ungefär lika mycket arbete som de sjutton dagsverksbönderna tillsammans. Det betyder att

med vägunderhållet hade de fem partorparna ett av sina huvudarbeten.

Som helhet torde gälla att ju större gården var, desto större var utskylderna, men de togs ut på olika sätt inom de olika grupperna, och med tiden torde olika prestanda ha blivit lokalt inkommensurabla.

Från sina arrendatorer, torpare och lägenhetsinnehavare på Västra marken hade herrgården å sin sida en inkomst som bestod i spannmålsleveranser och en smula kontanta penningar. Men den viktigaste förmånen var tillgången till arbetskraft året runt enligt det rollsystem jag nu beskrivit. För de s.k. obestämda onera, som utgick till tegelbruket och kalkugnen, betalade visserligen herrgården, men det var en fördel att alltid ha den arbetskraft till förfogande som var detacherad till detta arbete. Dagsverkspriset blev efter allt att döma billigare för herrgården på detta sätt än om man skulle kalkylera med tillfällig arbetskraft utanför godsets domäner, vilket vid denna tid överhuvudtaget sedvanemässigt ej lät sig göra. En sammanräkning av samtliga utskylder eller, om vi så vilja, samtliga inkomster till herrgården från Västra marken, visar följande resultat. Penningar:

Diagram 3. Skyldigheten att underhålla vägar och gårdesgårdar enligt Julita gårdsjordebok. Gårdesgårdsskyldigheten avsåg främst hälftenbrukarna. Partorparna svarade framförallt för vägarna.

55 riksdaler, spannmål: sammanlagt 2.619 kubikfot, dvs. över 400 tunnor, dagsverken 8.040 sammanlagt; 200 tunnland hö som bärgades, 76 tunnland säd som skördades, dagkörer sammanlagt 425, enbetskörer 150 och parkörslor 107. Härtill kom de speciella avgifterna: leverans av 64 famnar al- eller björkved, 116 tjog stör, 23 lass torrved, 36 vispar och spinning av 94 skålpund tågor, 109 skålpund blånor och en tunna och 26 kappar råg till lön åt nattvakten.

Här följer ett sammandrag av landböndernas onera, som godset skall betala för. De underlydande hade skyldighet att utföra allt det arbete som nedan räknas upp till ett av godset fastställt pris: 258 stavrum ved till tegelbruket, 43 stavrum till kalkugnen, 1.700 lass lera, sammanlagt 362 dagkörer, 836 parkörslor, dvs. körslor med parhästar, 198 körslor med enbetshästar, därtill 120 resor, 5.371 mansdagsverken, 3.145 kvinnodagsverken samt 158 ladugårdsvakter. Utom detta har vi underhållet av gårdesgårdar och vägar: 68.584 fot gårdesgårdar och 20.482 fot vägar, och för att klara detta behövdes 107 körslor med parhästar, 51 körslor med enbet och 205 dagsverken. Hur dagsverken och körslor fördelade sig på olika verksamheter framgår av diagrammet på sid. 91.

Resorna och körsolorna blev tidigt föremål för omorganisation. Eftersom resor och körslor visar så höga tal, är syftet med dem av intresse. Vägarna och redskapen för produktionen är, som vi vet, variabler av stor vikt. I de sistnämnda inräknades hästarna. Varken vägarna eller redskapen, dvs. vagnar och slädar, ej heller böndernas och torparnas hästar, tillät så stora lass som vi är vana vid från senare årtionden. Den produktiva marken var ej så samlad som i våra dagar utan mera spridd. Julita gods hade stora utängar, miltals avlägsna från huvudgården, på Tockenön och Forsbykäret. Här inlades höet under slättertiden i hölador och kördes sedan hem på vintern på släde. Vi känner igen det tillvägagångssättet från den samtida boskapsskötseln i Småland, Dalarna och Norrland. Det

var en rest från den extensiva foderfångstens tid. Huvudstaden var en viktig leveransort för ej minst spannmål. Dit kunde man komma på två sätt, antingen landsvägen över Hjälmarsund och Eskilstuna eller över Fiskeboda, där man gick ombord på godsets egen ångbåt. Ångbåten eldades med ved och krävde många vedlass, s.k. skeppareved. Det blev ett stort antal sådana interna transporter. Resornas mönster hade tillkommit före järnvägarnas tid. Julita ligger alltså 2½ mil från närmaste järnvägsstation. Resorna var sedan gammalt fördelade på arrendatorerna efter längd, 16-milaresor, 8-mila- och 4-milaresor. Vi har en körjournal bevarad, tyvärr i dåligt skick, från tidigt 1860-tal. Den har ersatt tidigare körkavlar, av vilka herrgårderna har haft en hälft och den körpliktiga en annan. Resornas fördelning på tur eller omgång framkom tydligt i körjournalen, som löper med en omgång på fyra år. Stockholms- och Bergslagsresorna är de längsta, dvs. 16-milaresorna. Övriga är Arboga-resor, Övernäs-resor samt Strängnäs-resor och utsocknes kvarnresor. En dagsverksbonde, tilldelad Stockholms-resor, kunde givetvis budas att resa åt annat håll och med mindre miltal i något särskilt syfte men med det beskedet att han härmed hade gjort den Stockholms-resa som han kontraktssenligt hade förbundit sig att göra. Både resorna och körsolorna, de s.k. dagkörorna, pågick praktiskt taget året runt, men vissa av dem är dock säsongsbetonade. Här må endast några exempel nämnas.

Dagsverksbönderna och partorparna hade 1864 skyldighet att – som obestämda onera, dvs. mot betalning – göra en åttamila-, en fyramila-, en Övernäs- och en utsocknes kvarnresa var, medan tvådagars-torpare hade hälften av den första och sista enheten och en av de båda mellersta. Sex-tonmilaresorna vilade helt på hälftenbrukarna, som hade fyra var (och inga andra resor), och dessa var bestämda onera, som förvandlats till 24 dagsverken för dem var. Detta får väl ses som en första bräsch mot systemet med långväga körslor.

I en körjournal från 1856–1860 speglas ett ännu äldre förhållande. Enligt den hade dagsverksbönderna Stockholms- och Bergslags-resor. Att dagsverksbönderna före 1864 blev befriade från denna tunga och att långresorna avskaffades må ses i relation till att Västra stambanan var klar för trafik den 8 november 1862.

Dagsverksbönderna och partorparna hade samma slags utsocknes kvarnresor. Båda kategorierna gjorde dessa resor med dragare i par under kvartalet oktober–december. I oktober avser kvarnresorna enbart statmäld. Man gör sex sådana resor år 1858 och elva 1859. Man far med statmälden till följande kvarnar: Grindberga (elva), Hällby (tre), Genne (en) och Forssjö (två resor). November och december synes vara den rätta terminen för de kvarnresor som avsåg gröpmäld, gryn och malning av vete för gårdens behov. Enbetstorparnas utsocknes kvarnresor skilde sig något från de båda föregående kategoriernas. De har visserligen också åkt med grynkorn i november men dessutom gjort kvarnresor under september, oktober och november för soldatmäld.

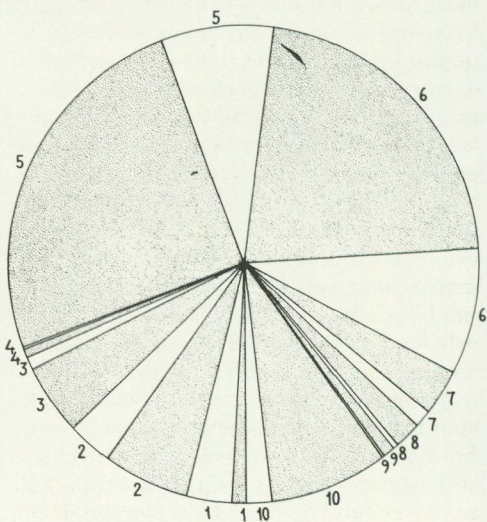
Ännu 1879 utgick från gårdarna och torpen 78 resor med parhästar och 215 körslor med enbetshästar. Efter hälftenbruksgårdarnas och dagsverksgårdarnas försäljning (om vilken se närmare nedan) övergick körslorna nästan helt på gårdens egna kördrängar, som därefter ökade i antal. En "fördräng" var anställd 1869. Denna man kallas från och med 1872 "kördräng".

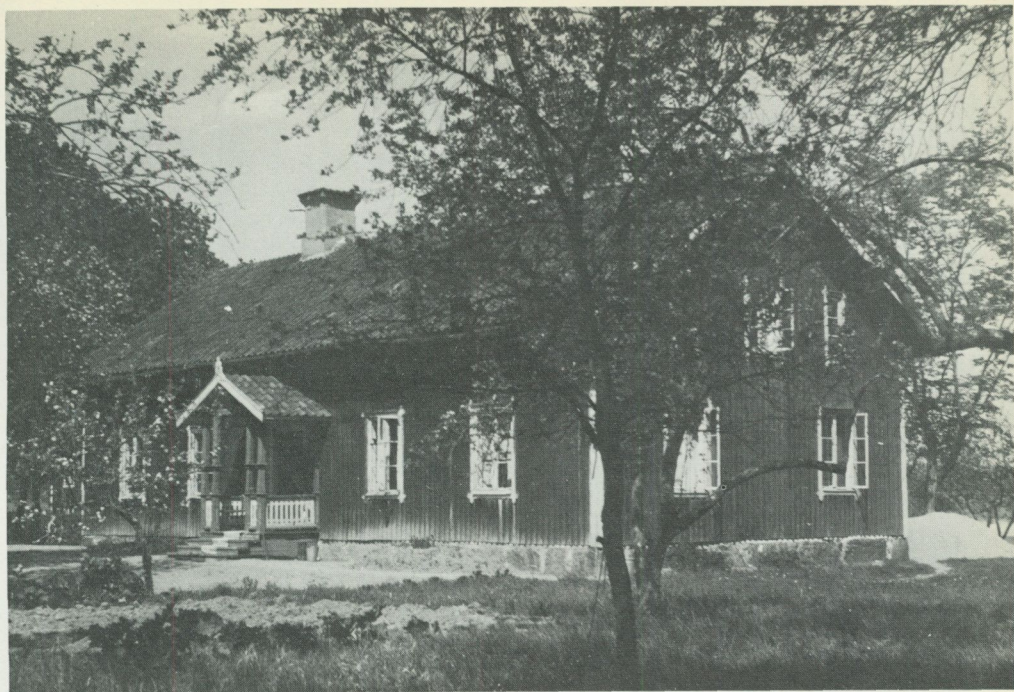
Fördelningen av manligt och kvinnligt dagsverke på de olika verksamheterna på gården år 1879 framgår av diagram 4 här bredvid. Jordbruksarbetet på huvudgården (5) och på Berga och Fiskeboda (6) tog huvudparten av alla dagsverken. En stor anpart tog djurens skötsel, ladugården och stallet (1 och 10). Påfallande är den ringa del, som skogsarbetet krävde, i praktiken ej mycket mer än för att hålla gården och stora huset med byggnadsvirke.

Denna genomgång visar hur parternas

mellanhavanden var reglerade i ett fast mönster vid 1870-talets ingång. Å ena sidan stod landborna, torparna och arbetarna, å andra sidan herrgården. De som bodde på gårdarna och torpen hade bostad o.a. som de själva måste sörja för och vårda i enlighet med husesynsförordningen, däri inräknat jord att bruka för egen räkning. Gårdarna och torpen bildade grundvalen i deras försörjning och de hade även att draga försorg om de gamla. Det ser ut som om i synnerhet torparna blev tidigt utslitna.

Diagram 4. De exakta proportionerna, enligt 1879 års journal, mellan manliga och kvinnliga dagsverken på Julita gods fördelade på: 1. stallet; 2. slöjd, smide, reparation och nybyggnad; 3. skogen; 4. kommunal- och därmed jämförliga skatter som utgörs i form av dagsverken; 5. jordbruket på Julita gård; 6. Berga och Fiskeboda gårdars rättarlag; 7. trädgården och corps de logiet; 8. gårdens industrier: ångsågen, tegelbruket och kalkugnen; 9. spannmålmagasinet; 10. fähuset – De mörka fälten anger männens dagsverken, de ljusa kvinnornas. Jordbruksarbetet framme vid Julita gård (5) och de båda rättarlagen vid Berga gård och Fiskeboda (6) kräver som synes flest dagsverken. Av de återstående grupperna är nr 2 och 3 tillsammans något mera krävande än nr 1 och 10 tillsammans.

15. Berga rättarbostad. Foto M. Lagerquist, Nordiska museet, 1947.

Men alla, både arrendebönderna och torparna, överlämnade gården resp. torpet till son, måg eller annan mot undantag. Automatiskt ökade på detta sätt bebyggelsen; även soldaterna på de talrika soldattorpen uppförde ibland för bruk på äldre dagar både stuga och ladugård. När godset kring årtiondeskiftet 1880 sålde en hel del mantalsatta gårdar, måste köparna ikläda sig en förbindelse att sörja för dem på gården som innehade undantag. Vanliga undantagsbestämmelser var: "husrum med vedbrand, ett tunnland åkerjord (och när en av makarna dog ett halvt tunnland), tio centner hö och tio centner halm samt vinterrum och sommarbete för en ko." Den vanligaste varianten härtill var 5,6 kvadratrev åker, åtta centner hö och åtta centner halm samt sommarbete för en ko jämte vinterrum. Jag har också undantagsvis sett så små kvantiteter för en person som ett halvt tunnland samt sex centner hö och sex centner halm

jämte vinterrum för en ko. S.k. fördelsstuga och fördelsladugård ingick ofta i överenskommelserna om undantag.

Det nya strukturmönstret: övergångstiden 1870–1890

Från och med 1870-talet upplöstes hoverisystemet, och härmed följde steg för steg en omdaning av den gamla strukturen. Den började, då Berga by redan 1871 införlivades med godset under egen rättare och därvarande hälftenbrukare avhystes. Arrendena fixerades i pengar, vilket betyder en eftergift åt penninghushållningen. Den hade dock föga inflytande på konsumtionsval o.a. genom att penningen huvudsakligen blev en räkneenhet och värderingsgrund. År 1873 löstes arrendena för gårdarna på Västra skogen med penningar i stället för naturaleveranser.

Det är sannolikt att arrendegårdarna vann på detta arrangemang och att man vid underhandlingarna om de kontanta arrendesummorna sökte komma fram till en mera rättvis uppskattning av gårdarnas bärkraft från 500:- (Ramsnäs) och 450:- (Gimgöl och Hult) ned till 225:- (Gluggen och Lilla Girstorp). Torparnas arrenden omprövades två år därefter. År 1875 hade alla torpen årsarrenden i penningar från 250:- om året (två torp i Kil) ned till 25:- (Nybygget, Stockholmstorp o.a.). Samma år upptaxerades vissa mantalsatta gårdar, och Stora Gamråds årsarrende t.ex. höjdes till 550:-. Ett dagsverke betalades vid denna tid med i genomsnitt 70 öre.

Räkenskapsåret, som tidigare begynt med laga fardag 14/3, flyttades enligt avräkningsböckernas vittnesbörd till 1 januari från och med 1875. Vissa av de gamla hälftenbruksgårdarna ingick i de nybildade rättarlagen. Utom det nyss nämnda Berga rättarlag tillkom nu ett Väsby rättarlag genom avhysning och sammanslagning av därvarande hälftenbruksgårdar.

De hälftenbruksgårdar som ej ingått i rättarlagen och de dagsverksskyldiga bondgårdarna såldes under åren 1879–1882. Sålunda avhände sig herrgården Roxmo år 1879 och ca hälften av Djupanboda samma år (11/40 mantal). År 1880 såldes Fiskeboda, Lucktorp, Hyttan, Ramsnäs, Hult, Stora och Lilla Gamråd, Fagerbjörk, Kårtorp, Vadshammar, Dag-sjön, Hälleråd, Hjälmsetter och Posseboda; år 1882 avhände sig godset Gimgöl, Gluggen, en sammansatt gård i Väsby och torpet Svartviken. Kvar på Västra marken blev endast torparna.

Det betyder att Julita gods, vars organisation uppenbarligen en tid haft en ganska sluten enhet att arbeta med, nu öppnades. Men strukturen slogs ej sönder, utan omvandlingen gick gradvis.

För att å ena sidan uppväga de förluster i arbetskraft som gårdsförsäljningarna innebar och å andra sidan intensifiera driften i de avseenden som uppodlingen av Löten

o.a. krävde, utbyggdes statarsystemet, som jag nämnt, och moderniserades torparsystemet. Torparna ålades att betala arrenden i penningar för sina torp och fick betalt för de mans- och hjondagsverken som gjordes i herrgårdens tjänst. De arbetsuppgifter som tidigare tillgodosetts genom s.k. "obestämda onera" övertogs nu av de s.k. statardrängarna eller fullgjordes av dessa jämte torparna allt efter lämplighet. Skyldigheten att göra dagsverken kvarstod för torparna en tid in på 1880-talet men kunde lösas med penningar. Efter denna tid arrenderades torpet i regel ut för en årlig arrendesumma och i kontraktet var det snarast godsledningen, som förband sig att betala ett bestämt pris för dagsverkerna, som torparen kunde lämna under vissa säsonger för året (se avskrift av torparkontrakt, sid. 131). Intet rubbade dock den egenartade kombinationen småbrukare-lantarbetare, som var torparsystemets kärna. Valfriheten kunde ej användas. Godsledningen syntes sträva efter att om möjligt med tiden göra torpen lika stora men lyckades ej. Efter hand försvann emellertid torpardrängarna, vilkas uppgift hade varit att göra dagsverkerna åt torparen. I stället kvarstannade flerstädes i hemmen torpar- och statarsöner, som i form av "statardrängar", rättare sagt lantarbetare, hade möjlighet att göra betalda dagsverken året runt på herrgården. Vi kan avläsa denna omläggning i Kapitalboken. Dagsverkskontot slutade 1870 på 9.360:-, medan staters och löners konto stannade vid 6.985:-, men tio år därefter, 1880, slutar torparnas dagsverkskonto på 3.199 kronor, medan staters och löners konto uppgår till 11.894:-, dvs. en förminskning av de förra med nära $\frac{2}{3}$ och en nära fördubbling av de senare. Denna nya kategori arbetare fick ett tillskott från och med början av 1900-talet, då de indelta soldattorpen gjordes överflödiga genom indelningsverkets avskaffande och grundskatternas avskrivning. Soldattorpen förvandlades då till s.k. dagkarlstorp, och de lantarbetare som tog dessa i besittning kallades dagkarlstorpare. Efter hand kom hela denna nya lantar-

betarkategori att få bättre dagpenning än de gamla torparna. Det var också denna arbetartyp som i stället för dagpenning började erhålla timlön, vilken första gången kan konstateras på Julita i ett byggnadsarbetarelag i december 1906.

Innan vi går vidare vill jag återge en uppteckning efter en dagsverkare Höglund på Stensätter, född år 1857 och bosatt på Dammtorp i sextio år. Så här berättade han år 1943 om sitt arbete på Julita: "När jag hade kommit till Dammtorp, började jag göra mina första dagsverken på Julita gård. På somrarna gick man hemifrån halv fem för att hinna fram tills vällingklockan ringde, och därifrån var det minst 20 minuter till Julita löt. Sen var man inte hemma förrän vid halv 10-tiden på kvällen, och då var det ju en del som skulle göras hemma. Då måste en ju ha kvinnfolk som kunde göra hemgörat och laga i ordning matsäck. Mamma hemma fick gå upp klockan 4 för att hinna göra eld i spisen och laga matsäck, så inte blev det så mycket med sömnen inte ...

Innan jag gick till Julita gård på morgonen, åt jag sill och potatis. Middagen var mellan 12 och 1 och då åt vi kall potatis och fläsk eller kall pannkaka, som vi någon gång kunde värma på ett träspett. Vi satt i en gammal drängstuga, som inte var större än rummet här på Stensätter. Där var vi ett tjog ibland inne på en gång. Inte blev det någon vila under middagstimmen inte, det var så mycket så man fick lite mat i sig. Det fanns inte kaffeflaskor då och alltså inte heller kafferafer. Möjligen hade man en butelj mjölk med sig. – Ibland hände det, att man låg kvar i drängstugan, men det var svårt för matens skull. I folkköket var det ju bara själva herrgårdens folk som åt, trädgårdsdrängar och så'nå. Mellan 5–halv 6 var det "aftvard" och sen var vi i gång till 8 igen. Ibland arbetade vi på beting. Då fick var och en ett visst arbete på sin lott, t.ex. att slå ett åkerstycke; och hann man då bli färdig före kl. 8, så fick man ge sig i väg för dagen ... Ibland hade man tur och ibland otur och fick ett svårt arbete. Vi samlades

hos rättarn eller befallningsman, och han gav oss order om vad vi skulle göra för arbete under dagen."

Höglund skildrade även måltidssederna hemma på dagkarlstorpet och ansåg: "Förr var det mycket behändigare att äta. Alla satt runt bordet och åt gröt ur en gemensam skål. Var och en hade sin träsked, och efter maten torkade man av den på "böxa" och stoppade in den i en skedhylla på väggen. Men då gällde det att man höll reda på sin egen sked. Potatisen åt man med fingrarna. Man gned av skalen, och så doppade man den i flott, och det var gott. Alla satt med vid bordet utom kanske hon som stod för maten. Hon fick ju passa upp lite."

Dessa glimtar från en svunnen epok, som den gamle dagsverkaren gav i sin berättelse för över 30 år sedan, är rätt märkliga. "Jag minns", sade han, "när hela Julita löt bestod av videbuskar och våta ängar. Där såg man ofta fiskmåsar. Gräset växte fint, så där slogs mycket hö på somrarna. Det har jag själv varit med om. Om inte höet räckte till, var det ett mycket vanligt dagsverksarbete att repa löv. 1867 blev det odlingsbart ute på löten. De hackade upp torven med flåhackor och brände den, så det vart fin aska, som gav näring åt jorden. Det var stora utdikningar därute. Jag använde flåhacka jag med, när jag odlade upp omkring Dammtorp. Två tunnland jord har jag brutit upp för egen hand. Då var Hilma liten, bara några månader, så mor hade henne i en sjal på ryggen, när vi var ute på åkern. Jag skötte plogen, det var ett tungt arbete, och mor styrde oxarna. Jag skulle ha fått ersättning för den där nyodlingen, men det brydde jag mig aldrig om att begära. Men jag ville bra gärna köpa Dammtorp, där jag har bott i 60 år. Men när jag frågade löjtnanten svarade han att ingenting skulle avyttras." Och så fortsätter Höglund och låter lite galla och bitterhet få utlopp: "Och det skulle ha lönat sig för löjtnanten, om han hade sålt Dammtorp åt mig, för där fanns det så mycket skog som jag kunde ha avverkat. Han var inte hållen för något av oss; det var ingen karl. Han

kunde ha gett torparna deras stugor i stället för att dra ner dem till Skansen. Men han brydde sig inte ett dugg om hur torparna hade det. Det var ju årlig husesyn, men vad tjänade det till, det förstår jag inte, för några reparationer såg man aldrig till. Men nog var det bättre att vara torpare än statare alltid." Och sedan tröstar han sig med att berätta om alla som hade det sämre. Höglund ansåg alltså, att han själv representerade medelklassen på Julita, där det enligt hans mening bara fanns tre klasser.

Strukturmönstret 1890–1938

Det nya strukturmönstret var fullt utbildat år 1890. Det liknade 1860-talets mönster i många avseenden. De tre inre cirkelarna hade undergått den förändringen, att vid sidan av rättarna, som ledde jordbruksarbetena, tillkommit ej mindre än nio kördrängar, som övertagit alla de transporter som tidigare ålåg bönder och torpare på Västra marken. En del av "förmännen" fick andra benämningar: stalldrängen kallades från och med 1883 "fodermarsk". En "mejeriska" förestod mejeriet från och med 1872 (en mejerist hade funnits sedan 1860).

Hoverisystemets avskaffande, torparklassens likriktning och det stora antalet lantarbetare, kallade statardrängar, dvs. en daglönarklass vid sidan av torparna, var dock väsentliga strukturförändringar, som inträtt mellan 1875 och 1890. I torparnas normer, status, bostads- och bruksförhållanden var trots allt skillnaden mellan 1860 och 1890 ganska ringa.

Ändringen i strukturmönstret hade motsvarighet i den sociala förändringen, som i sin tur stod i relation till produktions-, transport- och kommunikationsmedlen. Produktionen koncentrerades på sädesodling, i all synnerhet efter det stora uppodlingsföretaget, som förvandlade den s.k. Löten till fruktbar åker. Även annan uppodling och arrondering pågick oavbrutet alltsedan 1860-talet. Utvidgningen av driften minskade ej behovet av arbetskraft, men den uttogs och fördelades på ett något

annorlunda sätt. Man märker ett stegrat antal redovisade dagsverken i och med att man överflyttade vad som skulle kunna kallas betingade entreprenadarbeten sådana som "skära tunnland", slåttern på Forsbykärret och Tockenön o.a. till betalda dagsverken i samband med att dagsverksgårdarna såldes och torparnas arrenden sattes i pengar.

Diagrammen 8–36, sid. 119–127, visar förändringarna år för år. Våxlingarna är ej påfallande stora. Tendensen var att statardrängarnas dagsverken ökade och torparnas minskade. Efter hand uppvägde visserligen jordbrukets mekanisering en så småningom skeende minskning av antalet dagsverken. År 1890 synes två slåttermaskiner och två skördemaskiner ha varit i gång. I 1892 års inventarieförteckning upptages tre slätter- och skördemaskiner till ett värde av 1.000 kronor. För tröskningen fanns då ett ångröskverk med lokomobil med ett värde av 6.000 kr. Elektrisk tröskning infördes först på 1930-talet. Under perioden 1890–1938 är det först under de allra sista åren som man påtagligt märker nedgången i jordbrukets arbetskraftsbehov. En granskning av Julitagodsets kassa-, kapital- och inventarieböcker kan ge anledning till många reflektioner mot bakgrund av diagrammen 8–36. I fråga om transporterna finner vi då att en traktor har inköpts 1919 och erhållit eget konto. Den minskade ej väsentligt vare sig antalet hästar eller oxar, diagrammen 33–34. Naturligtvis var dragoxarna endast ett mindre antal, men många stutar tämjdes likväl och användes på åkern. Många hästar användes för transporter trots att lastbil inköptes 1928. I början höjde maskinerna produkternas kvalitet och kvantitet utan att väsentligt minska arbetsstyrkan. Dit hör tröskverken, som förnyades och utökades gång efter annan 1897 (1.300 kr.), 1906 (2.755 kr.), då man även köpte ny lokomobil för 5.780 kr., samt 1910 och 1911.

För vår- och höstplöjningen betydde det mycket att en motorplog för 18.000 kronor anskaffades 1918, året före inköpet av trak-

16. Traktor med gengasaggregat på Julita gård. Foto M. Lagerquist, Nordiska museet, 1944.

torn. Den medförde en frigörelse av arbetskraft och ett par hästar. Det var dock sannolikt viktigare, att åkerns beredning blev bättre än förut. Traktorn användes huvudsakligen på Lötén och var stationerad på Väsby. Om man bortser från att tre kultivatorer köptes 1917, så är alla övriga maskiner att hänföra till sådd och skörd. 1912 och 1916 inköptes ny säningsmaskin. Slåttermaskinerna förnyades 1895 (Woods fabrikat), 1897 och 1908. Till självbindande skördemaskiner köptes 1900 och 1901 en självavläggare (Woods) 1909 och en 1914 samt en bindare 1916. Till dessa åkerredskap hör också ett antal släpräfsor, som anskaffades 1902 (5 st.), 1904, 1907, 1909 och 1911. En Albion sädeskross från 1903, en Primus sädessorterare från 1908 och en frönötare från 1916 hör till magasinsarbetena efter tröskning. Så har vi mejeriet. Där synes förändringarna ha varit rätt små: en Alfa separator inköptes 1893 för

936 kr. och samma år en smörälningsmaskin för 165 kronor. Den mest arbetsbesparande och i diagrammen avläsbara förändringen, som kan skyllas införandet av maskiner, är introducerandet av Omega mjölkmaskiner 1922 för en kostnad av 8.368 kr.

Påfallande är, såvitt jag funnit, att investeringen av pengar i lantbruksmaskiner så gott som upphör efter 1928. Prisnivån på lantbruksmaskiner var efter allt att döma mycket hög i förhållande till jordbrukets avkastning och räntabilitet. Maskinparken hade också olägenheten att ha kort användningstid per år och att snabbt bli omodern. Återhållsamheten är därför förklarlig. Vändpunkten inträder vid 1930-talets allra sista år, då tiden var mogen för en helt ny struktur, byggd på nya maskiner och ett minimum av anställda. Gårdsindustrier som kalkugnen, tegelbruket och tobaks-

planteringen var då, såsom tidigare sagts, nästan helt nedlagda. Under 1920- och 1930-talen hade intresset inriktats på byggnader och ombyggnader framme på gården, ej minst Julita skans, vars första byggnad var den år 1907 ombyggda gårds-smedjan. Tidigare hade ekonomihusens förnyelse stått i förgrunden.

Diagrammen 37–46, sid. 128–130, visar påtagligt de två tendenser som karakteriserar de femtio åren 1890–1938: å ena sidan en svag tendens till utjämning av arbetskraftsbehovet under jordbruksåret, å andra sidan en fortgående minskning av antalet dagsverken. Som synes är ännu fram över sekelskiftet sommarmånaderna med slätter och skörd mycket folkkrävande. Övriga arbeten däremot i trädgård, spannmålsmagasin, tobaksodling, byggnation osv. bibehåller bortsett från smärre variationer det nästan traditionella antalet årliga dagsverken.

Nedgången i torparnas dagsverken berodde på att torparklassen ej förnyades. Först år 1935 blev torparna organiserade i L.O. Då hade deras ekonomiska villkor efter allt att döma kommit i underläge och få torpare var kvar. Denna utveckling medförde en folkminskning på godset särskilt under periodens senare hälft. Resultatet av denna förändring blev en ny gruppering av godsets arbetarstam.

Den sociala förändringen framme vid gården visade sig i utbytet av ogifta drängar och pigor mot gifta statare, varmed följde att statarbostäder måste uppföras. De äldsta statarbostäderna var de s.k. sjöstugorna, vilka revs, när den nedersta statbyggningen blev färdig 1892. Statarbyggnaderna kallades med ett gemensamt namn *Staten*. Den nedersta byggdes för att ladugårdsskarlarna skulle få närmare till arbetet. Mellanhuset var äldst. Innan det uppfördes, fanns en stuga på platsen för befallningsmannen.

År 1864 var följande arbetsledare och hantverkare gifta och hade familj: befallningsmannen, mjölnaren (=byggmästa-

ren), snickaren, smeden, muraren och fiskaren. Ogifta var däremot bokhållaren, trädgårdsmästaren, kodrängen, oxdrängen, fodermarsken och svinaherden och ännu en dräng.

På 1870-talet och framöver blev det allt vanligare att även de sistnämnda hade familjer; kodrängens, dvs. ladugårdsförmanens hustru och andra statarhustrur hade arbete som mjölkerskor. Det var vanligt att statarhustrurna hade arbete på gården.

Det skulle leda för långt och till förlust av överblicken, om vi sökte följa förändringarna från år till år. De nu angivna tendenserna resulterade i att Julita gods för år 1930 redovisade följande anställda utom inspektorer, bokhållare hörande till tjänstemannaklassen och den som skötte gårds-hushållet: femtio "statare", däribland befallningsman, rättare, förmän och hantverkare, sex ogifta drängar, som hade kost i gårdshushållet (se nedan), två torpare, tre mjölkerskor, åtta daglönare (från torpen) samt sex byggnadsarbetare, sexton skogsarbetare, fyra sågverksarbetare och en tegelslagare, vilka alla bodde i torp och lägenheter mestadels på Västra skogen. Denna styrka var fördelad på huvudgården och tre rättarlag: Berga, Väsby och Roxmo.

Ogifta drängar framme vid huvudgården åt i gårdshushållet. Såsom nämnts tidigare förestods hushållet av en hushållerska, som hade en jungfru till hjälp. De städade också kontoret och bokhållarens rum.

Alla gifta, förmän, hantverkare och kördrängar, hade egna hushåll, vanligtvis statarstugorna. Trädgårdsmästaren bodde i den s.k. Knäppan, ett av gårdens medeltidshus. Medan torparen i princip skulle leva av vad han kunde få ut av sitt lilla lantbruks avkastning, erhöll statarna av gården utom bostaden vissa kvantiteter livsmedel, kallade stat, samt årlig städjepening och årslön.

Bostad och livsmedelsstat hade alla gifta anställda från inspektoren till kördrängarna, men kvantiteterna växlade. Befallningsmannens stat var följande

År	1879	1900	1910	1920	1930	1938
Vete	235 l	240 l	240 kg	240 kg	300 kg	400 kg
Råg	1.439 l	1.060 l	700 kg	700 kg	600 kg	500 kg
Ärter	157 l	80 l	70 kg	60 kg	50 kg	50 kg
Korn	209 l	200 l	140 kg	200 kg	100 kg	100 kg
Blandsäd	497 l	320 l	150 kg	175 kg	300 kg	300 kg
Oskummad mjölk	935 l	1.095 l	1.095 l	1.095 l	912 l	1.460 l
Skummad mjölk	1.431 l	1.095 l	1.095 l	913 l	1.095 l	-
Sill	1 tunna	-	-	-	-	-
Salt	26 l	30 l	-	-	-	-
Potatisland värderat till	-	15 kr	15 kr	25 kr	25 kr	20 kr

Som jämförelse kan meddelas en stat, som återges i Wages in Sweden II, sid. 156, tydligen framräknad för en svensk genomsnittsstatare:

År	Mjölk, liter		Vete	Råg	Korn	Havre	Ärter
	Skummad	Oskummad					
1913	601	995	86	639	172	163	28
1928	399	1.212	201	611	161	257	19

Av såväl sistnämnda tabell som av den för befallningsmännen framgår tendensen att överlag minska kvantiteterna skummjölk, råg och korn och öka kvantiteterna oskummad mjölk och vete.

Under 1800-talet utbetalades till förmanen och hantverkarna dessutom slaktpengar varierande från 100 kr (befallningsmannen) till 30 kronor (slöjdaren). Dessa penningar var avlösningar för tidigare naturalön i sovel. Både slaktpengarna och silltunnan försvann emellertid i början av 1880-talet; befallningsmannen var den siste som fick sill detta år, och 1883 finns ej slaktpengar på någons konto. Till sist försvann även saltet år 1903. Då återstod av staten säd och ärter, mjölk och potatisland. När de första stathusen byggdes hade stathustomterna ej plats för uthus och svinhus, men statarna ville ha gris och höns, även om de skulle ha grisen i en jordkula.

Städjepenningen upphörde att utbetalas efter år 1921. Förhållandet mellan kontant-

lön och stat under perioden kan belysas av följande siffror: nyss omtalade befallningsman hade

År	Kontanter	Stat värderad till
1879	410 kr	353 kr
1900	410 kr	270 kr
1910	460 kr	286 kr
1920	1.610 kr	917 kr
1930	1.350 kr	395 kr
1938	1.600 kr	441 kr

Naturaavlöningen sjönk i värde under perioden till endast 21,6 % av lönen utom bostaden och vad därtill hörde. I periodens början var den 46 %. Ovannämnda slaktpengar, som kunde uppgå till 100 kronor, kan kanske belysas av några siffror från 1800-talets början. Då hade en inspektor utom säd, humle, strömming och salt 34 kg torrt kött, 8½ kg fläsk, 8½ kg smör, 2⅛ kg ost. Det betyder, att sovel alltid har varit sparsamt utmätt.

Bostaden ansågs vara värd 200 kr per år. Häre ingick även fri hemforsling av veden. Efter elektrifieringen betalade alla stat- och arbetarebostäder en avgift för varje ljuspunkt och radioapparat.

Utöver den fastställda kontantlönen gavs ett slags premier eller tantiem till förmän och hantverkare. En del härav kommer fram i bokföringen utan att personerna alltid namngives. Trädgårdsmästaren fick t.ex. vid säsongens slut en viss procent på försålda trädgårdsprodukter, ladugårdsförmannen hade procent på mjölkkvantiteten som lämnades till mejeriet och en viss betalning för varje född kalv. Svinaherden (sid. 86) hade extra för kastrering av svinen. Det blev någon krona för en kull smågaltar; därtill fritt foder till ett svin för egen räkning. Skogvaktaren hade uniform. Fodermarsken hade förutom skopengar (se sid. 86) 20 % av språngavgifterna. Kördrängarna hade 5 kr om året i redskapspengar. De höll sig själva med spade, yxa och liar. De s.k. smörkörarna, dvs. den av kördrängarna som varje tisdag levererade smör till Katrineholm, hade en krona extra som matersättning. Nattvakten hade stat och lön men hade dessutom pudrettberedningen om hand, och för detta hade han kontant betalning per år. Sägaren i ångsågen hade extra ersättning, ett slags ackord för varje tolfte bräder som sågades. Listan över sådana tantiem skulle kunna utökas åtskilligt.

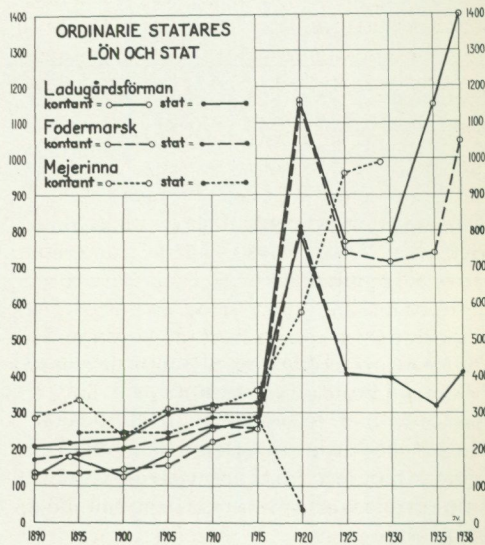
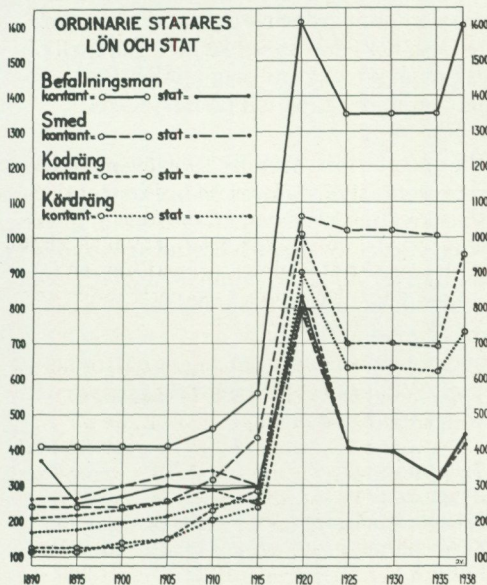
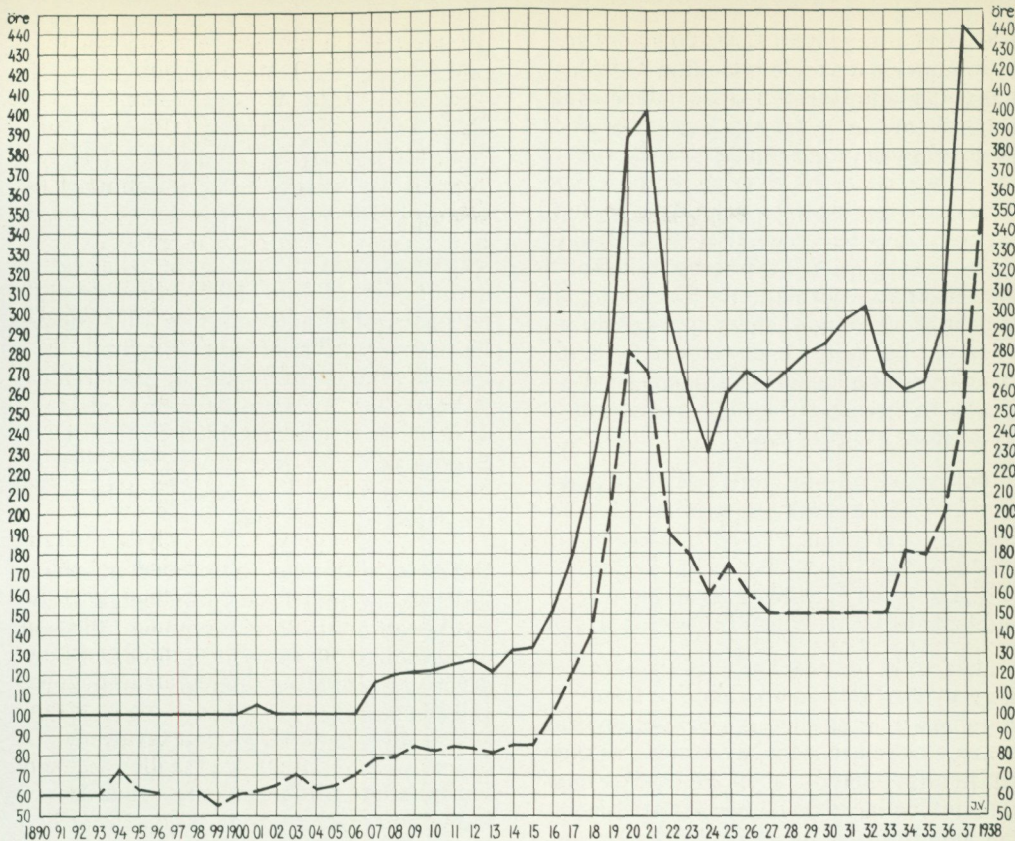
Det var helt få arbeten som kunde utlämnas på ackord. Sådana var t.ex. dikesgrävning. I november 1894 betalades härför 8 öre per famn och rensning av diken 5 öre per famn. Avblastning av morötter kostade 10 öre tunnan och kålrötterna 5 öre tunnan. Rensning och gallring av kålrotsdrillar och morotsdrillar kostade sagda år 25 öre per famn. Skärning och uppsättning av blandsäd kunde man 1896 få gjort för 2 kr per tunnland. Hässjornas uppsättning kostade 5 öre per hässja. Dessa ackordsättningar har dock ej stor betydelse i jämförelse med dagsverkspriserna. Priserna liksom arbetstiden varierade med årstiden och lju-

set: januari 7,5 timmar; februari 8,5–9; mars 9,5; april 10; maj 10,5; juni t.o.m. 15 september 11 timmar. Sedan kom i fallande skala 15/9–30/9 10,5 tim., 1/10–15/10 10 tim., 15/10–30/10 9,5 tim., 1/11–15/11 9, 15/11–30/11 8 1/4 och dec. 7 1/2 timmar. Under 1870–1880-talen var priser och tider bundna genom torparnas 5-årskontrakt.

Från 1890-talet och framåt kalkylerade man med ett genomsnittspris för dagsverken per år. Växlingen mellan männens daglöner och kvinnornas eller "hjonens" framgår av diagram 5 här bredvid. Hjon-dagsverken var under hela perioden utsatta för större variationer än männens. Sedan statarna blivit organiserade i avd. nr 63 av Svenska Lantarbetareförbundet, framtvingades en väsentlig klyfta mellan torparkarlarnas dagsverkspriser och statardrängarnas, trots att arbetsuppgifterna var lika och de arbetade i samma arbetslag. Högsta daglönen erhöll byggnadsarbetarna. År 1923 var statardrängarnas dagpenning 4:56, torparnas 2:25 och byggnadsarbetarnas 5:–. År 1937 var motsvarande siffror 4:–, 3:– och 6:–. De två diagrammen 6 och 7 nedan t.h. redovisar i detalj årslönerna i form av kontant lön och stat för befallningsman, smed, kodräng, kördräng, ladugårdsförman, fodermarsk och mejerska under åren 1890 till och med 1938.

Diagram 5. Dagsverksprisets förändringar åren 1890–1938. Helden linje = manliga dagsverkare, streckad = kvinnliga. Lönenivån fram till första världskriget var tämligen jämn. Markant är den stora skillnaden i manliga och kvinnliga dagsverkslöner under mellankrigsperioden.

Diagram 6–7. Avlöningen för några tjänster vid Julita gård 1890–1938. Endast befallningsmannen och mejerinnan hade på 1890-talet högre kontantlön än stat. De övriga uppnår den efter hand, kördrängen först 1920. År 1938 har alla avsevärt högre kontantlön än stat. Alla har ungefär lika stat från och med 1925 utom mejerinnan vars statlön helt försvinner 1920.

Variationerna i lönestegringen följer den allmänna lönetrenden rätt nära. Tiden 1911–1913 karakteriseras sålunda av långsamt ökande löner för alla kategorier av jordbruksarbetare. Från 1914–1920 var ökningen snabb. För Sveriges statare i gemen anses ökningen ha varit 218 % enligt Wages in Sweden. Från 1921 till 1925 sker en stark regression; i synnerhet minskar värdet av naturaförmånerna. Kontantlöns stegring för nämnda arbetstagare på Julita är så vitt jag kan se högre än den för hela riket framräknade löneökningen, som i Wages in Sweden II, sid. 153 anses vara 91 % från 1913 till 1928.

För att visa kontinuiteten i trenden kanske förtjänar nämnas att genomsnittslönen för statare i hela landet från 1870-talets början till 1913 ökade med 129 % enligt jordbruksstatistiken och Socialvetenskapliga Institutets material, se Wages in Sweden II, sid. 143.

En viss relief får lönerna i Julita, framställda på diagrammen, om de konfronteras med lantarbetarnas löneförmåner i Sverige 1921 enligt följande tabell, hämtad ur Sveriges officiella statistik, Socialstatistik, tab. sid. 22:

	K.	S.	Totalt	
Sörmland	775	825	1.600	Körkarlar
Hela riket	807	842	1.649	(el. andra jordbruksarbetare)
Sörmland	918	829	1.747	Kreaturs-
Hela riket	905	848	1.753	skötare

Man kan ock jämföra kördrängarnas årsavlöning på Julita på diagram 6, sid. 109, med följande tabell avseende de sörmländska statavlönade kördrängarna 1913–1930 enligt Clartés och S.S.S.K:s undersökning, Den sörmländska statarklassen, tab. 26 a, sid. 114:

År	K.	S.	Totalt
1915	288	581	869
1920	1.079	1.344	2.423
1925	624	704	1.328
1929–30	629	633	1.262

Värdet av "staten", som enligt tillgängliga definitioner och innehåll ej nämnvärt skiljer sig från Julitagodsets, förefaller alldeles för högt och Julitasiffrorna, hämtade ur godsets räkenskapsböcker, är mera realistiska. Även i Socialstatistikens medelavlöning per år tjänsteåret 1920–21 för östra Sverige och hela riket förefaller naturaförmånerna värderade i överkant. Se tabellen överst på nästa sida.

Om dessa siffror ses i ljuset av dem som utläses av diagram 6 och 7 kunde man få intrycket att naturaförmånerna på Julita var undermåliga. Så var ej förhållandet. Bostäderna var väl hållna, snarare över än under vad som ansågs vara ordinär statarbostad efter nybyggnaderna år 1891–1895.

Förhållandet till lönerna inom industrin har uppmärksamats av Wages in Sweden I, sid. 248 och II sid. 152. Om vi har i minnet den uppvärdering av naturaförmånerna som bokverkets statistiker gjort, vilket jag ovan påpekat, ter sig jämförelsen som på den undre tabellen på nästa sida.

En uppställning från år 1936 över några representativa statares årliga kontantlöner kanske kan tjäna som en viss social gradering: värdet av stat och bostad är vid tillfället lika för alla som nämnas (343:40 i stat och 200:– i bostad) utom för sågaren och maskinisten, som bara har $\frac{2}{3}$ stat, och byggmästaren, som har något bättre bostad. Födelseåret för befattningshavarna anges inom parentes.

Befallningsman	(1879)	1.350:–
Byggmästare	(1872)	1.760:–
Trädgårdsmästare	(1892)	1.800:–
Skogvaktare	(1892)	1.495:–
Rättare	(1878)	1.250:–

Socialstatistikens medelavlöning per år tjänsteåret 1920-21.

	Östra Sverige		Hela riket	
	Kontant	Totalt	Kontant	Totalt
Stall- och ladugårdspersonal				
därav: förmän	1.298	2.732	1.302	2.708
övr. stall- och ladugårdspersonal	1.103	2.482	1.082	2.441
Jordbruksarbetare				
därav: befallningsmän, rättare	1.433	2.886	1.416	2.830
kördrängar	1.056	2.452	1.055	2.433
Yrkesmän				
därav: smeder, slöjdare	1.249	2.649	1.259	2.657

Lantarbetarnas och industriarbetarnas genomsnittliga löner 1920, 1925 och 1928

	1920		1925		1928	
	Kont.	Totalt	Kont.	Totalt	Kont.	Totalt
Genomsnitt, hela landet för statare (manliga)	1.047	2.352	627	1.318	627	1.329
Genomsnitt, hela landet för industriarbetare (manliga)		3.607		2.651		2.697

Sågare	(1883)	1.350:-
Maskinist	(1885)	1.280:-
Smed	(1878)	1.035:-
Snickare	(1880)	1.035:-
Ladugårdsförmän	(1897)	1.340:-
Fodermarsk	(1885)	770:-
Förkörare	(1886)	720:-
Kördräng	(1896)	650:-
Arbetsdräng	(1911)	635:-

förmännen, hantverkarna, dagsverkstorparna och statardrängarna eller dagkarlarna. Av de senare var det ladugårdskarlarna som ansåg, att de hade obekvämt arbete och att kördrängarna hade bättre arbetsvillkor. Ladugårdskarlarna flyttade oftare än andra, och det var alltid lätt att få plats som ladugårdskarl.

Bland statarna eller kanske snarare statarhustrurna skilde man på storstatare och småstatare. Till storstatarna räknades utom befallningsmannen, rättaren, fodermarsken, mjölnaren, smeden, snickaren och maskinisten. Bättre än denna folkliga indelning är att hålla fast vid de funktionskategorier som jag sökt skissera, nämligen

Utom dessa fyra grupper av arbetare får ej glömmas en kategori, de fattiga, som godset och socknen måste hjälpa, för att de skulle kunna klara sig. En av mina upptecknare berättar om sin farfar, född den 4 mars 1804: Hans föräldrar dog tidigt, han kom vid 4 års ålder på socknen. Det betyder att han blev utauktionerad på sockenstämma åt den minst bjudande.

År 1942 berättade den då 94-åriga mor Beata Johansson på Stigen följande för mig: "Jag tjänade först på Stigen när jag var 7 år som barnflicka; sedan var jag på Tockenön och därefter kom jag till Roxmo. I Roxmo var så snälla människor, jag ville inte därifrån, utan jag minns att jag grät så. Från Roxmo kom jag till Fiskeboda och därifrån till Forsbron, och där gick jag och läste. Jag fick på den tiden vad jag behövde av friherrinnan även sedan jag gått och läst." Gamla mor Beata Johansson var född i Slätstugan. Slätstugan var ett torp och hade ett tunnland åker, och modern spann. Hon hette Anna-Britta Österberg. I betalning fick hon, berättade Beata, mjöl och något pengar. Friherrinnan lämnade ut både ull och lin uppvägt i marker. Garnet skulle lämnas i härvor. Det räknades i knäpp. "Jag har lämnat så och så många knäpp, sa' mor." Friherrinnan hade vävflickor som satt och vävde, och vad de vävde, gav hon åt fattiga människor. Hon hade också skraddare, som satt och sydde åt både pojkar och flickor. Beata Johansson heter Beata efter friherrinnan Palbitzky. Det var vanligt, att friherrinnan var fadder till barnen på Västra marken, och alla barn, som friherrinnan var fadder till, fick kläder, då de gick och läste. Nästan i var stuga begagnade man sig av den förmånen. Vid Julita gård fanns ständigt flera par vävstolar i gång.

Det är sagt, att Julita gård stod bra rustat i fattigvårdshänseende. I arkivlådan på Julita skans finns Nybble fattigkassas utgifter från den 1/5 1833 och de följande åren framåt. Godset bildade eget fattigvårdsdistrikt. När de mantalsatta hälftenbruks- och dagsverksgårdarna fransåldes godset, förband sig köparna att bibehålla gårdens andel i godsets fattigvårdsdistrikt, magasinsskassor osv. efter hemmantal. Men Julita gods utmärker sig kanske särskilt däri- genom att det så tidigt hade byggts en fattigstuga där. Mest syns en präst, Laurentius Sander, ha arbetat för fattigstugan. Den fanns uppenbarligen redan 1723–1727. Men den fattigstuga som står kvar än i dag har tillkommit genom Axel Gottlieb Pal-

bitzkys donation från 1742. I ett enligt tidens stil och i vårt tycke svulstigt donationsbrev, som ännu finns kvar och som begynner "Huru skall jag vedergälla Heranom allt det goda Han mig gör", följer hans donation, som består av 6.000 daler kopparmynt, placerade i en egendom, som gav årlig ränta. Av den årliga räntan skulle, som det heter i brevet, "fyra stycken skröpelige, gamle och fattige personer årligen underhållas, samt en dito mindre skröplig och vanför kvinnoperson, ogift eller änka, som inga små barn har att sköta, men förmår desse fyre förenämnde förestå, inalles fem personer, samtelige av mina hemman och torp, till vilka fem personer jag en stuga av sten har låtit uppsättja, vid vilken jag följande förordning till efterlevnad författat haver".

Några av de många paragraferna är intressanta tidsdokument i innehåll och stil. Det sägs t.ex. i 2:dra paragrafen, att "endast sådana gamle, sjuklige personer utväljas som mest torftiga befinns och ett gott lovord över deras kristligaandel i välmakten haft hava". Vidare skall ingen intagas, "som någon stöld eller snatteri tillförne överbevist är eller varit för den lasten beryktad". Det sägs också: "bör den person som till de andra fyras skötsel och matredning intages för allting kunna läsa försvärligen i bok, på det de andra i deras elände av Guds dyra ord tröst och hugsvalelse hämta måge. För den skull bör alltid någon bön- eller psalmbok vara i denne fattigstuga, utur vilken morgon och afton utan försummelse tydligt läsas bör. Vidare åligger bemänte person att hålla så stugan som matredningen snygg och renlig, varvid deras ärevärdigheter kärlligen anmodas att sig därom underrätta samt hand däröver hålla, att intet för desse fattiga förvanskas måtto. Jämväl tillsätter jag någon av rättsrådet, som kosten månatligen utgiver efter det skick och ordning som de nyttigast finna". Så fortsätter donationsbrevet i flera paragrafer.

Jag gjorde följande uppteckning om fattighuset i Nybble, när jag var i Julita 1942. På

17. Nybble fattigstuga. Foto i Nordiska museet.

18. Interiör från fattigstugan, sådan den nu står som ett kulturminnesmärke.
Foto N. Sjölund, Nordiska museet, 1976.

ett nischskåp i fattighuset stod att stugan var reparerad och skåpet inmurat år 1849. Anders Gustaf Karlsson berättade om innevånarna i fattighuset på hans tid, innan nya ålderdomshemmet blev byggt. "I fattighuset", sade han, "bodde sex familjer och en förestånderska. Föreståndarinnan hette Brita Kajsa Larsson. Hon var gift och hade en gubbe, som hette Lars Larsson. De hade en tokig son, Gustaf, men "gumman kunde tas me en". De hade en gång varit torpare vid Granlund, "men det är förskräckligt länge sedan". Bland fattighjonerna märktes Långe Lasse från Girtorp, som väl egentligen hette Lars Ersson. Han var ungarl. Vidare var där Anders Larsson, kallad Sulle, också ungarl. De båda gubbarna låg i var sin säng. Mellan dem låg en gumma, som hette Katarina. Hon var änka och kom från Stockmans på Kortebomark. Var tredje månad fick fattighjonen gå ned till Julita gård och få sitt mjöl, och var 3:dje dag hämtade de mjölk. De fick också var 3:dje månad 75 öre, dvs. 25 öre i månaden. Sill och salt och ärter fick de också var tredje månad. Det var två fattigfogdar från Julita gård som delade ut det. Det kallades fattiguttag. Många fattiga, som bodde ute på torpen under Julita gård, fick också sådant fattiguttag. Det lämnades ut av fattigfogdarna i ett magasin, som stod mitt emot mejeriet på andra sidan ån. Ån i dag syns en källare, där magasinet stått. Fattigfogdarna var valda på en julstämman. De turoades om, men en del valdes för längre och en del för kortare tid. Val skedde varje jul. Alla fattiga hade sin mat för sig, och alla lagade sin mat var för sig. Britta Kajsa bakade åt sig, Gustaf och gubben, och sedan delade hon ut brödet åt dem. De fick själva ha hand om sitt bröd, som hon bakat.

Det fanns inget bord i fattighuset. Lasse och de andra satt i sängen och åt, men Brita Kajsa och hennes familj hade en långbänk, som de satt och åt vid. Katrina sprang mest i bygden och tiggde. En stor visthusbod stod öster om fattighuset. På södra sidan i boden hade de sina kläder och matvaror, var och en för sig i sin egen kista.

På norra sidan var en likbod. När store Lasse gjorde av med sig en vinterdag, vågade de emellertid inte ställa in honom i likboden utan satte in honom i Österby. Lasse hade en dag slagit och pryglat Anders Larsson och slagit ut fönsterrutorna i fattighuset och rusade därefter på huvudet i källan och dränkte sig. Han var så lång att benen stack upp ur källan."

De fattiga är oupplösligt förenade med kulturen på Julita gård. Min sagesman Gustaf Karlsson berättade bl.a. om blinda Olle. Han bodde i södra ändan på Nybblestugan. Olle gjorde korgar och gick till Julita gård och till Äs ensam trots sitt lyte. Han var friherrinnans bästa vän, och han spelade på alla bröllop. Han var så skicklig spelman att Olle skulle alltid vara med när friherrinnan hade någon tillställning. Han var född vid Olstorp under Julita gård i en torparfamilj. Han miste sin syn i smittkopporna när han var $\frac{3}{4}$ år.

Efter ålderdomshemmets tillkomst åren 1900–1901 blev fattigvård och ålderdomsvård likvärdig med vad som vid den tiden brukade bjudas, när den var som bäst.

Ovan har jag sökt visa, hur den formella strukturen påverkades av organisationen. Jag skulle även vilja fästa uppmärksamheten vid den informella strukturen som ej är åtkomlig i räkenskapsböcker och endast med försiktighet är avläsbar i muntlig tradition och andra källor. Mycket av vad man hör är nämligen prat och skvaller. Vad innebär då den informella eller, som man ibland säger, den latent strukturen? Dit hör utom yrkesfördelningen, dvs. individernas plats i den sociala organisationen, även relationen mellan härstamning och boplatz samt äktenskapstypen.

Relationen mellan härstamning och boplatz framgår av mantals- och husförhörs-längder. Om vi bortser från den personal som hörde till "stora huset", dvs. herrgårdshushållet, och det tjänstefolk som var knutet dit, förvaltningen och vissa statare med obekvämt arbete, är det påfallande lite inflyttning och utflyttning på Julita gård.

19. Nybble pensionärshem, som löjtnant Bäckström lät uppföra vid sekel-skiftet som ålderdomshem för gårdens anställda. Foto N. Sjölund, Nordiska museet, 1976.

Västra marken hade från 1860-talet fram till 1940 en autokton befolkning, och torparfar efterträddes av torparson eller torparmåg. Det förefaller ha varit samma förhållande på hälftenbruksgårdarna och dagsverksgårdarna, innan de fränsåldes. Även här finner man succession i släkten; son eller måg tar ofta vid, när de gamle tröttnat. Under dessa omständigheter frågar man sig, fanns på Julita gods en gruppanda, ett gruppmedvetande bland de underhavande? Kände de sig som bönder, eller uppfattade de sig som arbetare? Den lätthet med vilken både hälftenbrukare och dagsverksbönder kunde avhysas från de arrendegårdar de innehaft gjorde, att de ej kunde känna sig lika de bönder som fritt förfogade över sin jordegendom. En indikation härpå kan vi kanske få, om vi försöker se, vilken typ av äktenskap som hör hemma på Julita gård. Den frie bondens och adelsmannens uppfattning om äktenskapet var: att åker äktade åker. Det är en urgammal uppfattning att bonddotter skulle gifta sig med bondson.

Vi har emellertid också åtminstone sedan

1700-talets andra hälft, särskilt på landsbygden i det egentliga jordbrukssverige, de egendomslösas äktenskap. Det är en förbindelse mellan två parter, som har gemensamma likheter och öden. Ännu under 1700-talets förra hälft fick sådana ungdomar ej gifta sig, när de bara hade sin arbetsförmåga att lita till. De måste eller borde förbli ogifta, tills de kunde övertaga något slags företag eller starta något eget.

Det vore felaktigt att tro, att icke inslag från andra äktenskapstyper också fanns på Julita, men det förefaller, som om den proletära äktenskapstypen var vanlig. Lättheten att få ett dagkarlstorp eller bliva stattare förde till tidiga äktenskap, grundade på sexualitet. Barnet var ofta på väg, när lysning togs ut. Härav är det uppenbart, att vi ej möter samma traditioner i Julita gods miljö som i de trakter där bönder länge suttit på egna gårdar.

Vad vi på Julita får fram är ett proletariats traditioner men ej så renodlade som på en fabrik utan med en kvardröjande bonde-mentalitet, som yttrar sig i en stark känsla

av beroende, inte bara av inspektoren och godsledningen utan av klimatet, ödet, Vår Herre och känslan av att höra hemma i miljön och viljan att höra hemma i den miljön. Det är framförallt torparna på Västra marken, som höll fast vid sina hem och vid sitt arbete. Bland dem uppehölls, utan att de var medvetna om det, ett slags gruppan-
da med fasta normer. För dem var Landsor-
ganisationen ett störande moment, en ny
oro från en främmande värld, något revolu-
tionärt, som störde deras trygghet. Arbe-
tarrörelsen uppfattades som en ny farlig
makt, vars agitatorer öppnade ett nytt rätts-
medvetande och en främmande himmel,
vars topografi man inte var hemma i, i rea-
liteten alltså en påtaglig social förändring.

Som jag redan påpekat var det först år 1935
som torparna lät organisera sig i arbetarrö-
relsen, och vid den tiden fanns få torpare
kvar. Penninghushållningen slog ej heller
fullständigt igenom hos torparna, spar-
samheten var inte bara ett nödtvång, den
var ett slags andra natur. Ingen torpare
skulle kunna underlåta att plocka över-
blivna ax på åkrarna eller taga upp ett
stycke bröd som fallit på golvet i stället för
att lägga det till skulorna. Brödet represen-
terade nästan ett helt års arbete i en fixe-
rad rytm. Det hade ett helt annat värde för
dem, som var med om hela arbetets och
växandets process: från sådden till skörden,
från malningen till års- eller halvårsbaket.
Värdet av det egna arbetet är påfallande
ambivalent. Medan man fäste en nästan
magisk vikt och hög värdering vid allt som
man erhöll genom växande och fruktbar-
het, värderades lågt alla produkter som
man gjorde med egna händer, under det att
alla köpvaror värderades högt.

Det är ej lätt att definiera en gruppanda
eller ett gruppmedvetande. Även om den
möjligen kan förutsättas ha varit starkare
tidigare, så bidrog organisationen efter
1871, efter dagsverksböndernas och hälft-
tenbruksgårdarnas försäljning kanske till
att försvaga den. Därtill kom väl också att
bandet mellan de gamla godsägarna och
folket på Västra marken var avslutet i och

med att godset fått nya ägare. Under de
gamla ägarnas tid var friherrinnan fadder
åt barnen som föddes på Västra marken. På
det viset hade hon ett slags andligt släkt-
skap med sina underhavande, och detta ha-
de inte så liten betydelse för känslan av
sanhörighet. Det kunde under alla om-
ständigheter betyda ett utbyte av gåvor och
ett mera personligt förhållande, som för-
svann redan på 1870-talet, då de gamla
ägarna inte längre fanns.

Bandet mellan herrgården och arbetsfolket
försvagades också av de organiserande
åtgärder som byggde på modernare ekono-
miska principer. Förpliktelserna karakte-
riserades allt mera av penninghushåll-
ningen, och det blev större frihet i valet att
fullgöra förpliktelserna. Man kunde få lösa
sina dagsverken med penningar och man
kunde få uppskov med arrendet.

Om jag därför talar om gruppanda fr.o.m.
1870-talet och framåt, avser den endast ar-
betarparten, folket på Västra marken och
statarna. Man kan fråga sig, om det går att
fastställa solidaritet mellan de fyra arbets-
grupper som jag nämnt. Gruppanda brukar
definieras som gruppens dragningskraft på
sina medlemmar. I stor utsträckning gifte
man sig inom Julita, och följaktligen hade
man många släktingar på godset. Man kan
tänka sig att detta förhållande är en indi-
kator på gruppmedvetandet, på den intimi-
tet i relationerna som man finner mellan
medlemmarna. Julita gårds underlydande
bildade ej en enhetlig arbetsgrupp utan
sönderföll varje dag i olika arbetslag. Den
fysiska närheten åstadkom dock sannolikt,
om ej andra omständigheter stod hindrande
i vägen, en känsla av samhörighet. Om
andra faktorer är lika, brukar det vara re-
gel, att ju längre gruppen förblir tillsam-
mans, desto starkare blir de sociala banden
mellan dess medlemmar.

Har jag tolkat mina anteckningar rätt, är
det framförallt i tre fall, som ett slags lag-
anda gjort sig gällande, nämligen i slät-
tern, i skörden och i byggenskapen. Man
tävlade här inbördes i att visa sig duktig.

20. Julfest hos gårdsfiskare Erik Widell på hans torp Brynstorp. Foto 1909, i Nordiska museet.

21. Kaffefest med grannarna hos Widell på Brynstorp. Foto i Nordiska museet.

22. Det gamla skolhuset i Risinge, som byggdes 1742 och ännu står kvar. Foto John Granlund, Nordiska museet, 1942.

Att arbetet var satt på beting ökade tävlingslusten. Den viktigaste grundvalen för gruppandan eller gruppmedvetandet torde dock ha varit den gemensamma kulturtraditionen. Hit må väl räknas att Julita gods hade en egen barnskola i Risinge ända sedan 1742, alltså hundra år tidigare än den allmänna folkskolan. Skolbyggnaden står ännu kvar som ett monument. Vi har vittnesbörd om synnerligen skickliga hantverkare, t.ex. smeden Gustafsson, som gjort det vackra järnstaketet och mycket annat smide på herrgården, och snickaren Forsman. Ett rum på Julita museum är ägnat åt hans skickliga möbeltillverkning. Någon

speciell folkdräkt, som skilde Julita från Vingåker och Österåker, är ej känd.

En specialitet för Julita synes ha varit att torparna kallades med torpets namn. Den som bodde på torpet Asphagen kallades Asphagen av både arbetskamrater och inspektoren. Detta gällde endast torparna, aldrig statarna framme vid gården.

Ytterligare två tecken på gruppanda kunde man kanske taga fram, det ena är att ännu kring 1940 alla kände alla, åtminstone var det mitt intryck. Det andra är att det ömsesidiga hjälpsystemet uppenbarligen var högt utvecklat.

Diagram 8-46

Diagrammen 8-36 visar antalet årliga dagsverken på Julita gård eller på hela godset under perioden 1890-1938. Då intet annat angives gäller följande teckenförklaring:

M eller ————— = Männens dagsverken
 K eller - - - - - = Kvinnornas dagsverken
 S eller = Statdrängarnas dagsverken

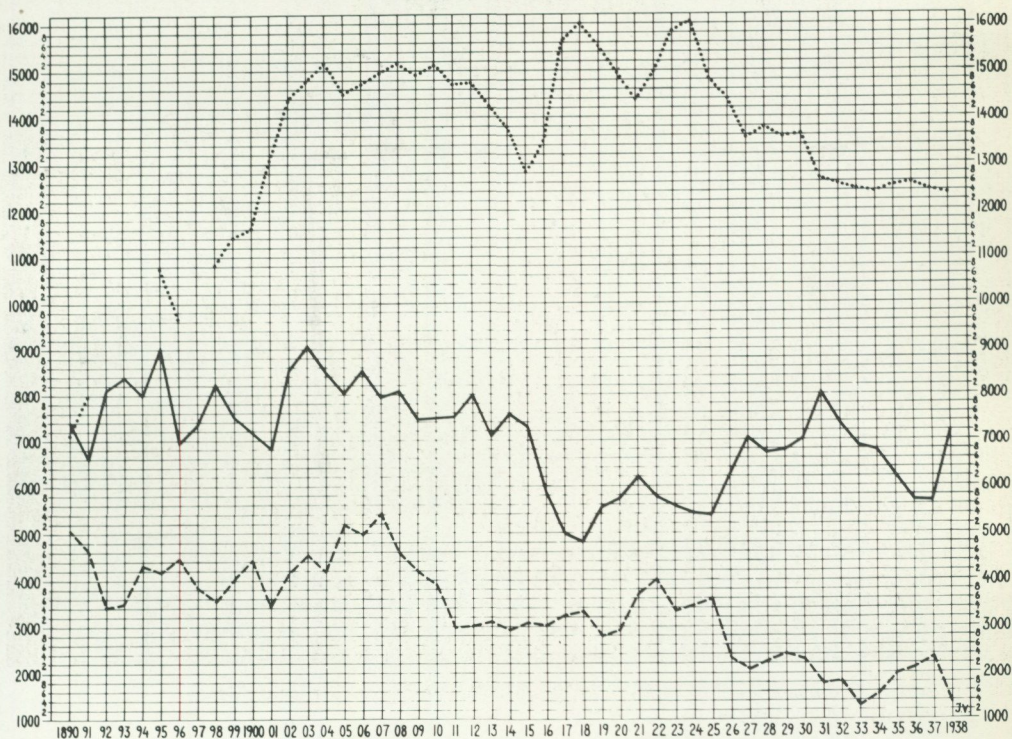

Diagram 8. Summan av dagsverken vid Julita gods. Statdrängarna har under perioden svarat för största antalet dagsverken, därefter följer torparna och sist de kvinnliga dagsverkarna från torpen. Endast begynnelseåret 1890 utgör torparna fler dagsverken än statdrängarna. Vi ser hur det nya systemet med lantarbetare vinner över det gamla med torpare. Mer än 16.000 dagsverken utfördes år 1924 av 44 statdrängar.

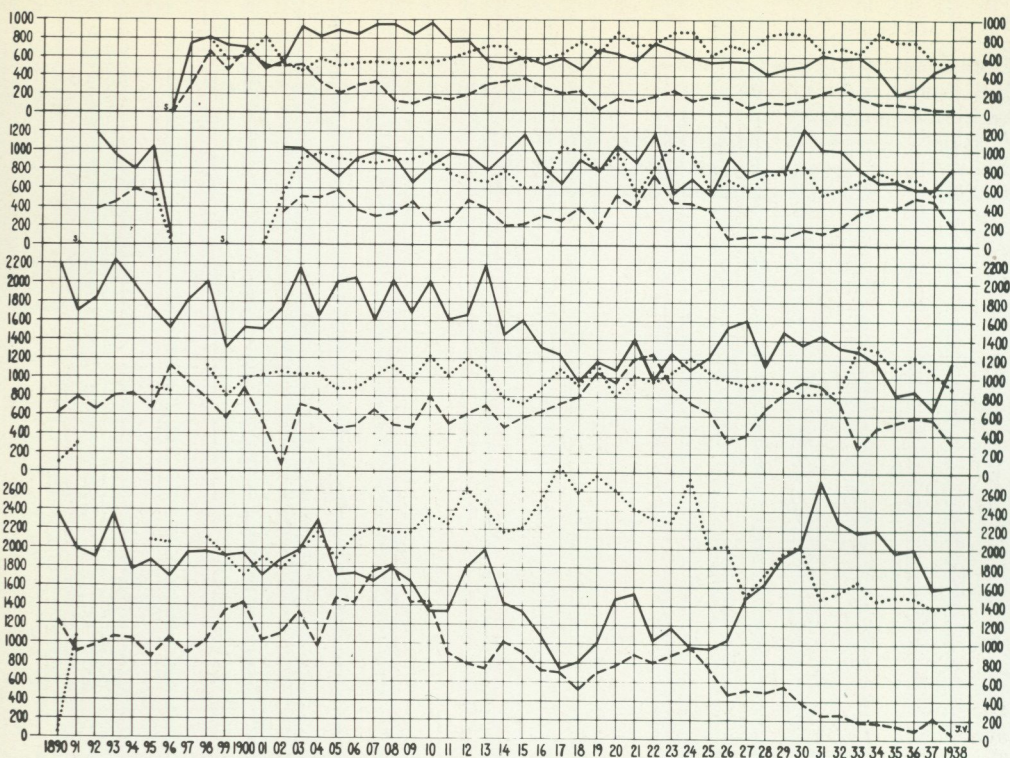
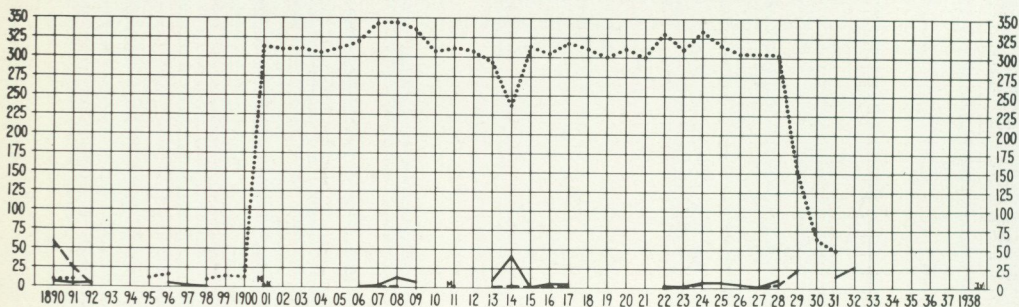

Diagram 9. Antalet dagsverken på Roxmo överst, närmast följt av Väsby och Berga rättarlag samt underst Julita gård. Dagsverkerna har utgått till jordbruket. Statdrängarna på Julita gård har till stor del trätt i stället för torparna under åren 1905–1929. Torparnas dagsverken var flest ännu åren 1890 och 1893 både på Julita och Berga. Kurvan för de kvinnliga dagsverkarna är fallande år 1926 såväl på Julita som Väsby och Berga.

Diagram 10. Antalet dagsverken för svinskötseln på Julita gods. Ännu 1890 ansågs utfodring av svinen kunna vara ett kvinnligt arbete. Från mitten av 1890-talet fram till början av 1930-talet, då man upphörde med svinskötsel, låg arbetet statdrängarna.

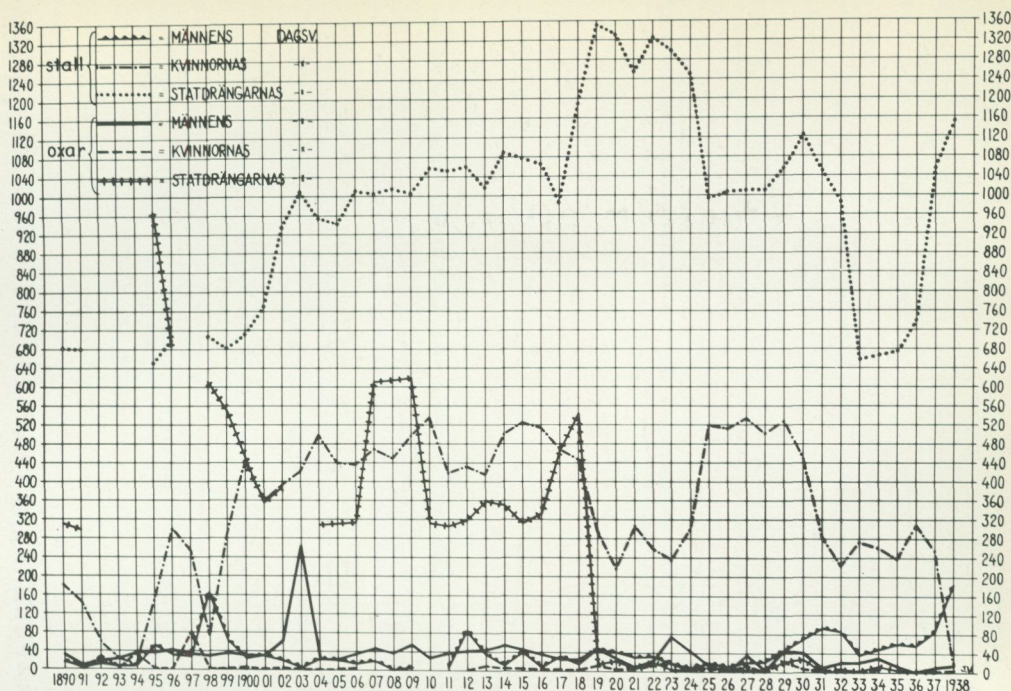
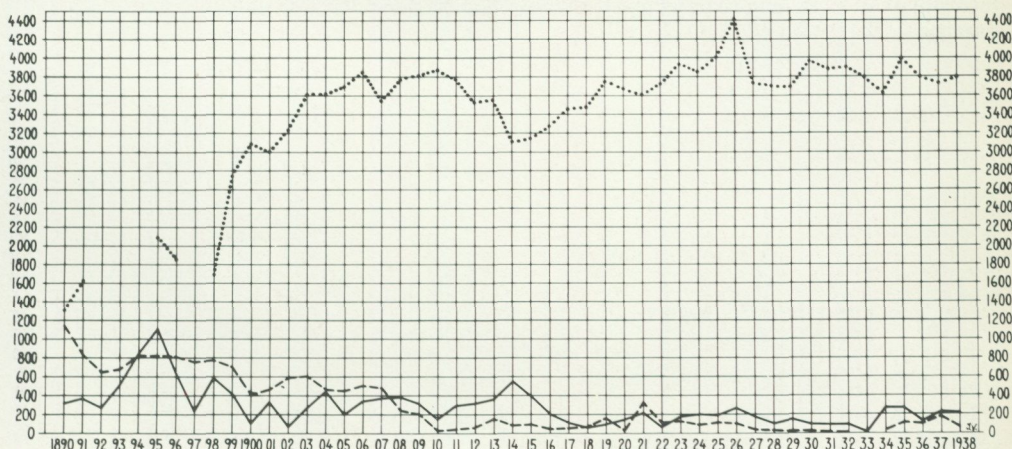

Diagram 11. Dagsverken i stall och oxhus på Julita gård. Statarna har som synes skött stallet jämte ett stort antal hjondagsverken som handräckning. Torpardagsverken var fåtaliga. Endast 1898 och 1938 var de fler än hjondagsverken. Oxarnas skötsel har främst åvilat statdrängarna. Den branta kurvan nedåt i antalet dagsverken 1919 vittnar om att dragoxarna då tjänat ut. Ett litet oxstall fanns dock kvar ännu 1938.

Diagram 12. Antalet dagsverken för ladugård och ungkreatur på Julita gård. 1890 utgjorde statdrängarnas dagsverken det största antalet, men de kvinnligas låg nära. Senare åvilade detta arbete företrädesvis statdrängarna. År 1926 utgjorde de 4.400 dagsverken i ladugården.

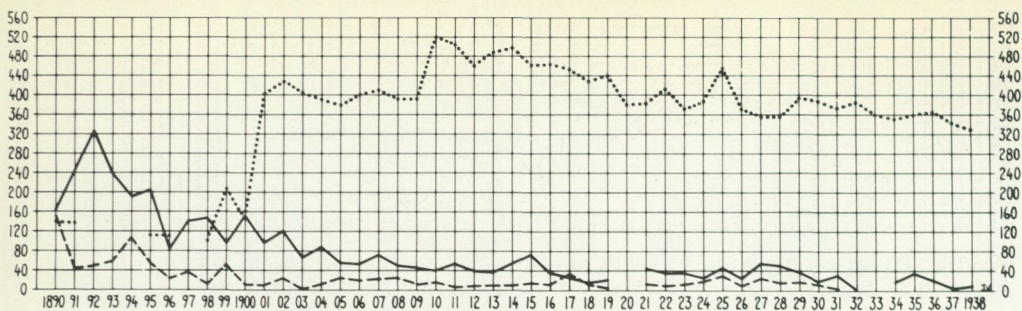

Diagram 13. Antalet dagsverken vid mejeriet. Från och med 1899 utgjorde statdrängarna de flesta dagsverkerna vid mejeriet.

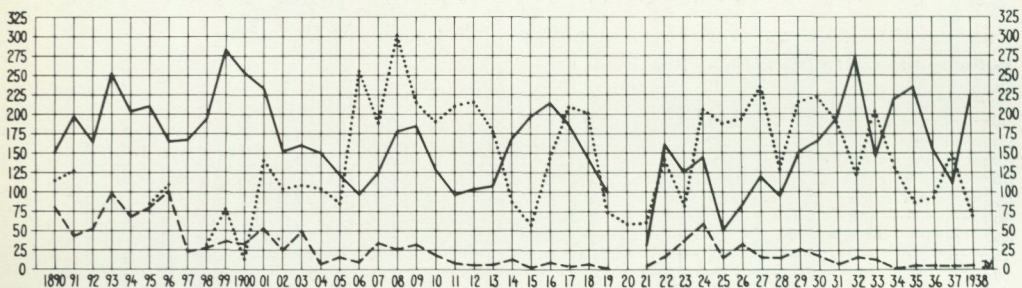

Diagram 14. Antalet dagsverken i spannmålsmagasinet på Julita gård. Fram till 1905 åvilade magasinsarbetet främst torparna. Antalet kvinnliga dagsverken har varit ringa.

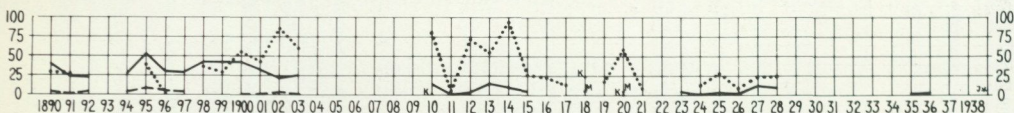

Diagram 15. Tillverkningen av gröpe och kli. Arbetet har i högre grad åvilat statdrängarna än andra. Arbetet har förekommit vissa perioder, av vilka de längsta är 1894–1903 och 1910–21.

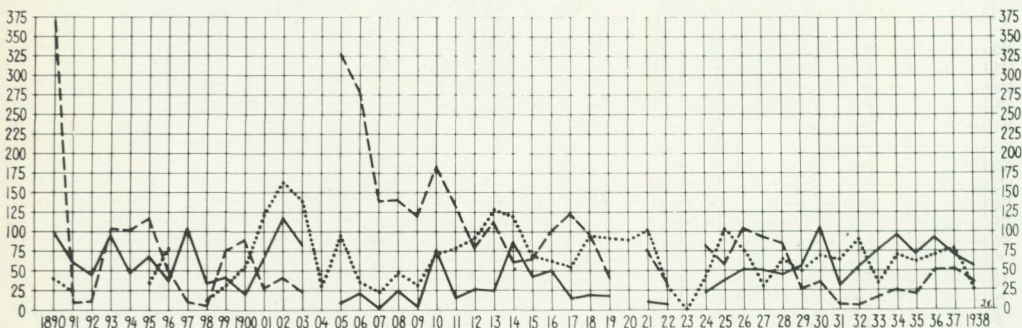

Diagram 16. Antalet dagsverken i trädgården. Åren 1890 och 1905 visar kulmen för kvinnlig arbetskraft i trädgården.

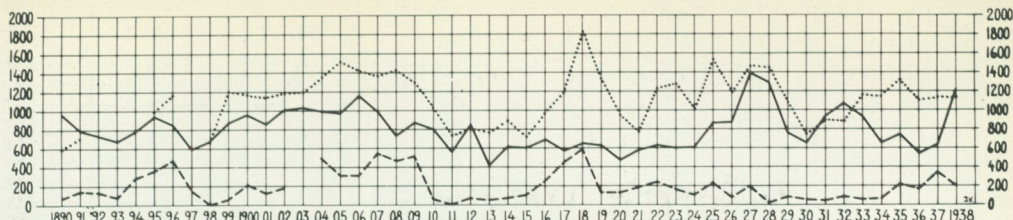

Diagram 17. Antalet dagsverken i skogen på Julita gods. Statdrängarna har levererat de flesta dagsverkena. Därnäst följer torparna. Kulmen 1918 kan ses i samband med första världskriget.

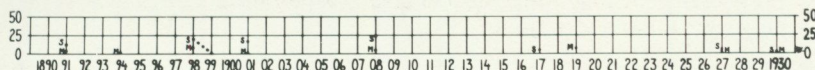

Diagram 18. Antalet dagsverken för kolning på Julita gods. Arbeten förekom endast sporadiskt under perioden.

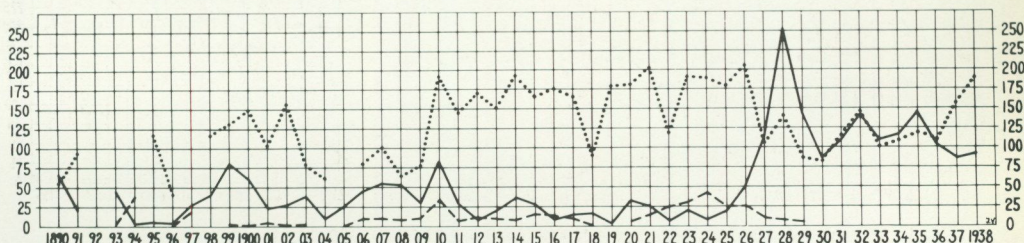

Diagram 19. Antalet årliga dagsverken vid ångsågen. Arbetet har främst åvilat statdrängarna och kulminerade 1928. Den kvinnliga arbetskraften försvinner från ångsågen efter 1929.

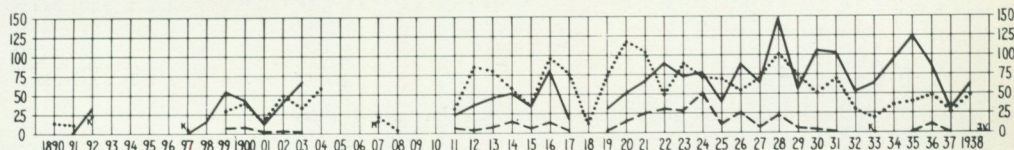

Diagram 20. Antalet årliga dagsverken i brädgården. Tillverkningen av plank och bräder intensifierades något fr.o.m. 1911.

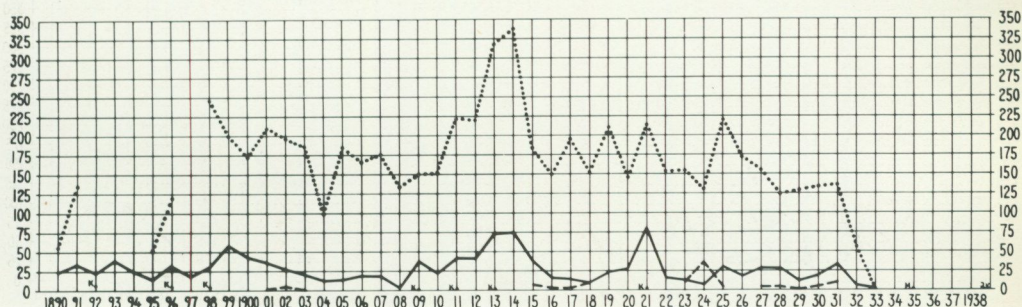

Diagram 21. Antalet dagsverken vid tegelbruket. Arbetet har under perioden åvilat statdrängarna tills det upphörde 1933.

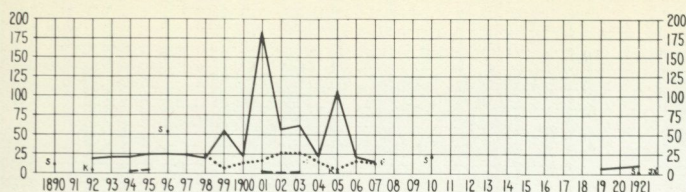

Diagram 22. Antalet dagsverken vid kalkugnen. Kalkugnen har huvudsakligen varit i gång åren 1892–1907 och enligt gammal tradition främst drivits med torpare som arbetskraft.

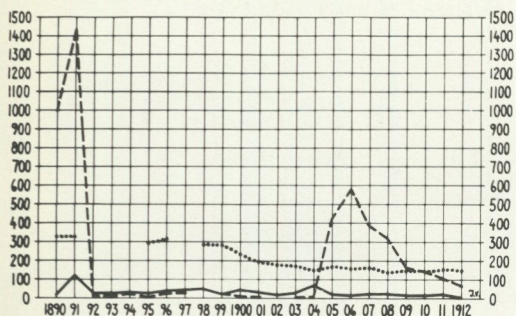

Diagram 23. Antalet dagsverken vid tobaksodlingen. Den kvinnliga arbetskraften svarar för kulmen 1891 och 1905–08.

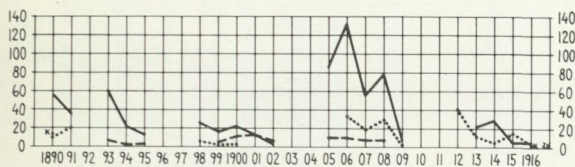

Diagram 24. Antalet dagsverken för täckdikning vid Julita gods. Täckdikning har endast förekommit sporadiskt under perioden.

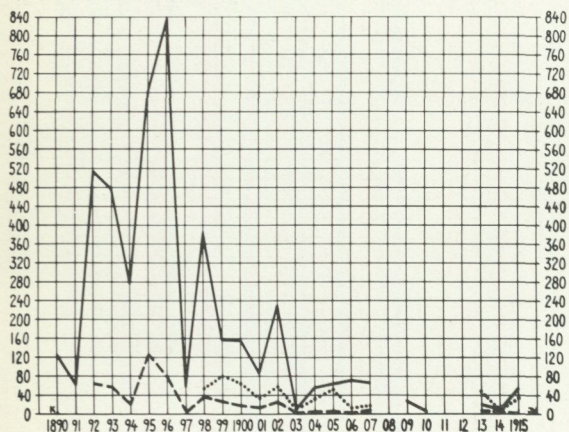

Diagram 25. Antalet dagsverken för nyodling. Arbetet har främst åvilat torparna. Nyodlingens intensitet under perioden är störst 1892–96. Efter 1902 är den obetydlig.

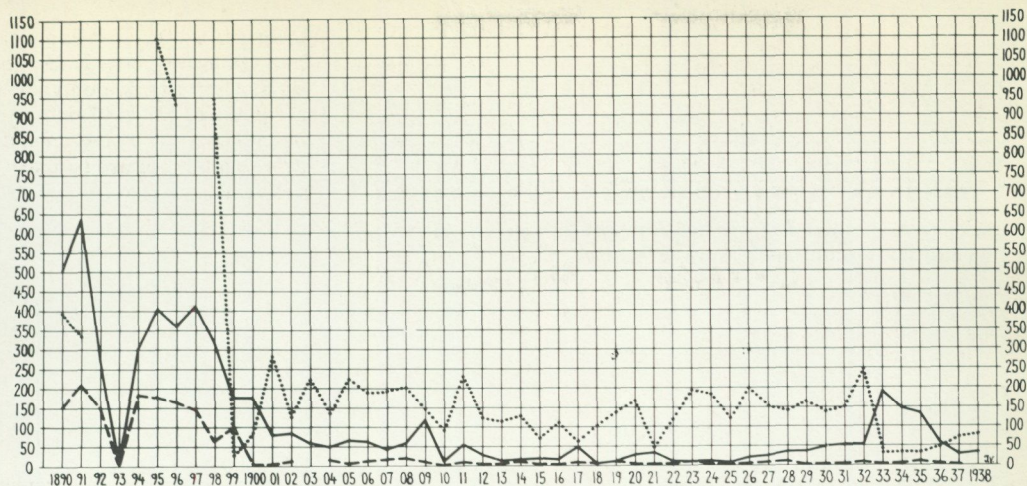

Diagram 26. Antalet dagsverken för underhåll av inventarier m.m. vid Julita gods. För detta har främst använts statdrängar såsom handräckning. Vissa år, såsom 1895-98, synes speciellt ha ägnats åt inventariernas upprustning.

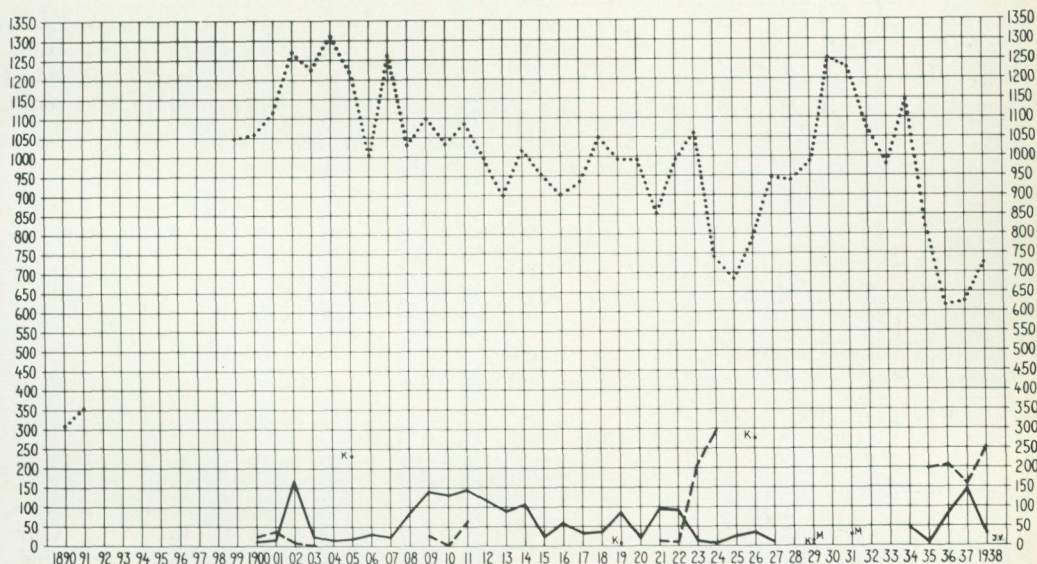

Diagram 27. Antalet dagsverken i smedja och slöjdstuga. Statdrängar har mer än andra använts till detta slags handräckning.

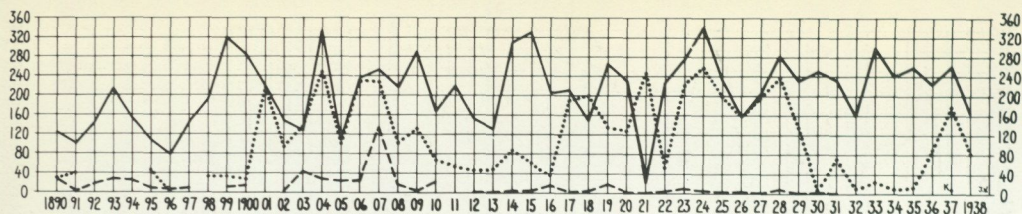

Diagram 28. Antalet dagsverken för reparationer. Sysselsättningen visar en i stort sett fortlöpande och jämn intensitet.

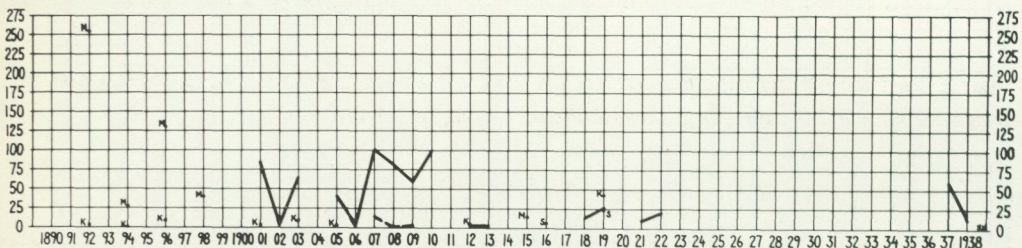

Diagram 29. Dagsverken på corps-de-logiet. År 1892 användes 255 manliga dagsverken vid huvudbyggnaden och 1896 130. Denna verksamhet fortsatte med vissa avbrott fram till 1910, därefter sporadiskt.

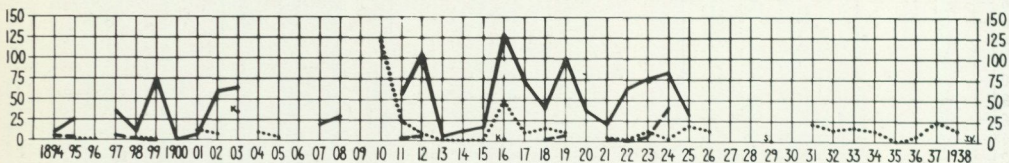

Diagram 30. Antalet dagsverken för reparation av byggnader på Julita gods. Reparationsverksamheten nådde maximum omkring sekelskiftet och första världskriget. Under 1930-talet sköttes den enbart av statdrängarna som byggmästarens medhjälpare.

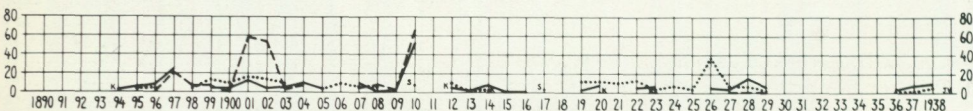

Diagram 31. Antalet dagsverken inom gårdshushållet vid Julita gård. Arbetet avser sporadisk handräckning av rätt ringa omfattning.

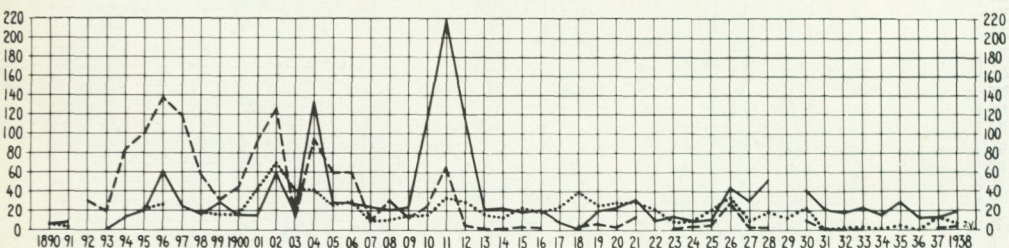

Diagram 32. Antalet dagsverken i godsägarens hushåll. Fram till 1903 anlätades främst kvinnlig arbetskraft.

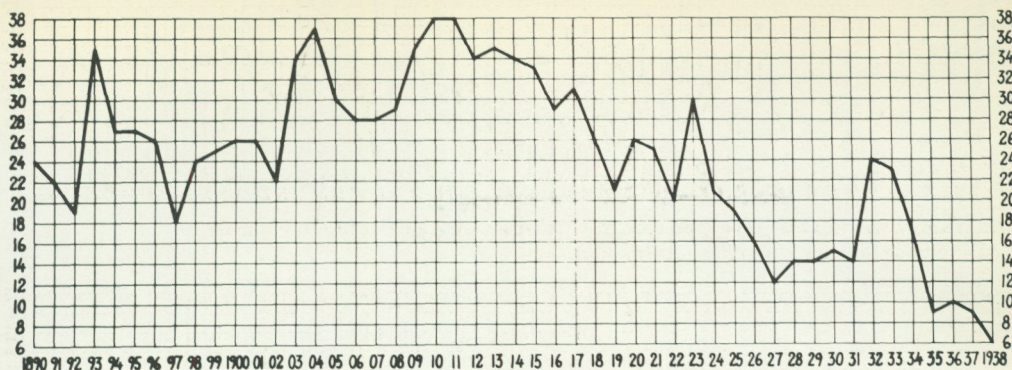

Diagram 33. Antalet oxar enligt kapitalböckerna på gårdskontoret.

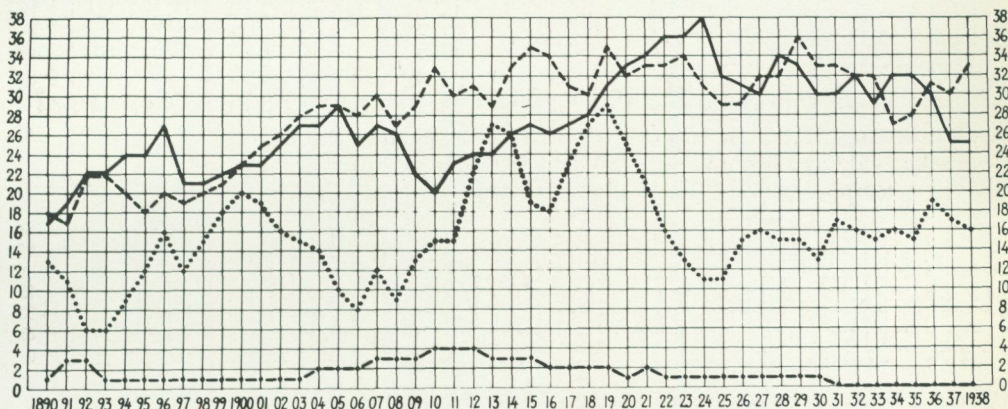

Diagram 34. Antalet hästar enligt kapitalböckerna på gårdskontoret.

Ston = heldragen linje, unghästar = prickad linje, valacker = streckad linje, hingstar = bruten linje.

Diagram 35. Dagsverken i samband med traktor-drift. Traktor började användas sporadiskt redan 1920, men först 1931 blev den en faktor av varaktig betydelse.

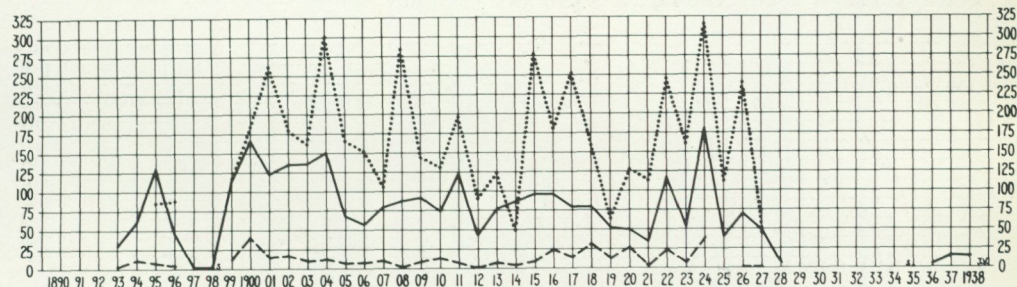
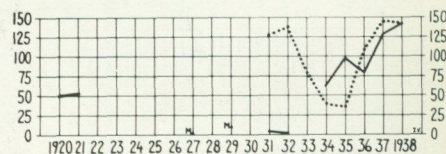

Diagram 36. Dagsverken som av Julita gård presterats huvudsakligen som kommunalskatt. Det är främst åren 1893–1928 som skattedagsverken utgått.

Diagrammen 37-46 visar hur torparnas och statarnas dagsverken fördelades på årets tolv månader vid Julita gård. Skalan avläses från 0 i mitten antingen åt höger eller vänster. De båda halvorna är identiska.

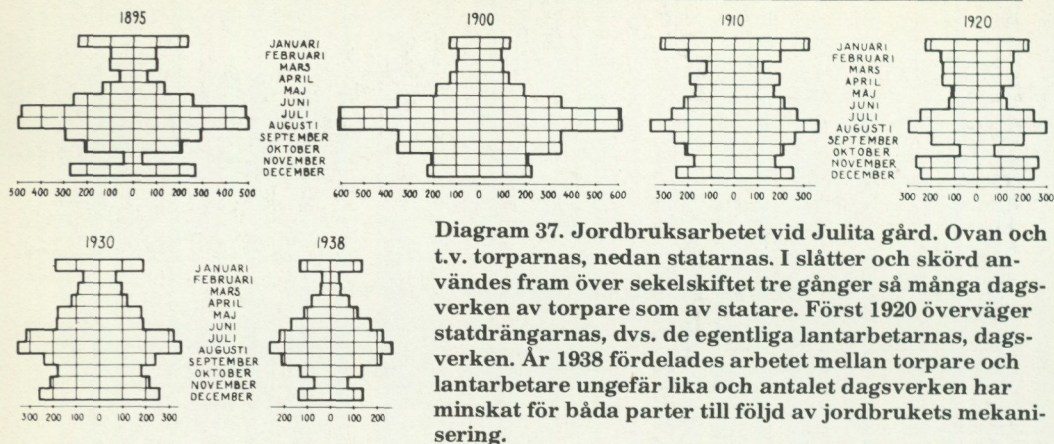

Diagram 37. Jordbruksarbetet vid Julita gård. Ovan och t.v. torparnas, nedan statarnas. I slätter och skörd användes fram över sekelskiftet tre gånger så många dagsverken av torpare som av statare. Först 1920 överväger statdrängarnas, dvs. de egentliga lantarbetarnas, dagsverken. År 1938 fördelades arbetet mellan torpare och lantarbetare ungefär lika och antalet dagsverken har minskat för båda parter till följd av jordbrukets mekanisering.

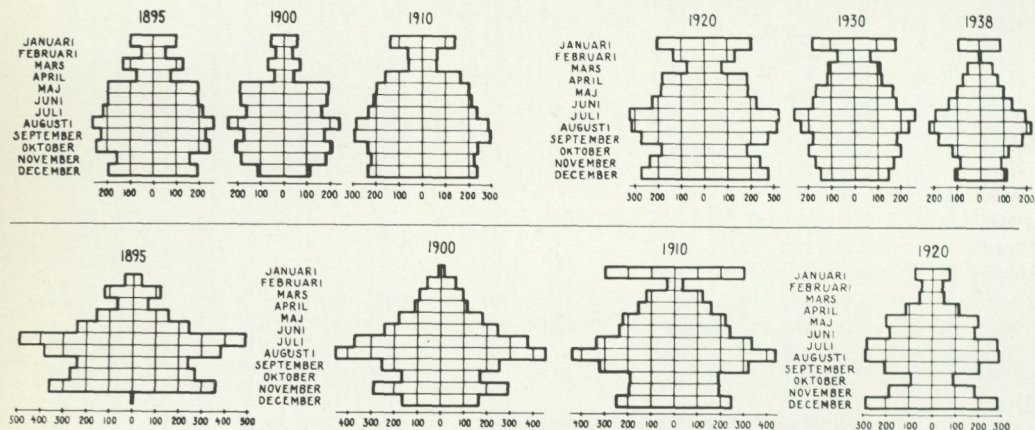
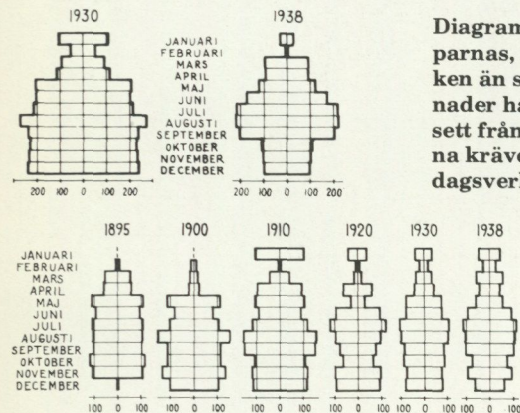

Diagram 38. Arbetet vid Berga gård. Ovan och t.v. torparnas, nedan statarnas. Torparna hade flera dagsverken än statarna i detta rättarlag. Under årets första månader hade man i regel föga behov av dagsverkare, bortsett från vissa exceptionella år. Under sommarmånaderna krävde slätter och skörd tidigare ett övermått av dagsverken, vilket utjämnades under de senare åren.

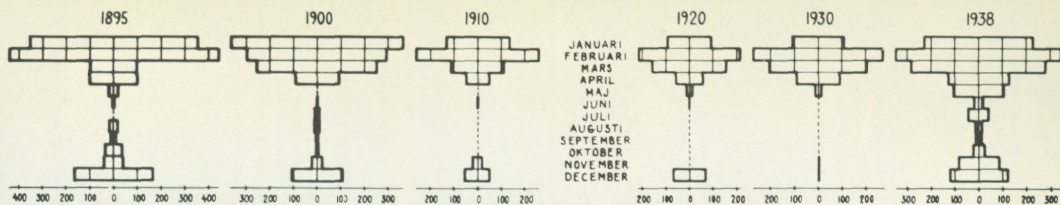

Diagram 39. Antalet dagsverken som ägnats skogen, ovan torparnas, nedan statdrängarnas. Skogsarbetet har ägt rum under årets tre första månader. Torpare och statdrängar sysselsattes lika. Dagsverksfrekvensen visar en vågformig förskjutning. Under åren 1895 och 1900 samt 1938 arbetade flera torpare än statare i skogen. 1910, 1920 och 1930 var det tvärtom.

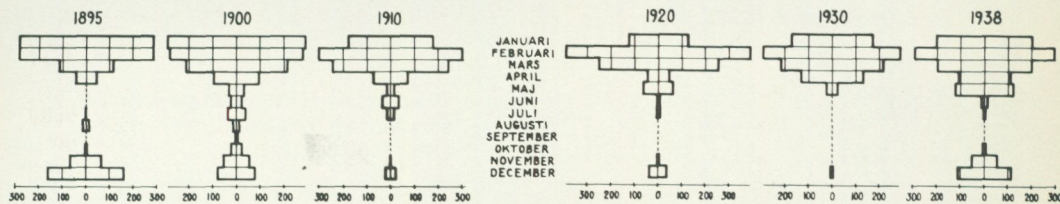
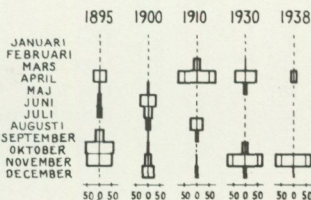

Diagram 40. Antalet dagsverken i trädgården. Arbetet synes i huvudsak ha åvilat torparna och kulminerat under april och november.

Torpare

Statare

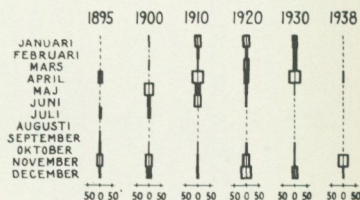
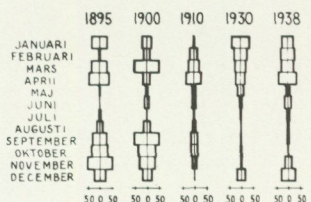

Diagram 41. Dagsverken i spannmålmagasinet. Förändring i tröskningsmetoderna har bidragit till minskat behov av arbetskraft under t.ex. september och oktober fr.o.m. 1910.

Torpare

Statare

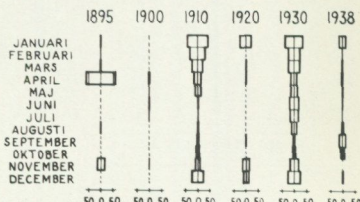
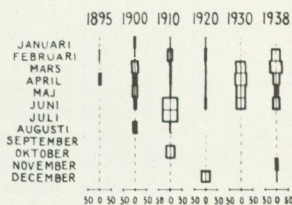
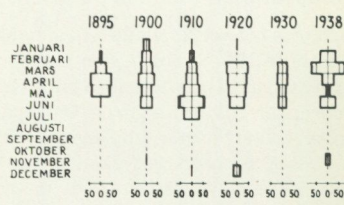

Diagram 42. Säsongen för arbetet i ångsågen. T.v. dagsverkstorparnas, t.h. statdrängarnas.

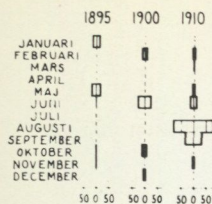
Torpare

Statare

Torpäre

Statäre

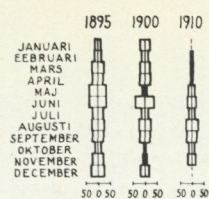
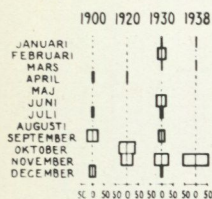

Diagram 43. Säsongen för arbetet i brädgården med plank och bräder.

Torpäre

Statäre

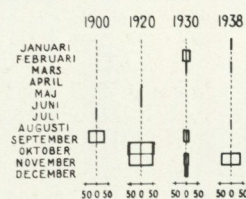
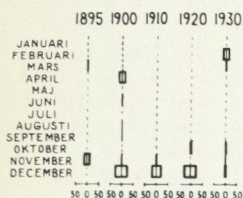

Diagram 44. Antalet dagsverken som ägnats tobaksodlingen åren 1895, 1900 och 1910.

Torpäre

Statäre

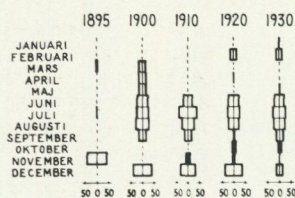
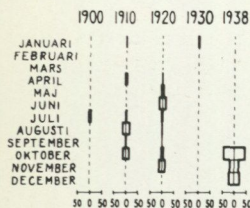

Diagram 45. Arbetet i tegelbruket. När tegelbruket upphörde att vara ett "extra onus" för bönder och torpare, blev det i huvudsak statdrängarna som fick övertaga handräkningsarbetet.

Torpäre

Statäre

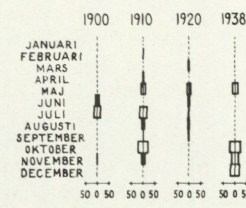

Diagram 46. Årstiderna för nybyggen.

Anmärkning till kartan på sid. 80

Gårdarna och torpen hade ofta sina ägor spridda. Se t.ex. nr 99 – Nybble – som har fyra ägostycken: ett vid gårdstomten nära Öljaren, ett vid ägo gränsen till Julita gårde, ett inpå Davika skogen och ett väster om Dagsjön. Nr 143 – Väsby – består av nio ägostycken: ett av dem är soldattorpet i sydvästligaste delen av Nackhälls Moen, ett är omgivet av Kårtorps skogen o.a. Nr

72 – Kårtorp – är splittrat på sex ägostycken, varav tre i anslutning till Nackhälls Moen, ett vid vägen och två hemägor, som ser ut att ha "koloniserats" samtidigt, ungefär som nr 38 – Gimgöl – som likaledes har sex ägostycken. Nr 86 – Lillstugan – är ett torp med fyra intagor på utmarken i närheten av annan bebyggelse.

Kontrakt

Till Torparen C. Holmberg fr. Björnstugan upplåter och utarrenderar undertecknad *torpet* Högtorp, beläget i *Julita* socken, *Oppunda* härad och *Södermanlands* län på följande villkor:

1:o. Tillträdet sker den 14 Mars 1917 och fortfarande arrendet till dess laga uppsägning å någondera sidan sker.

2:o. *Torpet* till- och afträdes med laga syn; arrendatorn erhåller vid tillträdet hälften af husrötebeloppet, den återstående hälften godtgöres honom vid afträdet, då han för all husröta ansvarar och bristen före afflyttningen erlägger.

Arrendatorn skall i lagligt stånd underhålla alla vid *torpet* befintliga och för dess skötsel behöfliga byggnader, i öfverensstämmelse med de föreskrifter som honom af jordegaren eller dennes ombud meddelas. Vid *torpet* behöflig funnen nybyggnad bekostas af jordegaren, men verkställas af arrendatorn enligt af jordegaren uppgjord plan, och framforslar arrendatorn utan ersättning för nybyggnaden erforderliga materialier.

Försummar arrendatorn fullgöra honom åliggande reparationer eger jordegaren rätt låta dem verkställas på arrendatorns bekostnad.

Rundt och sågadt virke, tegel och kalk till reparationer samt smideskol till sitt behof erhåller arrendatorn till pris, som enligt särskild prislista.

3:o. Arrendatorn skall väl bruka och häfda *torpets* åker och äng, får ej utan särskildt tillstånd företaga jordbränning, ej utan förnyad gödsling taga fler än två mogna sädesskördar efter hvarandra å samma årsskifte, ej bortföra eller försälja foderämnen, gödsel eller jordblandningar.

4:o. Uti den till *torpet* upplåtna betesmark få endast arrendatorns egna kreatur betas, och beräknas betestiden från den 1:sta Juni till den 15:de Oktober; sig skogsmark eller till skogsodling upplåten betesmark är allt betande med fårkreatur förbjudet, äfvensom att inneha sådana.

På den betesmark som arrendatorn får åt sina kreatur upplåten är han pliktig verkställa röjning vid tillsägelse och enligt föreskrift, men är vid laga ansvar, såsom för oloflig afverkning, förbjuden all näfver- och löftägt, äfvensom att hugga och bränna svedjeland samt hugga eller afyttra skogseffekter af hvad slag som helst.

5:o. Stängselvirke lemnas endast till stängsel mellan inrösningsjord och betesmark eller skog;

emellan och inom inegor eller på annan af jordegaren ej tillåten plats är arrendatorn förbjuden uppföra gårdsgård.

6:o. Till vedbrand erhåller arrendatorn årligen tre famnar ved och till fyllnad af behofvet ris, stubbar och skogsaffall. Skogsvirke till byggnader, gärdesfång och vedbrand erhålles efter utsyning, och är arrendatorn skyldig väl hopsamla och till bränsle använda de grenar och det ris som på det utsynade området befinnas; han bekostar sjelf allt arbete å sina skogseffekter, hvilka skola från rot fällas före den 1:sta Mars, efter hvilken tid ej någon skogsfällning får ske.

7:o. Arrendatorn ansvarar för alla *torpets* onera och utskylder, af hvad slag och beskaffenhet de vara eller blifva må, med undantag af eganderätts- och brandstodsavgift; han är förbunden ej allenast ställa sig till efterrättelse de af länets brandstodsbolag lemnade föreskrifter i afseende på försigtighet mot brandskada, utan anskaffar och underhåller i fullgodt skick den i samma bolags reglemente föreskrifne brandredskap, vid äfventyr att eljest personligen få gälda ersättning för timad brandskada.

Jagt och fiske å jordegarens mark och vatten, äfvensom att innehafva jagthundar och jagtredskap är arrendatorn förbjudet.

8:o. Endast de personer som äro i arrendatorns arbete och tjänst anställda få vid *torpet* mantalsskrifvas och hysas, och är han för sitt lego- och tjänstefolk ansvarig, samt skyldig att uti jordegarens arbete hålla för sig och dem nödig handredskap.

Vid blifvande afträde skall $\frac{1}{6}$ af *torpets* åkerjord såsom trädesjord lemnas, och skall vid *torpet* underhållas 10 st. fruktträd.

9:o. Arrendatorn får ej utan jordegarens vetskap och tillåtelse uppgöra köpeafhandling på sin egendom, vare sig löst eller fast. Mot den ersättning af 1.50 Kr. pr dag är han skyldig att vid tillsägelse utgöra mandagsverken sön- och helgdagar i ladugården vid hufvudgården eller någon af utgårdarne. Arbete får ej annorstädes antagas, då sådant af jordegaren lemnas.

Budsedlar och bref från gårdskontoret skola utan dröjsmål till rätt ort fortskaffas.

10:o. *Torpet* tilldelade vägar skola årligen grusas och underhållas i likhet med hvad för allmänna landsvägen är föreskrifvet, och skola vägstycken vara med vägpålar utmärkta.

11:o. I årligt arrende betalar eller utgör arrendatorn:

- a. kontant *Tvåhundra (200)* kronor, hvaraf $\frac{1}{12}$ -kronor betalas *pr månad* den 13:de Mars.
- b. 208 st. fullgoda mansdagsverken (17 st. i hvarje månad) mot 1 krona under vintermånaderna November, December, Januari och Februari, 1.25 krona under vår- och höstmånaderna Mars, April, September och Oktober, och 1.50 krona under sommarmånaderna Juni, Juli och Augusti o maj.
- c. — — —
- d. öfverdagsverken mot 1 krona under vintermånaderna, 1.25 krona under vår- och höstmånaderna, och 1.50 krona under sommarmånaderna; alla pris pr dag.

Budning till dagsverke skall ovilkorligen hör-sammas och inställelse till arbete i anbefalld tid ej utan laga förfall försummas, vid vite af ett dagsverke.

Arbetstiden beräknas från den 15:de Mars till den 15:de September för man från klockan 6.50 f.m. och för hjon från klockan 7 f.m. till klockan 7 e.m. med 1 $\frac{1}{2}$ timmes middag, samt under öfriga tiden af året från dagningen till mörkret, med 1 timmes middagshvila.

12:o. Arrendatorn är skyldig hafva sin lös-egendom mot brandskada försäkrad i länets brandstodsbolag.

13:o. Detta kontrakt, till säkerhet för hvars bestånd arrendatorn icke är berättigad erhålla in-teckning, får ej utan jordegarens samtycke å annan person öfverlåtas eller i händelse af ar-rendatorns obestånd af fordringsegare eller rättsinnehafvare öfvertagas.

14:o. Bryter arrendatorn mot någon punkt i detta kontrakt är han skyldig ersätta den här-igenom uppkomna skadan, samt att om jordegä-

ren det fordrar *torpet* afträda påföljande midfas-ta, utan åtnjutande af fardag, hvilket äfven gäl-ler om arrendatorn blir lagligen dömd till förlust af medborgerligt förtroende för längre eller kor-tare tid.

15:o. *Dagsverksdagar* äro:
Måndag. Tisdag Fredag och Lördag.

Till ömsesidig efterrättelse äro häraf tvenne exemplar upprättade:

Julita gård den 19 Januari 1916

Arthur Bäckström
H: Edv. Tillander

Med detta kontrakt förklarar jag mig nöjd och för-binder mig detsamma noggrant uppfylla:

Karl Holmberg
På en gång närvarande vittnen:
Yngve Tillander *Axel Liljeholm*

Detta Kontrakt är denna dag uppsagt till af-flyttning i laga ordning å tid som anges i 2^e Kap.-2^e § arrendelagen.

Julita Gård d. 4 Sept. 1936

för Julita Gård
Julita
Edv. Tillander

Erkännes
Karl Holmberg

Bevittnas:
Rolf O. Nygren

Karl Larsson

Summary

The organisation of the Julita estate 1871–1940

The donation to the Nordiska Museet of the Julita estate was accompanied by a collection of documents particularly rich from the 1860's and onwards. In 1942 the author executed a series of field projects together with the artist Olle Homman and attempted, by means of interviewing the labourers and officials on the estate, to discover something of the life behind the facade of facts and figures. The estate comprised a considerable portion of Julita parish in the Oppunda hundred of Södermanland, a district particularly rich in manorial estates. The estate in the 1860's about 30 "mantals" (units of assessment approximating to the amount of land one man could farm with his immediate family), and the main farm accounted for $4 \frac{3}{8}$ mantals of this. The rest was divided amongst 3 villages and a number of single farms and crofts situated in the so called West forest. These were farmed to a certain extent in cooperation with the manor farm. Apart from these there were, on the outlying land, 107 day-labourers' cottages and holdings, together with smaller cottages for the old people, of which 66 are recorded in the parish deed book of 1864 as owing labour to the manor. A basic staff of officials, farm hands, carters, craftsmen and day-labourers was employed the manor farm itself.

First of all is described the management and the manor household before the time of the "stat" system, under which labourers received payment in kind, and also the special craftsmen. After that, the performances of the farms and crofts is discussed. They are characterised as a retardation of an old-fashioned system of semi-feudalism—called "hoveri"—which entailed an obligation on the working population to work for a prescribed number of days for the manorial estate. There were two categories of subordinate peasant, half-peasants and day-labouring peasants. The dues required of the peasants were severe enough by themselves, but were further increased by "undefined dues". The performances of the day-labouring peasants and crofters were extremely variegated.

The distribution of male and female day-labour for the various activities on the farm in 1879 is shown in the diagram 5 and 6 on page 109.

The occupants of the farms and crofts were themselves responsible for the upkeep of the dwellings and other buildings on the home-stead, in accordance with the regulations relating to tours of inspection. Included in this was land to farm for their own purposes. The farms and crofts provided the basis of their maintenance and they also had to provide for the support of the old. The farm or croft was usually handed down to the son, son-in-law or other relative. Because of this, additional accommodation had been built on the West land in the form of small cottages for the old folk, together with accompanying barns.

This "hoveri" system was abolished during the 1870's and the old structure was altered. The monetary economy obtained a foothold in so far as that the rents were fixed in monetary terms, even though the money was primarily a unit of account and of distribution.

In 1875 the accounting year was moved from the old legal moving day 14/3 to January 1. The old work teams were remade and new ones created. Some of the farms were sold so that, finally, only the crofters were left on the West land. The structure of the estate was not, however, totally destroyed as the changes took place slowly and now, together with land clearance and reclamation for agricultural purposes, the "stat" system was expanded and the crofter system was modernised. The crofters were required to pay the rent for their crofts and received payment in cash for the days of labour or service carried out for the manor farm. The tasks previously performed as part of the "undefined dues" were now taken over by the "statadrängar"—farm hands paid in kind. The obligation for the crofters to perform day-labour continued for a while into the 1880's but could be replaced by payment in cash. This did not, however, alter the particular combination of small-holders—farm labourers which was the essence of the crofting system. But a new pattern was on its way. The structural pattern for the years 1890–1938 was characterised by the abolition of the "hoveri" system, the standardization of the crofting class and the large number of married farm workers paid in kind and called "statadrängar". Characteristic for

Julita was that production was directed towards the cultivation of grain after an epoch of land clearance. The number of work days increased in a varied field of work. A series of diagrams, 8-36, shows the changes. The mechanisation of agriculture came eventually to reduce the number of work days put in by the "statar-drängar" and the crofters. This trend ceased, however, in 1928. Ten years after, a completely new structure began, based entirely on new machinery and a minimum of employees. The process is illustrated in the diagrams 37-40.

The following text considers the "statare"—workers paid in kind,—the married farm workers, their social relationships, groupings, housing and wages paid in kind and in cash. Wages paid in kind called "stat". An attempt is made to compare the wages of the employees on the Julita estate with the average wages of corre-

sponding categories in the rest of Sweden, even though the available statistics for comparison may exhibit considerable faults.

Popular tradition divided the "statar" workers and their wives into "big" and "small". The division is somewhat crude; a glance at their various functions would make a division into four groups fairer, and one more group should be added: that of the poor. The author has specially attempted to obtain information about the occupants of the old poorhouse, built in 1742, and of the new old peoples home from 1900-1901.

The essay is terminated with a summary of the relationship between the owners of the manor and the many workers, with special attention paid to the solidarity of the latter, their team spirit and their organisation within the labour movement from 1935 onwards.

Hur står det till med våra fäbodar?

En redogörelse för Nordiska museets fäbodinventering

Anders Nyman

Fäboddriften är en mycket ålderdomlig form av boskapsskötsel, som har varit allmän i Norrland och nordligaste Svealand. Innom denna del av landet har förutsättningen för spannmålsodling varit mindre god eller kanske saknats helt, därför har boskapsskötseln här sedan gammalt dominerat i förhållande till det egentliga jordbruket med huvudvikten lagd på spannmålsodling. Det förhållandevis stora antalet djur behövde mer bete och mer vinterfoder än vad hemmamarkerna förr kunde tillgodose, speciellt innan man börjat med vallodling. All den odlade jorden användes då huvudsakligen till sädesodling. Man var därför tvungen att sommartid driva boskapen till avlägsna betesplatser – till fäbodarna.

De stora boskapsbesättningarna krävde ansevliga foderkvantiteter för den tid av sju till åtta månader, som de skulle födas inne. Hela sommaren upptogs också befolkningens tid fullständigt av en sträng och ihållande foderfångst. Från allehanda naturliga slåttermarker insamlades hö. Fodret utdrygades även med löv, bark och lav.

Genom att fäbodarna ofta var svårtillgängligt och avlägset belägna – ibland militals från hemgården – var man tvungen att i fäboden bereda mjölken till hållbarare produkter såsom smör och ost samt av vasslan tillverkad mesost eller messmör.

De byggnader som nödvändigt behövdes för fäboddriften var bostad och arbetsplats för fäbodflickan samt mjölkbod för förvaring av mjölken och mjölkprodukterna. Över natten ställdes korna in i ett fähus där de

mjölkades kväll och morgon. På de fäbodvallar där man slog gräset hade man hölador. Oftast var fäbodvallen omgärdad och indelad genom ett omfattande hägnadssystem.

Husbeståndet i fäbodarna har i större utsträckning bevarat en ålderdomligare och primitivare karaktär än i bygden i övrigt. Sålunda kan man nu endast här som relik återfinna det enrummiga eldhuset, som med sin skorstenslösa mitthärd, utgör vår äldsta bevarade bostadstyp. Det har därför ansetts som en väsentlig och betydelsefull uppgift att utforska fäbodarnas ålderdomliga byggnadsskick jämte anläggningarnas lokalt mycket varierande planlösning grundad på olikartade funktions- och ägandeförhållanden.

Fäboddriften passar dåligt in i ett rationellt jordbruk. Därför har fäbod efter fäbod lagts ned. Vad som främst orsakade denna nedläggning var dels att mejerierna ej kunde avvara mjölken under sommarmånaderna, dels att bete och slåtter genom vallodlingens införande kunde erhållas hemmavid och dels att bönderna i våra dagar i stor utsträckning driver sitt jordbruk kreaturslöst eller med icke mjölkande djur.

Om fäboden lämnas öde och husen inte längre brukas förfaller den snabbt, samtidigt som landskapsbilden förändras sedan betning och slåtter upphört. Skogen vandrar in på vallen bland husen och utestänger en ofta milsvid utsikt. När fäboddriften med mjölkande djur lagts ned utnyttjas en del stugor och fähus av skogsarbetare och deras hästar. De lättillgängliga och naturskönt belägna fäbodarna började an-

1. Vår äldsta bevarade bostadstyp är det s.k. eldhuset, som från den skorstenslösa mitthärden släpper ut röken genom ett hål i ryggåstaket. Huset tjänar både som bostad och som arbetsplats. Interiör av "störös" på Uthusvallen i Tännäs sn, Härjedalen. Foto S. Erixon och O. Ekberg 1927. Nordiska museet.

2. Här "buför" man till sommarens fäbodvistelse. Efter korna kommer hästarna med diverse förnödenheter lassade över klövjesadlarna. Flertalet kor är av den förr så vanliga kulliga fjällrasen. Fotografiet, troligen från sekelskiftet, är taget i Myssjö sn, Jämtland. Foto N. Thomasson, i Nordiska museet.

3. En mångfald grå, timrade hus ligger på fäbodvallen. Stugor för fäbodflickorna att bo och arbeta i. Mjölken och mjölkprodukterna förvaras i boden. För kreaturen finns fähus, där de mjölkas och släpps in över natten. Det hö som eventuellt tas tillvara läggs in i hölador för senare hemtransport på vinterföret. Äldre foto i Nordiska museet.

4. I första hand är det uthus som fähus och hölador som drabbas av förfall, när fäbod-driften upphör. Stugorna har lättare att överleva som fritidshus. Ett exempel på be-drövtligt förfall utgör detta fähus från Kol-marks fäbodnar i Älvdalens sn, Dalarna. Foto Marianne Olsson 1962. Nordiska museet.

5. Under bränslebristens dagar i samband med andra världskriget sågades tyvärr åtskilliga fäbodhus upp till ved. Foto A. Ny-man 1947. Nordiska museet.

vändas för fritidsbruk. Genom det växande nätet av skogsbilvägar har fler och fler fä-bodar blivit åtkomliga med den egna bilen och sålunda blivit attraktivare för fritids-folket. Exempel finns även på att körväg till fäboden gjort att man återupptagit drif-ten med mjölkkor. Mjölken har då oftast körts ner till bygden med bil. Även icke mjölkande djur har man transporterat upp till fäbodbetet.

När fritidsfolket tar fäboden i besittning, är det vanligtvis stugorna som överlever un-der det att fähusen och de andra uthusen får förfalla. Härigenom uttunnas fäbodval-lens husbestånd till skada för den genuina fäbodmiljön. Många fäbodstugor har för-vanskats genom hårdhänt och okunnig om-byggnad till "sportstugor" och andra har plockats ner för att återuppstå i annan mil-jö. Under bränslebristens dagar i samband med andra världskriget sågades tyvärr åtskilliga fäbodhus upp till ved. Här och var kan man få se exempel på modern ny-bebyggelse, som på ett för fäbodmiljön olyckligt sätt tränger in på vallen.

Glädjande nog har ett stigande intresse för att ta till vara och nyttiggöra fäbodanlägg-ningarnas värden i form av byggnader och attraktiv miljö gjort sig påtagligt märk-bart. Ett bevis på detta intresse utgör den riksdagsmotion som 1970 anhöll om statlig hjälp för bevarande av fäbodkultu-ren i Sverige (AK nr 482). Ur riksantikva-rieämbetets yttrande till utbildningsdepar-terementet över denna motion kan anföras: "Ur kulturminnesvårdens synpunkter måste det anses vara en synnerligen ange-lägen uppgift att tillse att ett tillräckligt stort och representativt urval fäbodnar be-varas åt framtiden och detta på sådant sätt att också kommande generationer kan bil-da sig en uppfattning om deras ursprungli-ga utseende och användning." Vidare an-förde ämbetet det nödvändiga i att bestän-det av fäbodnar inom landet blir föremål för en sakkunnig inventering för att därige-nom möjliggöra ett representativt urval av de värdefullaste objekten, lämpade att upp-rusta och vårda – inte bara husbeståndet

6. Med hjälp av Arbetsmarknadsstyrelsen har en del utvalda fäbodmiljöer förtjänstfullt och efterföljansvärt blivit upprustade. Ett utmärkt exempel på detta utgör Ärteråsens fäbodar i Ore sn, Dalarna. Flickorna framför ett av de upprustade eldhusen med sin mjölkbod är deltagare i 1974 års "fäbodskola", öppen för ungdomen från hela landet. De får här i internat grundligt lära sig hur man levde och arbetade i fäbodarna. Foto A. Runns 1974.

utan även landskapet kring fäbodarna. Inventeringen skulle även medverka till att få fram det icke ringa antal fäbodar, som skulle kunna räddas åt framtiden genom att tjäna som fritidsanläggningar av olika slag. Riksdagsmotionen resulterade icke i något statligt stöd.

Vid ett möte våren 1972 mellan representanter för Samfundet för hembygdsvård, fäbodkommitté, Riksantikvarieämbetet och Nordiska museet framstod nödvändigheten av att få till stånd en översiktlig inventering av det i museer, arkiv och institutioner insamlade fäbodmaterialet som ytterst angelägen. Med hjälp av fondmedel kunde Nordiska museet starta inventeringsarbetet med temanamnet "Fäboden som anläggning". Avsikten med inventeringen var att genom sammanställning och bearbetning av det rika fäbodmaterial som hittills samlats, möjliggöra en korrekt be-

dömning av vilka fäbodanläggningar som bör bevaras inom ramen för den allmänna kultur- och naturvården, liksom vilka anläggningar som lämpar sig som fritidsmiljö. Att inventeringsarbetet så helt inriktat sig på fäboden som anläggning beror på tidsfaktorn. Genom vanvård, felaktig upprustning eller genom ovidkommande nybebyggelse hotas fäbodarna nu av att snabbt ödeläggas eller förvanskas.

Emedan Nordiska museet dels har landets största materialsamling rörande fäbodväsendet, och dels har tillgång till etnologisk och byggnadshistorisk sakkunskap, har fäbodinventeringen förlagts dit. Den sker i nära samråd med Riksantikvarieämbetet, landsantikvarierna från berörda län och Samfundet för hembygdsvård. Den stora roll som fäbodväsendet spelat i den svenska bondenäringens historia, samt den relikrtade byggnadskultur, som varit utmärkan-

7. Professor Sigurd Erixon demonstrerar Ärteråsens fäbodlar för världsetnologkongressens deltagare år 1951. Foto Barbro Wahlström.

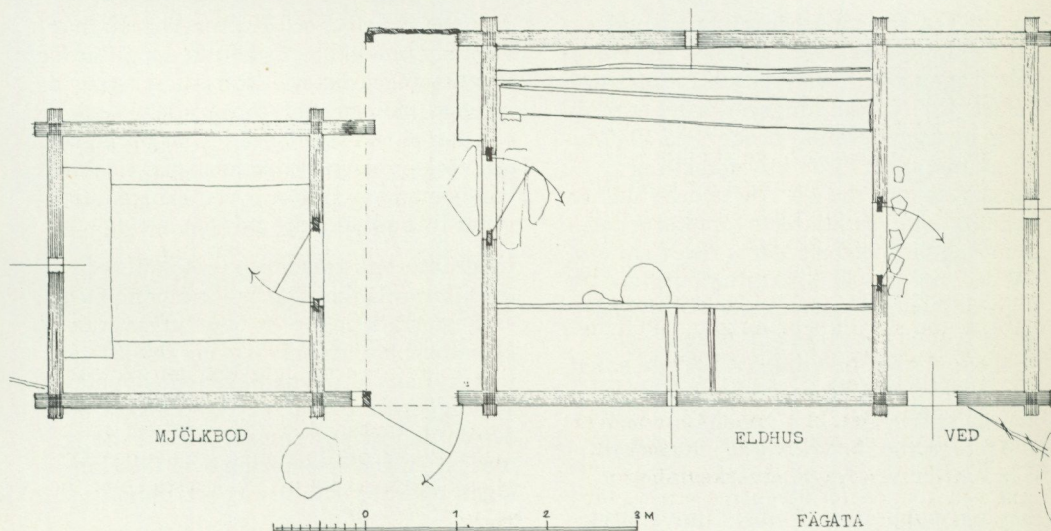
de för fäbodarna, har gjort att fäbodforskningen ansetts som en synnerligen angelägen arbetsuppgift för Nordiska museet. Redan i 1880-års stadgar för Nordiska museet angavs syftet vara att "gagna vetenskapen". Forskningen har sålunda redan från första början gått hand i hand med den museala föremålsinsamlingen. Regelrätta fältforskningar med uppmätning och fotografering av hela byggnadskomplex företogs vid museet första gången 1896 och med hjälp av arkitekter och teknologer kom ett mera metodiskt fältarbete i gång 1905 under Axel Nilssons ledning. När Sigurd Erixon år 1912 kom till Nordiska museet fortsatte han Axel Nilssons byggnadsforskningar. Sigurd Erixon såg dock i högre grad byggnaderna i deras sociala sammanhang och kom därför att intressera sig för

bebyggelsen i vidare mening, för gårdstyper, byar och liknande samt i hög grad för fäbodarna.

När Sigurd Erixon år 1915 vid Nordiska museet startade sina byundersökningar, som senare resulterade i museets fältapparat – Etnologiska undersökningen –, insåg han att fäbodarna förtjänade en speciell uppmärksamhet. Med hjälp av museimän, arkitekter och fotografer insamlade han under nästan två decennier till museet ett omfattande, ovärderligt fältmaterial i form av situationsplaner, uppmättningsritningar, fotografier och uppteckningar. Även från tiden före 1915 finns i museet ett aktningvärt material, där fotografierna är speciellt värdefulla genom sin sanna dokumentation av ett nu till största delen försvunnet fäbodliv.

8-9. Ärteråsens förnämliga fäbodrar har vid flera tillfällen besökt av Nordiska museet, första gången 1918. Ovan: Svalen mellan mjölkbod och eldhus. Foto S. Erixon och O. Ekberg 1926. Nordiska museet. Som synes var då fäboddriften i full gång. Under: Plan av samma byggnader. Uppmätning av M. Mogensen 1926. Nordiska museet.

10. Några koppar kaffe var ett efterlängtat avbrott i det strävsamma arbetet på fäboden. Fäbodstugorna ligger samlade sida vid sida. Sörfläke fäbod i Anundsjö sn, Ångermanland. Foto insänt av Nils Hellstrand, Bredbyn, till 1962 års fäbod-enkät.

År 1928 utsände museet och Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala en gemensam frågelista till sina respektive ordsmedelare. En ny insamlingsverksamhet med hjälp av frågeformulär bedrevs på 1940-talet av Institutet för folklivsforskning i samarbete med museet. Detta och tidigare insamlat material tjänade som karteringsunderlag för fäbodväsendets redovisning i "Atlas över svensk folkkultur", utgiven av Sigurd Erixon. I samband med utgivandet av de tvenne bokverken "Fäbodar" och "Fäbodminnen" anordnades 1962 en enkät i Jordbrukarnas Föreningsblad. Det inkomna materialet, bl.a. innehållande över 700 fotografier, är arkiverat i museet liksom svaren från frågelistverksamheten.

Seminarieuppsatser, främst i universitets-

ämnen Etnologi och Kulturgeografi, har visat sig innehålla värdefulla uppgifter för inventeringsarbetet. Litteraturexcerpering ur bygdemonografier, topografiska verk och periodiska skriftserier samt ur dags- och veckopressens klipp har varit tidskrävande men har tillfört inventeringen uppgifter från såväl äldre tid som nutid.

Lantmäteriets kartor och protokoll redovisar fäbodanläggningarna i samband med skiftesförrättningar. De olika utgåvorna av ekonomiska kartverket, generalstabs- och topografiska kartorna liksom de flygbilder som ligger till grund för nytrycken är betydelsefulla i inventeringsarbetet, då de medger en god orientering över fäbodanläggningarnas omfattning och miljö.

11. Skarptäkt's långfäbod i Älvdalens sn, Dalarna. En flygbild kan på ett förträffligt sätt avslöja husbeståndet på fäbodvallen. Den taklösa ladan nedtill till vänster visar ett begynnande förfall. Sedan betesgången och slåttern upphört börjar skogen tränga in på vallen. Flygfoto genom Södermanlands flygflottilj, godkänd för publicering av Försvarsstaben.

12. Så här livfullt kunde det se ut när driften var i full gång vid fäbodarna. Nyskogens fäbodarna i Ljusdals sn, Hälsingland. Foto 21 aug. 1898 av A. F. Gustafsson, i Nordiska museet.

En värdefull kunskap om det aktuella läget för fäbodarna erhålles genom svar på de frågeformulär som Fäbodkommittén årligen skickar ut till sina ortsombud. Det har under inventeringsarbetet visat sig nödvändigt att genom resor eller genom skriftlig kontakt med lokal expertis kontrollera, komplettera och aktualisera material från fäbodarna av särskilt intresse. Det är exempelvis betydelsefullt att få kännedom om tillståndet hos de fäbodarna som Nordiska museet för 40–50 år sedan undersökt och dokumenterat. De var då ståtliga anläggningar i full drift och med intakta byggnader. I dag råder kanske djupaste förfall. Med hjälp av det dokumentära arkivmaterialet underlättas eventuella rekonstruktioner.

En klagande diskussion över formerna för samarbete vid inventering av fäbodarna mellan landsantikvarierna i fäbodlänerna

och Nordiska museet anordnades i maj 1973 av Riksantikvarieämbetet. Härvid beslöts bl.a. att läns museerna för sina förestående bebyggelseundersökningar för den fysiska riksplanen skulle få tillgodogöra sig Nordiska museets fäbodmaterial för de aktuella områdena. I utbyte skulle museet få resultatet av de lokala fältningsarbetena för sammanställning med redan registrerat material.

Museets inventeringsresultat har visat sig vara användbart inte bara inom kulturminnesvården utan även i samband med naturvårdsinventeringar. Sälunda har till exempel Naturvårdsenheten vid Väster-norrlands länsstyrelse begärt och erhållit registrerat fäbodmaterial från museet för sitt planeringsarbete för den s.k. "Höga kusten" i Ångermanland, vilket bl.a. syftar till att för framtiden säkerställa en eller flera noga utvalda fäbodmiljöer.

Hittills har bland de 6.062 fäbodar som framkommit under inventeringsarbetet nästan hälften eller 2.580 kunnat införas på egna nålkort i A4-format med mer eller mindre fylliga uppgifter inklippta. Till varje nålkort hör ett eller flera bilagekort för mer omfattande uppgifter, källhänvisningar samt eventuella foton.

Landskapsvis fördelar sig registreringsresultaten sålunda:

Fäbodar varav på nålkort		
Gästrikland	461	223
Hälsingland	694	409
Härjedalen	387	247
Jämtland	2.083	698
Lappland	379	157
Medelpad	417	258
Norrbottn	229	164
Värmland	541	129
Västerbotten	79	36
Ängermanland	792	259

Arbete pågår med Dalarnas fäbodar och sedan återstår nordligaste delarna av landskapen Uppland och Västmanland. (April 1975)

För att med hjälp av inventeringens registrerade vetande möjliggöra ett urval av de fäbodar, som i dag är bäst bibehållna, bäst belägna eller intressantast från kulturhistorisk synpunkt, fordras kännedom om de enskilda fäbodarnas nuvarande tillstånd.

Summary

The state of the Swedish summer-grazing chalets

The following is an account of the summer-grazing chalet inventory carried out by the Nordic Museum.

Migratory summer grazing is a very old form of animal husbandry which has been in general use in Norrland and the northern part of Svealand. Conditions have been rather poor or, perhaps, non-existent for grain cultivation in this part of the country. As a result, livestock husbandry has long dominated agriculture here. The cultivated

Genom utsändande av frågelistor dels till Nordiska museets ordsmeddelare och dels till Fäbodkommitténs ordsombud har aktuell svarsuppgifter inkommit, vilka varit betydelsefulla för inventeringsarbetet.

I samarbete med Samfundet för hembygds-vård avser fäbodinventeringen att stimulera hembygdsföreningar och studiecirklar att på sitt program ta upp studiet av hembygds fäbodar med ledning av den studievägledning som är under utarbetning. Museet hoppas härigenom få in ett rikt och för inventeringen betydelsefullt material. Speciellt viktigt är att då få svar på frågan "Hur står det till med våra fäbodar?"

Genom ekonomiskt stöd från följande stiftelser och fonder har fäbodinventeringen kunnat bedriva sitt arbete:

K. Gustaf VI Adolfs 80-årsfond
Magn. Bergvalls Stiftelse
Olle Engkvist fond
Helge Ax:son Johnsons Stiftelse
Stiftelsen J. C. Kempes Minne
Knut och Alice Wallenbergs stiftelse
Ählén-stiftelsen

Litteratur

Lidman, Hans, Fäbodar. LTs Förlag 1963.
Lidman, Hans & Nyman, Anders, Fäbodminnen. LTs Förlag 1965.

land was mainly used for the cultivation of cereals. Consequently, the cattle had to be driven to remote pastures during the summer—to the summer-grazing chalets. Since these summer-grazing chalets were often difficult of access and located at considerable distances—sometimes a dozen miles or more from the farm—the milk had to be processed in the summer-grazing chalet to less perishable products such as butter and cheese and to whey-cheese or whey-butter.

Animal husbandry based on summer-grazing chalets does not suit the rational agricultural methods in use today. As a result these chalets have fallen into disuse, one by one. If a chalet of this type is deserted and the buildings are no longer used, decay soon sets in and the countryside undergoes a change as grazing and hay-making come to an end. The forest encroaches amongst the buildings and closes off views which are frequently panoramic. Fortunately interest in taking care of and making use of the buildings and attractive environments, which the summer-grazing chalets comprise, is on the increase.

At a meeting held in the spring of 1972 between representatives for the summer-grazing chalet committee of the Swedish Homestead Society, the Central Office of National Antiquities and the Nordic Museum it became clear that there was an urgent need for a comprehensive inventory of the material on summer-grazing chalets which had been collected in museums, archives and institutions. With the aid of funds placed at the disposal of the Nordic Museum, the museum was able to start the inventory work, which was named: "Summer-grazing chalets as agricultural

premises." The purpose of the inventory was to compile and process the plentiful material which had thus far been gathered on summer-grazing chalets so as to make possible a correct assessment of which chalet premises should be conserved within the framework for the general management of cultural and natural resources and which premises would be suitable for leisure-time use.

During the inventory work it proved necessary to supplement material from chalets of particular interest and to bring the material up to date. It was, for example, important to investigate the state of the chalets which were examined and documented 40–50 years ago by the Nordic Museum. In those days, the chalets were imposing premises in full use and with their buildings intact. Of the 6062 chalets so far surveyed during the inventory work, almost half or 2580 have been listed on needle cards of A4 sheet size which contain more or less comprehensive details. Each needle card has one or more appendix cards for more extensive details, references and photographs, if any.

Träguden från Ottfjället

Rolf Kjellström

Samernas seitar

Religionen har spelat en stor roll i samernas kultur. Man gav uttryck för sin tro på många olika sätt. Bl.a. offrade man på särskilt utvalda platser. Här kunde speciella, huvudsakligen naturformade föremål av sten eller trä, s.k. seitar, stå i centrum för den religiösa aktiviteten. Säkerligen har lappmarkerna rymt många sådana föremål av båda materialen, men det är framför allt de av sten som bevarats till eftervärlden. Troligen har också de varit vanligast.

Belägg för seitar av sten finnes från hela det svensk-samiska området, medan träidolerna mest är kända från samernas södra och centrala områden. Det är emellertid få av dessa som bevarats bl.a. därför att de har haft svårare att stå emot väder och vind. En del har förmodligen förmultnat och andra torde medvetet ha förstörts av nitiska missionärer enligt Åke Hulcrantz. Några har förstörts på annat sätt. En sagesman från Tärna socken berättade t.ex. i år (1975) hur en viss flicka i början av seklet, i samband med att hon skulle göra upp eld ute, hade använt ett lätt skulpterat trästycke som bränsle utan att förstå att det rörde sig om en träidol.

Stenseitarna har med två undantag fått behålla det utseende som naturen givit dem. Även träbelätena, mest i form av stake eller påle, har haft en ursprungsform formad av naturen, men sedan har denna grundform kunnat utsättas för mänsklig bearbetning. Inte sällan synes träidolerna ha fått en mänsklig form, även om de mänskliga dragen endast antytts mycket lätt. Utseendet på de lapska träbelätena

förevisar likheter med bl.a. sibiriska guda-bilder.

Tidigare fynd

Redan i 1693 och 1720 års inventarium för Antikvitetsarkivet noteras lapska träidoler, men dessa föremål synes, med ett undantag, ha förkommit. Några fynd som påminner om de samiska träidolerna har också gjorts utanför de egentliga sameområdena. Två av dessa fynd – från Sundborn i Stora Kopparbergs socken i Dalarna respektive Nordmyra by i Njutångers socken i Hälsingland – ligger inte längre bort från samernas kända vistelseorter, än att ett direkt samband med lapsk kultur mycket väl kan tänkas. Ett fynd från Alvastra i V. Tollstads socken i Östergötland är ur denna synpunkt mer svårförklarligt, men dessa figurer behöver inte nödvändigtvis knytas till den samiska idolkulten.

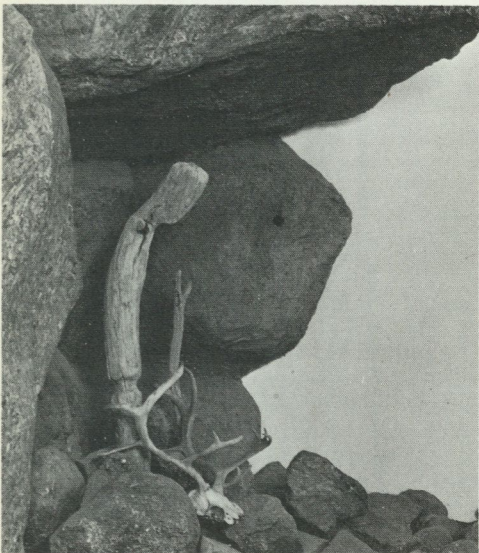
Odiskutabelt samiska är emellertid två träidoler funna 1871 på en offerplats i Melkfjell vid Umbukta i Norge, gränsande till Tärna socken i Västerbottens län. På dessa stavformiga träbeläten har huvudet markerats med en knopp och bålen med horisontella skårar. I Norge har också tre bearbetade träidoler återfunnits i en grotta vid Trampdal, Ibestad.

I Sverige har också två träbeläten tillvaratagits, vilka båda förvaras på Nordiska museet. 1925 påträffades ett träbeläte i en grotliknande bildning under två väldiga stenar. Fyndplatsen ligger vid Ailesjaurejokk eller Ailesjokk vid Överstjuktan i Sorsele socken, Västerbottens län. På denna träidol har mun och ögon markerats med

1. Träbeläte från Ailesjokk, Överstjuktan. Nu i Nordiska museet.

2. Träbeläte och offerklyka från Risentjakk, i Marsfjällsmassivet. Rekonstruerad uppställning i Nordiska museet.

borrade hål och bålen bildas av stammen och markeras genom runtgående skårar. En utskjutande gren får tolkas som arm. Framtill syns också två utskurna kryss. Likheter föreligger mellan detta föremål och ett från Melkfjell men även med fyndet från Alvastra. Likheter föreligger även med av Samuel Rheen 1671 avbildade träbeläten föreställande guden Tor.

Det andra kända fyndet av en samisk träidol överlämnades 1919 som gåva till Nordiska museet av upphittarna, samerna Torkel Thomasson och Andreas Wilks. Fyndplatsen var en halvöppen grotta under en utskjutande takhäll vid Risentjakk i Marsfjällsmassivet, Västerbottens län. På denna idol framträder den antropomorfa karaktären och man kan tydligt urskilja huvud, hals, överkropp, midja och underkropp. Med den naturligt krökta stammen har bilden kommit att få en mycket vacker form.

Traditioner om träidoler

De traditioner som insamlats om träidoler uppges bl.a. att platsen för en träseites placering – i enlighet med de två samiska träbelätena på svenskt område – kunde vara under ett klipputsprång eller på en grottiliknande plats – gärna med seiten placerad mot solen. Föremålet kunde gärna ha utsatts för lätt bearbetning.

Från Sirkas uppges en sagesman, att seiten oftast stod bland stora stenar. En uppgift från Vilhelmina norra sameby hävdar, att seiten stod stödd med stenar kring nederändan. En uppgift från Umbyn är av speciellt intresse, nämligen att träföremålet kunde tagas fram eller gömmas allt efter behov. Klart är också att seitarna placerades ofta på sådana ställen som naturmässigt klart skilde sig från omgivningen.

Eftersom de få säkert samiska träidolerna i Sverige påträffades för ett halvt århundrade sedan, var förutsättningarna för att på 1970-talet göra liknande fynd dåliga. Detta till trots fick jag emellertid en stark känsla av att det ändå kunde röra sig om

ett sådant unikt fynd, när ett föremål beskrevs vid en telefonkontakt som 1972 togs med Nordiska museet av en i Ottsjö periodvis bosatt person, fru Dorothy Waldenström. Redan dagen efter det att denna kontakt togs, befann jag mig på fyndplatsen.

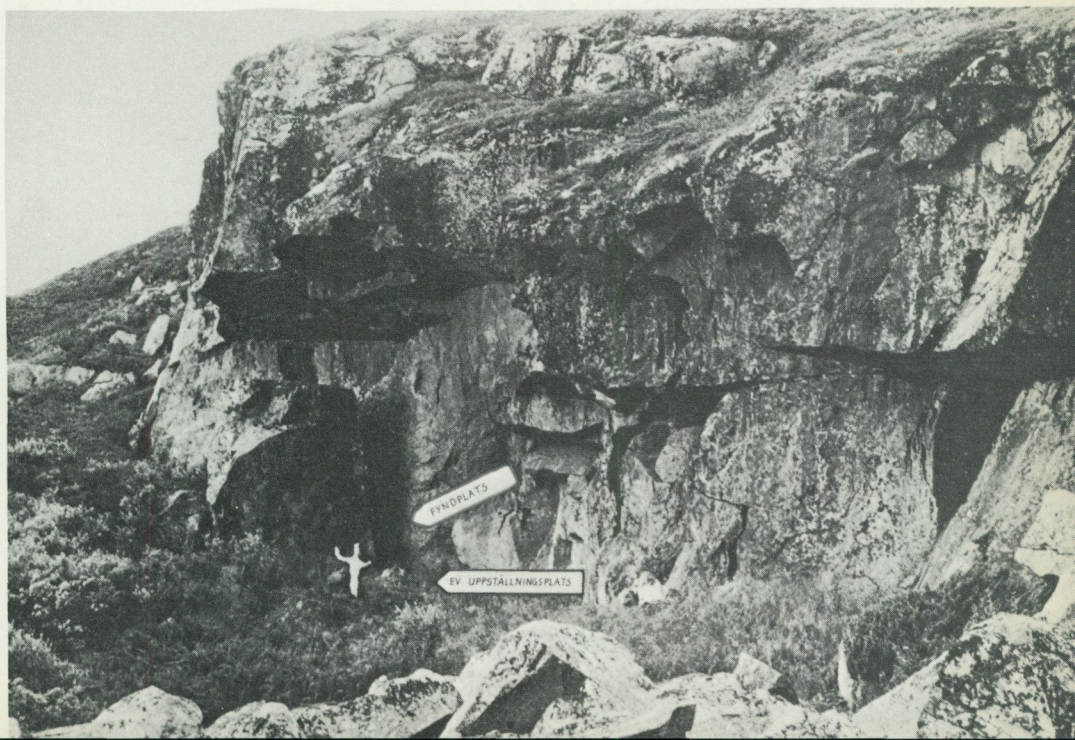
Fynd och fyndplats

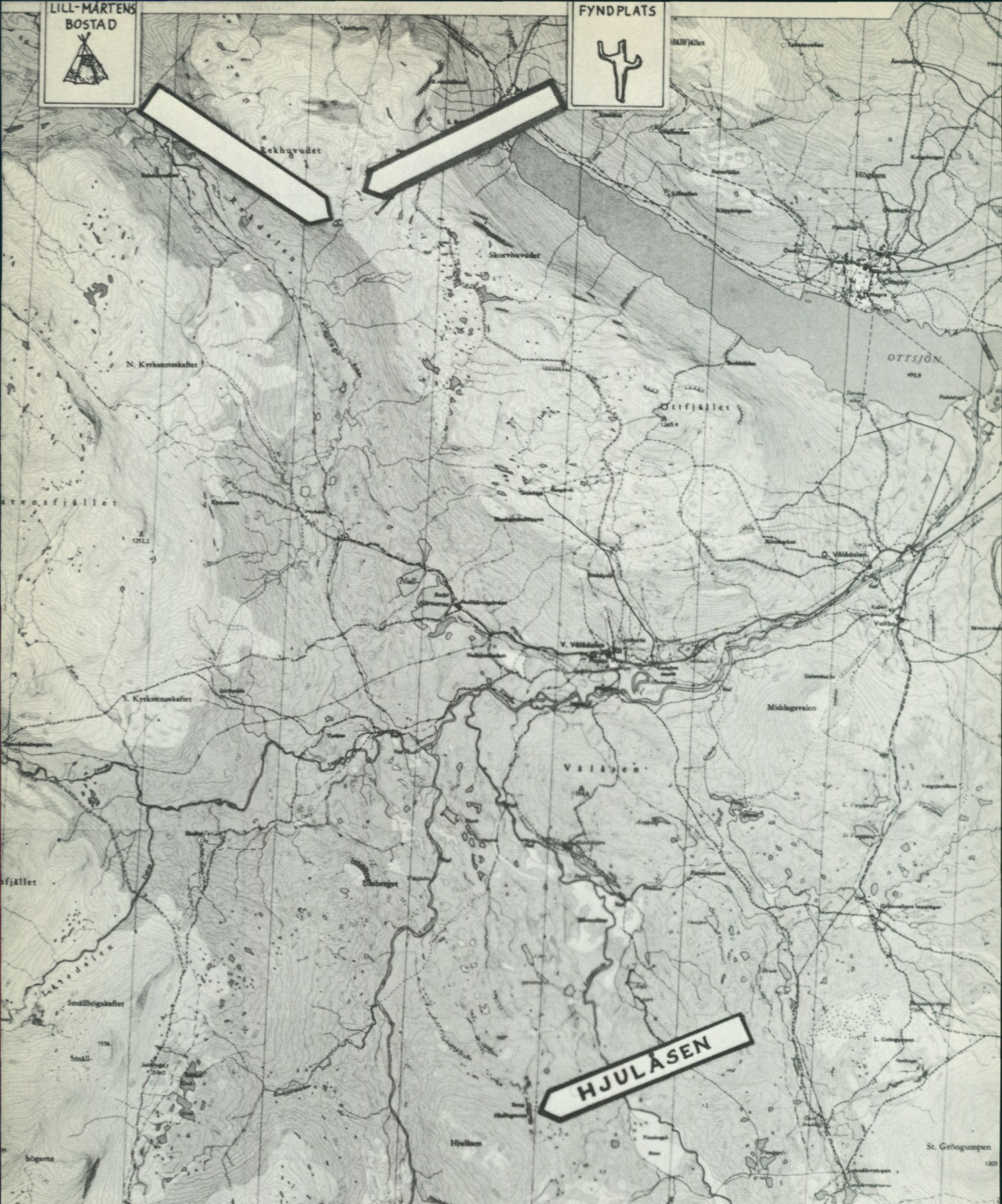
Bakgrunden var den, att 1969 hade tre vaksamma ungdomar från Ottsjö, Jan Erik Göransson, Petter Eriksson och Per Henrik Persson, i samband med jakt på Ottfjället påträffat ett föremål av okänd identitet.

Fyndplatsen ligger inom Undersåkers socken i Jämtland samt med Ottsjö och Vålådalen som närmaste bosättningsområden. Föremålet påträffades alltså på norra Ottfjället, närmare bestämt vid Rekhuvudet och dess sydvästra del mot Bottenslagan. Här finns ett brant parti i berget, ca

3. Träidolen från Ottfjället. Nu i Nordiska museet.

4. Fyndplatsen (bergsskrevan) och den eventuella uppställningsplatsen markerade. Foto Rolf Kjellström, Nordiska museet.

5. Karta över Vålådalsfjällen med Lill-Mårtens kåtaplats, fyndplatsen och Hjulåsen markerade.

900 m över havet. Bergbranten är ca 40 m lång och 5–10 m hög (NNV–SSÖ riktning). Själva fyndplatsen utgör en klyfta mellan ett utsprucket block och bergväggen, ca $6 \times 0,5$ m (N 30°västS 30°öst) och 4–5 m högt med öppning mot SSO. Klyftan är belamrad med nedrasande mindre sten och belägen i NNV:stra änden av bergbranten. Klyftan täcks upptill av ett 2–5 m brett överhäng, varför klyftan och platsen närmast helt är försedd med "tak". På fyndplatsen återfanns också några bitar gammalt virke, delvis bearbetat, samt näver.

På platån omedelbart framför klyftan finns en upphöjning, 5×4 m (NNV–SSÖ) och 0,3–0,4 m hög. Denna är övertorvad med i inre delar mycket talrika stenar i ytan (delvis röseliknande), 0,2–0,4 m stora. Även denna ligger helt under överhänget. Upphöjningen kan, enligt K.-G. Seling, vara naturlig men möjligen också anlagd.

Föremålet är 93 cm långt, 7–18 cm brett vid stammen samt har en totalbredd på 67 cm. "Armarna" går ut 22 resp. 31 cm från stammen. Föremålet har varit utsatt för bearbetning även om trädstammen i stort är naturlig. Bearbetning har skett vid den uppåtvända grenen samt vid flera utväxter på stammen, vilka kapats. Nederdelen på stammen är uppblött och har ett utseende som klart antyder att föremålet stått i marken eller på annat sätt dragit fukt till sig under lång tid. Om föremålet har haft en permanent uppställningsplats, och ej bara framtagits då och då, kan denna plats tänkas ha varit framför klippan vid upphöjningen. Här har föremålet haft en central plats och stått skyddad under den slutande blockhällen. Det är alltså möjligt att föremålet flyttats vid något tillfälle från sin förmodade uppställningsplats till fyndplatsen några meter längre bort.

Tolkning av fyndet

Som torde framgå av foton från fyndplatsen är läget i stort mycket säreget. Beträffande träidolens placering i en grotliknande öppning föreligger överensstämmelse mellan det nya fyndet och tidigare gjorda fynd

6. Det markanta överhänget ovanför fyndplatsen framgår av denna bild. Foto Rolf Kjellström, Nordiska museet.

7. Berget har just ovanför fyndplatsen ett utseende som påminner om ett ansikte med mössa. Foto Rolf Kjellström, Nordiska museet.

liksom med traditionerna om dessa. Dessutom finns andra likheter med de traditioner som lämnats om placeringen, nämligen att seiten gärna sattes mot solsidan. Vidare är det möjligt att seiten har varit stödd med stenar runt basen.

Ytterligare ett kriterium kunde möjligen ha styrkt fyndets identitet som idol, nämligen blod eller fett på träet. Några sådana rester kunde ej återfinnas, vilket dock ej utesluter att blod och fett funnits på föremålet, då analysmöjligheterna är begränsade avseende föremål som fått stå ute så lång tid.

Närvaron av offer på platsen hade naturligtvis styrkt dess karaktär. Fynd av renkronor gjordes i så liten omfattning, att man ej kan utesluta möjligheten att dessa kommit hit på naturlig väg. Men eftersom terrängen här är relativt svårforcerad torde sannolikheten härför ändå vara mindre. Någon utgrävning har ej företagits på platsen. En sådan skulle eventuellt kunna bidra med ytterligare information.

Vad beträffar träidolens utseende så anknyter den något till vår begränsade kunskap om andra. Den har en antropomorf karaktär tack vare den bearbetning man utsatt stammen för. Med sina "armar" påminner den något om träbelätet från Överstjuktan. Vid jämförelser mellan denna och övriga träidoler kan kanske träidolen från Ottfjället uppfattas som mer stiliserad, mer lik en Kristusgestalt.

Sammanfattningsvis kan konstateras, att utseendet av föremålet och omständigheterna på fyndplatsen gör det troligt att föremålet är en träidol.

Vad ortstraditionen berättar

Ortstraditioner om äldre samiska kulturdrag har sin begränsning, då Vålådalsområdet nu bebos av samer som tidigare vistats i andra områden, och någon av de ursprungliga inhemska samerna ej längre bor i området. Det finns sålunda ingen kunskap att hämta från samer som i nedstigande led anknyter till tidigare bebyggare. Flera in-

tervjuer gjordes dock med kvarvarande och utflyttad ortsbefolkning, såväl den samiska som icke-samiska, i bl.a. Vålådalen, Ottsjö, Brattland samt Edsåsen. Flera av sagesmännen besitter kunskap om några av de samer som tidigare bebott trakten. Ingen av sagesmännen har haft någon kunskap om fyndplatsen såsom varande något för samerna heligt ställe. Däremot har man hört talas om en träidol uppsatt på annat ställe, nämligen vid Hjulåsen söder om Vålådalen och norr om Trondfjället.

Gudabilden vid Hjulåsen

I Gefle dagblad kunde man tisdagen den 10 maj 1932 läsa följande:

En gammal lapsk kultplats torde man ha funnit spåren av i närheten av den s.k. Julåsen och vid pass 1 mil söder om västra Vålådalen i Jämtland, där en person under ett klipputsprång hittat ett djupt lager aska efter eldning på marken och intill stället ett par gamla mynt, ävensom ytterligare en del tecken tydande på ofta återkommande mänskliga besök under längesedan svunnen tid. I närheten skall, enligt vad man med säkerhet vet, en lapsk avgud ha stått ännu för ett sjuttio år sedan. Guden som utgjordes av en in i minsta detalj utskuren människofigur av tjärved, smordes av lapparna med renblod, renfett och tjära och smyckades på allehanda sätt, när tiderna voro goda. Men ibland berättas det, slog man också träbelätet med remmar eller med en piska av älghud. Träguden ifråga omnämnes ock i en av länsman Hållström i Holland på sin tid nedskriven liten krönika.

I senare tid har den lapska avguden förts bort och undagömts antagligen i någon myr. Platsen där guden stått vill man nu lokalisera till trakten närmast omkring fyndplatsen av dom gamla mynten, och utpekar härvid särskilt en hög kulle med vidsträckt utsikt alldeles i närheten. En mera ingående undersökning av stället torde framläses företagas.

Uppgiften om att träidolen var tydligt människoliknande stöds av sagesmannauppgifter, liksom att materialet var fur. Traditionen förtäljer också om bortförandet av gudabilden, och i samband därmed har en person nämnts, en same vid namn Mårten Tomasson Fjällsten, allmänt kallad Lill-Mårten.

Sagesmännen berättar att Tomasson gjorde detta, för att han tyckte att offerplatsen fick alltför stor uppmärksamhet av ovidkommande besökare samt att dessutom någon av dessa vid ett tillfälle skändat figuren.

Lill-Mårten

Mårten Tomasson finns också omnämnd i litteraturen. Bl.a. har Torsten Boberg ägnat Lill-Mårten ett kapitel i sin bok "Att ränna på björn" (1946). Intressant nog har Boberg kallat kapitlet "Kristen hedning". Tomasson var den mest originella same som Boberg kom att känna i de sydligare fjälltrakterna. Det kan nämnas, att Boberg var synnerligen initierad såväl avseende folk som natur i denna del av Jämtland.

Lill-Mårten stod, som Bobergs kapitelrubrik antyder, med ena benet i kristendomen och med det andra i gammal samisk tro. Mårten kände till var den gudabild som stått vid Hjulåsen fanns gömd. Boberg försökte energiskt under alla år att få kunskap om var gudabilden gömts. Trots att Mårten och Boberg blev färdkamrater under många och långa turer, yppade Lill-Mårten aldrig något om detta gömställe. Boberg försökte verkligen och han skriver: "Jag måste erkänna att min innersta önskan ... var att finna den gamle lapske guden och offerplatsen." Bl.a. försökte Boberg vid ett tillfälle, när Mårten talade i sömnen, att fråga om guden. Av det otydliga svaret tydde dock Boberg några ord som antydde att träidolen gömts öster om ett sund mellan två sjöar. Men i så fall vilka?

Mårtens ovilja att tala om var guden förvarades trodde Boberg berodde på två saker: dels ville han ej bli utsatt för åtlöje i en kristen tid, dels stod han under inflytande av träguden. Båda dessa saker ansåg Boberg vara anledning till Tomassons orubblika förbehållsamhet. Bobergs intresse för saken höll i sig, men när han under de sista åren av Mårtens liv ansatte honom med frågor om träguden vid Hjulåsen, brukade Mårten svara: "Du får ingenting veta! Du är för ung och för dum, och saken är för

viktig!" Mårtens hela inställning till samernas gamla religion fanns förborgad i detta svar.

Lill-Mårten och Ottfjällsguden

Uppgifterna ovan om Mårten Tomasson kan vara av intresse också med avseende på det nya fyndet på Ottfjället. Den gjorda åldersbestämningen av träidolen med hjälp av C 14-metoden, utförd av laboratoriet för isotopgeologi vid Naturhistoriska riksmuseet, visar en ålder på 65 år. Även om detta värde måste tagas med stor reservation antyder ändå resultatet att träidolen kommit till under relativt sen tid. Detta är en intressant notering med tanke på att samerna anses ha blivit kristna under 1600- och 1700-talen. Jämte andra iakttagelser vid Nordiska museets fältarbeten antyder dateringen möjligheten att drag av samernas gamla religion i vissa fall har parallellt med kristendomen levt kvar längre, än vad man tidigare utgått ifrån.

Lill-Mårten var född 1849 och dog 1924. Det är också mycket möjligt att träidolen verkligen har tillverkats av Tomasson och att den utgör ett bevis på hans uppfattning om en överempirisk verklighet. Det kan också nämnas att Lill-Mårten periodvis bodde i sin kåta c:a 700 meter från fyndplatsen.

En eller flera gudabilder?

Man har också väckt frågan om den bortförda träidolen vid Hjulåsen kunde vara identisk med den nu funna i Ottfjället. De uppgifter som har gått att få rörande träguden från Hjulåsen tyder på olikheter med fyndet från Ottfjället. Hjulåsfyndet sägs ha varit mer detaljformat, större samt dessutom av annat träslag. Samtliga källor anger nämligen Hjulåsmaterialet till fur, medan analyser av träet från Ottsjö visar att materialet är gran. Det rör sig alltså om olika träbeläten.

Länsman Hållströms krönika skulle enligt Gefle Dagblad och författaren Erik Olsson också innehålla uppgifter om träguden vid Hjulåsen. I denna lilla krönika "skrivet en

illversdag i Ottsjö den 6/3 52" (=1852) nämns emellertid inte Hjulåsen, vilket inte hindrar att krönikan är intressant ändå:

På ett ställe vid den så kallade Stormyråsen var upprättad en afgud af Gran der var offrat, nedgrefvit i Jorden Lefvande Storrenar – hornen ofvan Jord – Denna afgud Som ej Spådde god lycka blef piskat och Ristad [risad?] män andra deras gudar Som spådde god lycka blef prydd, mässing Ringar. m.m. Bonden Hemming Hindriksson och Jon Ersson i Ottsjö såg deras afgudar och viste utåf deras offerställen.

Man kan här konstatera, att träbilderna från Hjulåsen och Stormyråsen ej är identiska. Träidolen vid Stormyråsen är gjord av gran till skillnad från den från Hjulåsen. Varför Stormyråsen har angivits som varande identisk med Hjulåsen förefaller gåtfullt. Namnet Stormyråsen har ej kunnat återfinnas på några äldre kartor över det aktuella området, vilket dock i och för sig inte alls är förvånande. Ej heller har namnet kunnat beläggas av Ortsbefolkningen.

Länsman Hållström har själv kommenterat lägesuppgiften genom att i marginalen anmärka "Hitom Lundöret" (=Lunndörren troligtvis). Med utgångspunkt från Ottsjö ligger knappast Hjulåsen hitom Lunndörren. Lunndörren ligger rakt söder om Ottsjö men Hjulåsen väster om Lunndörren och alltså ej i linje Ottsjö–Lunndörren. Trakterna kring Hjulåsen är ej heller något utpräglat myrområde, snarare tvärtom. Myrmarker saknas dock inte längs den aktuella sträckningen. De största finns vid Vargtjärnflätet söder om Vallbo.

Även om fyndet från Ottfjället är unikt har till diskussionen kring detta förts ytterligare två träbeläten. Tillsammans torde dock dessa tre endast utgöra en liten del av de en gång i de sydligare fjälltrakterna förekommande träidolerna.

Källor och litteratur

- Boberg, T.*, Att rädda på björn och andra fjällskildringar. Upps. 1946.
- Danius, E.*, Om de hedniska lapparnas gudabilder, i Västerbotten 1926.
- Floderus, E.*, Ett träbeläte från Njutånger, i Häl-singerunor 1949.
- Hultcrantz, Å.*, Den lapska seiten, manuskript i Nordiska museets lapska arkiv (La 667).
- Kjellström, R.*, Uppteckningar från Tärna socken, Västerbottens län, 1975, manuskript i Nordiska museets lapska arkiv.
- Manker, E.*, Lapparnas heliga ställen, i Acta Lapponica XIII. Upps. 1957.
- Mebius, H.*, Värro. Studier i samernas förkristna offerriter. Upps. 1968.
- Mebius, H.*, Sjiele. Samiska traditioner om offer. Lund 1972.
- Oldeberg, A.*, Några träidoler från förhistorisk och senare tid, i Fornvännen 1957.
- Olsson, E.*, Min hembygd Undersåker. Östersund 1954.
- Selinge, K. G.*, Nr 96 och 97 ur inventeringsbok för Undersåkers sn i Jämtland, i Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister. 1973.

Summary

The wooden idol from Ottfjället

The Lapps used to perform sacrifices in special places, where naturally shaped objects of stone or wood was the centre of the religious activity. Few of those so-called seitar have been preserved. In 1972, however, a wooden object (L. 93 cm) was found. To judge by its appearance and the unique character of the location (see photo) this object must be characterized as a Lappish idol.

C 14-dating shows the age of the object to be c. 65 years. Even though this is not an exact dating, it shows that the idol must be of very recent date. Considering that the Lapps are regarded as having become Christians during the 17th and 18th centuries, the find of this idol is indeed interesting.

The find of this recent "seite" focuses the interest on a certain Lapp, Lill-Mårten. About him was told that he still had faith in the old religion. It was said i.a. that somewhere in the mountains he kept hidden a wooden idol. It is also interesting to note, that he periodically had his tent (kåta) only 700 meters from the location of the find.

Lill-Mårten still lived in the 1920s. When connecting the late date of the idol with the hearsay about Lill-Mårten, it does not seem impossible that he himself can have worshipped and perhaps made this "seite". This would suggest the possibility that traits of the old Lappish religion in certain cases can have remained-parallel with Christianity-into our century.

Harald Hvarfner

1926–1975

Kort men intensiv blev Harald Hvarfners arbetsinsats i Nordiska museet. Under de knappa två år han beklädde posten som styresman hann Harald Hvarfner med att formulera och påbörja en hel rad verksamheter, jubileumsårets alla bestyr till trots.

Att Harald Hvarfner lyckades sjösätta så många projekt och i symposier från grunden diskutera så många nya verksamhetsfält, berodde på att han i Nordiska museet till sist nådde det instrument, där hans ofta länge burna idéer kunde komma till uttryck och där han bland medarbetarna snabbt fann gensvar för dessa idéer. Åren i Norrbotten gav honom därvid en erfarenhet som gjorde honom väl skickad för en insats på ett vidare fält. Då hade det dessutom varit en självklarhet att samarbeta över de nordiska gränserna, något som Harald Hvarfner med iver ville utveckla från sin nya plattform.

Harald Hvarfner hade den sällsynta förmågan att kunna analysera och tränga in i problem och museala spörsmål i vid mening. Han tog betydelsefulla initiativ till att studera och belysa de etnologiska strukturerna i dagens moderna samhällsliv. Och han bidrog till att föra svenskt museiväsen ut i en ny utvecklingsfas under 1900-talet. Hans idémässiga klarsyn, när det gällde kulturvårdens vidgade ansvar och uppgifter gjorde honom till den självklare ledaren för sin generation av aktiva museimän.

Hans entusiasm för museiarbetet och för de idéer och grepp på det kulturhistoriska museets roll som han länge närt, var utåt klädda i en lågmäld skepnad. Argumenteringarna förde han på ett övertygande

sätt, stundom var de överraskande okonventionella och vann därigenom anhängare även utanför traditionella museikretsar. Vi som arbetade i hans närhet förvånades över hans arbetsförmåga och rörlighet. Endast de allra närmaste visste hur fullständigt han satsade sig själv i arbetet för museet och dess framtid.

Just när möjligheterna var till handa att genomföra museernas upprustning efter det senaste årtiondets utredande och debatter bröts Harald Hvarfners livsverk. Vi gör hans minne den bästa tjänsten genom att med samma entusiasm och klokskap försöka vidareföra hans målsättning att ge museet en respekterad roll som vårdare av kulturarvet, ett arv som kräver vård för fortsatt utveckling.

Sune Zachrisson

Nordiska museet under år 1974

Planerings- och utredningsarbete

Planeringen av lantbruksmuseum och centralmagasin på Julita har fortsatt. Museets lokalprogram från 1970 har varit föremål för översyn varvid hänsyn tagits till den planerade anläggningen på Julita, av vilken etapp I, som påbörjades i febr., omfattar magasin om ca 5.700 m² med karaktär av studiesamlingar. Det konstaterades vid översynen att alla museala basfunktioner måste finnas kvar i museibyggnaden i Stockholm, även om omfattningen i vissa fall blir inskränkt och till större delen förlagd till Julita. Planeringen för den under året uppförda men ej färdigställda magasinsdelen fortsatte med skissarbete för inredningen. I väntan på att etappen med administrationslokaler kommer till stånd har museet erhållit ersättningslokaler i baracker i anslutning till magasinet.

I museets planer för Julita-magasinet ingår också en anläggning för skadedjurssanering av föremålen. Då emellertid även denna del ingår i en senare byggnadsetapp och museet ej kan godta inflyttning i de nya magasinerna utan tillgång till en saneringsanläggning har Utrustningsnämnden för universitet och högskolor föreslagit en sådan i tillfälliga lokaler men på den planerade platsen. I samband med planeringen av sanitetsanläggningen anordnades av Nordiska museet ett symposium rörande skadedjursbekämpning i museer.

På Forsbacka herrgård i Gästrikland, där Hedvig Ulfsparras till Nordiska museet överlämnade stora textilsamling är inrymd, har under året med AMS-medel genomförts den första etappen i en ombygg-

nad, som skall ge verksamheten ändamålsenliga lokaler. Den andra etappen, som omfattar reparationer och ombyggnad av interiören, har av arbetsmarknadspolitiska skäl uppskjutits.

Under året har museet genom samarbete med länsarbetsnämnden i Norrbottens län upprättat beredskapsarbetsplatser i Kiruna och Gällivare. Arbetet i Kiruna påbörjades omkring 1 febr., medan det i Gällivare startade första veckan i nov. Beredskapsarbetena på bägge platserna består i första etappen av renskrivning på maskin av de s.k. arbetarundersökningarna, ett material bestående av uppteckningar om olika yrken gjorda av yrkesmännen själva enligt särskilt frågeformulär. Eftersom dessa uppteckningar ständigt efterfrågas för utlån och studium, är avskrivningsarbetet angeläget. Kopiorna utlånas i fortsättning, medan originalupplagorna skyddas mot förslitning.

Frågan om bildmaterialets databehandling har bedömts vara angelägen att lösa. Ett förslag har utarbetats med utgångspunkt från barnbilder i Gunnar Lundhs samling. Försöksblanketter har upprättats och ifyllts för att tjäna som underlag för kommande diskussioner.

Under året har en arbetsgrupp från museets olika avdelningar utrett behovet av vidareutbildning inom museet. Förutom en av f. överantikvariern Sverker Janson ledd kurs i Bevarande och nybildning, som startades under hösten, planeras för 1975 dels en översiktskurs i materialkännedom, dels en fördjupningskurs i träkunskap.

Undersökningsverksamheten

Fältningsarbeten

En undersökning rörande *migrationen Finland-Sverige efter andra världskriget* har under året påbörjats med medel från Riksbankens jubileumsfond. Undersökningen sker i samarbete med Geografiska institutionen vid Umeå universitet och Etnologiska institutionen vid Jyväskylä universitet samt Folkuniversitetet i Helsingfors. Syftet är i första hand att undersöka de finska invandrarnas assimilerings och etniska identitet, dvs. i vilken grad finländarna anpassats till det svenska samhället. De orter som studerats under året i Sverige är Virsbo i Surahammars kommun och Upplands-Väsby norr om Stockholm, dvs. ett mindre brukssamhälle resp. en storstadsförort med markant inslag av invandrade finländare.

Inom ramen för migrationsundersökningen har också utförts en studie som speciellt uppehållit sig vid den beslutsprocess som föregått utflyttningen.

En dokumentering av ett urval *fångvårdsanstalter* i samarbete med kriminalvårdsstyrelsen är under förberedelse. Början har under året gjorts med Långholmen som genomfotograferats. Kontakt har vidare tagits med Statsanställdas förbund samt kriminalvårdsstyrelsen om insamling av fångvårdarminnen på samma sätt som museets tidigare s.k. arbetarundersökningar.

Undersökningarna i *Falun*, som inleddes 1972 och fortsatte 1973, då de koncentrerades till stadsdelen Elsborg i sydvästra Falun, avslutades i år. Uppgiften har i första hand varit olika dokumenterande arbeten som komplement till Elsborgsundersökningen.

Hushållsinventeringarna i Storstockholm, som påbörjades 1972, fortsatte under året med elva hushåll. Med de tidigare registrerade hushållen är nu totalt femton stockholmshem genomgångna. Urvalet har skett efter ett förenklat schema med sju socialgrupper byggda på yrkestillhörighet.

Den 1963-64 bedrivna *Swappavaara-undersökningen* återupptogs 1973 och har fortsatts i år. Den förnyade undersökningen avser att dokumentera de förändringar som skett i samhället under de tio år som gått sedan gruvan började brytas.

I den undersökning om *turismen och den folkliga kulturen* som påbörjades 1972 har omkring 30 studenter från Institutet för folklivsforskning kopplats in för att skriva sina obligatoriska uppsatser kring detta ämne, varav drygt hälften är klara. Undersökningen har hittills koncentrerats till Siljansområdet och bekostats av Dalarnas museum och Leksands kommun. Inom projektets ram har också smärre undersökningar gjorts i Abisko och bland svenska turister på Kanarieöarna.

Dagens lantbruk i Oviken 1974-75 är en undersökning av nutidsskiktet. Tre jordbruk av olika typ har i samråd med lantbruksnämnden valts i Ovikens socken i Bergs kommun, Jämtland: ett s.k. SR-jordbruk, en släktgård brukad på traditionellt sätt av ett äldre par samt en gård som sköts på fritid på grund av att den manlige brukaren har statlig heltidsanställning och hustrun kommunalt deltidsarbete. Ytterligare en gård, rationaliserad på 60-talet, kommer troligen att undersökas. Medel har ställts till förfogande av Patriotiska sällskapet.

Under året har påbörjats en inventering av *folkrörelsernas lokaler*. Ett femtiotal folkets hus, folkparker, ordenshus och frikyrkor har besökts från Jämtland i norr till Skåne i söder. Ett rikt material har samlats om de olika husen, arkivmaterial har genomgått och genomfotografering och vissa uppmätningar har gjorts varjämte ett stort antal personer insatta i husens historia har intervjuats. Arbetet bestrides av medel från Riksbanksfonden och administreras av Sveriges Arkitekturmuseum.

En inventering och dokumentering av ett antal sammanbyggda *bondgårdar i Jättestadens socken* i Hälsingland har utförts. Det rörde sig om fem gårdar av den typ där

bostadshuset är sammanbyggt med ekonomibyggnaderna och förbinds med ett utrymme kallat "leret".

I samband med ett fältseminarium som hölls i Mjällom i Nordingrå socken, Ångermanland, tillsammans med Sjöhistoriska museet dokumenterades *skoindustrin i Mjällom* och socknen i övrigt under tre dagar.

I anslutning till föregående års dokumentation av *spisbrödstillverkningen i Sverige* har tillverkningen vid Wasabröd i Filipstad studerats, landets största tillverkare av hårt bröd och egentligen enda exportör. Genomgången av den svenska spisbrödstillverkningen är därmed avslutad vad beträffar fältarbetena.

Arbetet med fas två av undersökningen i *Bruksvallarna*, Tännäs socken, Härjedalen, fortsatte i augusti. Fas två avser en inventering av förändringar som inträffat efter första undersökningen i den yttre och inre miljön i byn.

Den 1972 påbörjade inventeringen av *mindre konfektyrindustri* har i begränsad omfattning fortsatt. I år har bl.a. Augusta Janssons karamellfabrik, Solberga konfektyrfabrik och Aromafabriken besökts, samtliga i Stockholm. Även polkagristillverkningen i Gränna och chokladtillverkningen i Linköping och Ljungsbro har undersökts.

Barns lekar och leksaker i Bollmora söder om Stockholm har undersökts. Ett frågeschema om lekar och fritid har utarbetats.

I samband med den sedan 1971 pågående insamlingen av *fattigmansleksaker* har även gjorts intervjuer med äldre personer i pensionärsbostäder och på ålderdomshem. Under året har Listerlandet i Blekinge inventerats. Det visade sig att gamla lekar och ramsor bevarats ovanligt länge i detta område.

Under tiden 27–30 nov. följdes en grupp samer från *Rans sameby* i deras arbete i renskogen kring Ruskträsk i Västerbotten.

Avsikten var att följa samebyns flyttning med renarna till skogslandet österut, men på grund av stormar och annat kunde detta inte fullföljas.

De i föregående årsredogörelse skisserade *inventeringarna av samiska kulturlämningar* har genomförts i högfjällsterrängen kring nedre och övre Ältsvattnet nära norska gränsen i Tärnaby socken, Västerbotten. En förundersökning tidigare under året hade skett, då samerna i Rans och Grans samebyar intervjuades rörande kulturlämningar. Ett syfte med inventeringen var att jämföra olika inventeringsmetoder, bl.a. hur man intervjuvägen kan skapa sig en uppfattning om kulturlämningar i ett område. Undersökningen gav bl.a. till resultat att 185 fynd eller företeelser kunde registreras och inprickas på flygkartor. Arbetet har skett i samarbete med riksantikvarieämbetet, som även ställt medel till förfogande.

Vidare har en serie mindre omfattande fältarbeten gjorts: *Trävarufirman Fredrikson & Co AB* i Stockholm lämnade sina gamla kontorslokaler i maj. Dessa genomfotograferades före flyttningen, varvid också kontorslokalernas funktioner studerades. – *En "klok gubbe" i Bockhammar* utanför Skinnskatteberg har besökts och intervjuats. – *Kronwalls tivoli* från Hälsingborg har dokumenterats. – Uppmätningar och fotografisk dokumentation av *en s.k. slättladugård i Röks socken i Östergötland* har utförts på uppdrag av Östergötlands museum. – Dokumentärfotografering av *en militär repetitionsövning i Dalarna* har utförts. – Kompletterande uppmätningar har gjorts av *Forsbacka gård* före renoveringen. – Besök har slutligen gjorts vid *Losprånga gård*, Dingtuna socken, Västmanland, där *ett brännvinsbränneri* studerats.

Frågelistor

Fritiden 1973 (NM 198). Den avser att ge material till en första kartläggning av den alltmer ökande fritiden, resor och olika aktiviteter under lördagar och söndagar, större helger och under semestern, men även

arbetsfri tid under vanliga vardagskvällar. Ca 150 svar har inkommit.

Vår tids rykten (NM 199). Listan tar upp olika typer av dagens mest spridda vandringssågner och rykten, sådana som vi alla mer eller mindre medvetet bär på. Hittills har 110 svar inkommit. En engelsk version har utarbetats och skall distribueras till olika meddelare i en rad länder.

Vävlärare – utbildning och yrkesverksamhet (NM sp. 218), utsänd till de 18 kretsarna av Föreningen Sveriges Vävlärare. 3 svar har hittills inkommit.

Broderade bonader (NM sp. 219). Ca 120 svar har hittills inkommit, många med bilagda bonader, som i flera fall skänktes till museet.

Utanför den ordinarie numreringen har utsänts en frågelista om fäbodrar.

Den fasta meddelarstaben omfattar 300 personer över hela landet. Antalet aktiva meddelare under 1974 har varit 275. En utredning om meddelarstabens aktuella sammansättning har gjorts och en utvidgning av kadern planeras.

Filmer

För första gången på tolv år har en film inspelats i museets egen regi: Patrik och Puttrik – en film om inkörning av stutar i Hallingeberg.

Museets tapetserare har också filmats i arbete med att klä om en emmastol, varvid särskild vikt lades vid olika arbetsmoment och handgrepp. Filmen var vid årsskiftet inte helt färdig.

Förvärv av föremål, böcker och arkivalier

Föremålsförvärven har delvis skett med utgångspunkt från den analys av luckor i beståndet som gjordes 1973 samt enligt de riktlinjer som samtidigt uppgjordes. Enligt dessa skall bl.a. funktionella enheter prioriteras. Ett sådant exempel är den gåva som Nordiska museet mottagit av snickarmästare Jörgen Anderssons dödsbo i Djurs-

holm. Den består av alla möbler och prydnadssaker från ett rum i makarna Anderssons första hem 1910–1913. Fotografier av rummet finns, så att det lätt går att rekonstruera. Hemmet, som låg på Luntmakargatan i Stockholm, bestod av ett rum och kök. Möblerna är troligen tillverkade av Jörgen Andersson själv.

Andra exempel på större, slutna förvärv är ett komplett leksaksbestånd från 1916–1922, bevarat tack vare att ägaren varit ett försiktigt barn, vidare en samling terapiarbeten utförda av intagna vid Dalvikshöjdens pensionärscentrum i Jönköping samt en kollektion kontorsmöbler från seklets förra hälft, använda på ett större företag i trävarubranschen i Stockholm.

Bland systematiskt insamlade kollektioner märks föremål från flottningen i Kalix älv, av pensionärer eftergjorda fattigmansleksaker från Listerlandet i Blekinge, skämtleksaker från firman Buttericks samt modeller av barnplagg från ungefär 1940–70.

Ett upprop i en tidning gav en rad plagg från beredskapstiden, bl.a. stickade gåvor till värnpliktiga samt plagg av cellull och annat ersättningsmaterial.

Sedan några år tillbaka har museet uppmärksammat det industriella samhällets varuförpackningar. Även i år har en stor del av nyförvärven bestått av emballage.

Av enskilda föremål kan nämnas ett tröskverk, en kafferostningsmaskin, en pigbyrå med mycket goda uppgifter såväl om möbelen som dess ägare, prov på nutida folkligt bonadsmålari och träsnideri samt en vinsil av silver, gjord av Gustaf Folcker 1831.

Årets nyförvärv uppgår till ca 2.300 föremål. De under året inregistrerade föremålen upptar nr 285.243–288.082 i huvudliggaren.

Bibliotekets katalogiserade samlingar har under året ökat med ca 2.350 band och häften.

Det mest betydande tillskottet till arkivets samlingar består i 80 teckningar av Anders

Forsberg (1871–1914), mest bekant som teknare i Strix och skaparen av serien "Från svenska hem".

Med arkivet har också införlivats en serie avräkningsböcker, fakturaböcker och journaler från spiksmidet vid Skyllbergs bruk. Det hör samman med en tidigare utförd undersökning av spiksmedernas arbete och levnadsförhållanden vid bruket.

Sammanlagt har arkivets nyförvärv omfattat 138 accessioner, var och en med ett växlande antal handlingar. I denna siffra ingår inte det material som tillförts arkivet genom museets egen undersökningsverksamhet, som resulterat i 590 accessioner.

Vid fotoateljén har framkallats 15.050 svart-vita negativ, därav 7.850 från ateljén och 7.200 från fältundersökningarna, och framställts 71.900 förstoringar och kopior. Färgdiapositiv har framställts till ett antal av 1.780.

Utöver den tidigare omnämnda filmen Patrik och Puttrik, som inspelats i museets egen regi har filmsamlingen utökats med en kopia av en färgfilm om Hjort-Anders, en kopia av en film om svegsvarvning, inspelad 1926 i Västergötland samt en kopia av en Rågöfilm, som tidigare endast fanns i negativ. Dessutom har museet engagerat sig i inspelningen av en fäbodfilm i Klövsjö.

Förvaring, vård och konservering

Föremålsvården har pågått i normal utsträckning. Stora problem har uppstått på grund av de redan i föregående årsbok omnämnda många stölderna, som fortsatt även under detta år och tagit oroväckande proportioner. Bl.a. har vid ett flertal inbrott i Skansens gårdar ett hundratal delvis unika föremål av tenn och mässing ur museets samlingar stulits. I museet utskars huvudmotivet av en vävspänd väggpanel från 1700-talet, vilket totalförstörde panelen och omöjliggjorde att en hel rumsinredning om fem panelfält kan sättas upp igen. Museets utställningar är ideligen utsatta för småstöldar och mindre skadegörelse beroende på att vaktpersonalen är för liten.

Museet har etablerat kontakt med myndigheter, tekniker etc. angående förebyggande åtgärder.

Bearbetning och forskning

En under 1973 som beredskapsarbete påbörjad excerpering av handlingar i kontrollverkets arkiv med syfte att vid museet skapa ett arkiv över svenska och finländska guldsmeders och tenngjutares produktion kunde med fortsatta anslag från arbetsmarknadsstyrelsen fortsätta under året. Den sammanställda arkivsamlingen omspänner åren 1754–71 och uppgår f.n. till ca 70.000 blanketter, som ger detaljerade uppgifter om ca 210.000 föremålsposter. Detta material har bearbetats och uppordnats för automatisk databehandling av fil. lic. Per H. Falck. Arbetet har främst inneburit konstruerandet av det klassificeringssystem som skall ligga till grund för utnyttjandet av materialet.

Den fäbodinventering som museet sedan 1972 bedrivit i samråd med riksantikvarieämbetet och fäbodkommittén i Samfundet för hembygdsvård har under året omfattat en arkivinventering för Jämtland och Härjedalen, vilket resulterat i uppgifter om ca 1.600 resp. 400 fäbodar, vilka bearbetats och registrerats på nålkort.

Utarbetandet av realgrupperade översikter landskapsvis över museets föremålsbestånd från landsbygden har under året avslutats i och med att listan över föremålen från Skåne blivit färdigställd. Arbetet med en motsvarande realgruppering av materialet från städerna har påbörjats, tills vidare i blygsam skala.

Nomenklaturundersökningen har fortsatt genom Kerstin G:son Berg med förslag till standardiserade benämningar på vissa husgeråd.

Den 1951–52 bedrivna undersökningen i Sölvesborg har under de senaste åren bearbetats av Rut Liedgren och nu utkommit i bokform. Boken ingår i Nordiska museets handlingar.

Teje Colling har fortsatt sina under tidigare år påbörjade forskningar rörande äldre järnspisar och deras betydelse för förändringar i hushållet. En uppsats i ämnet har publicerats i Gastronomisk kalender.

Lis Granlund har forskat kring den på 1920-talet lanserade alcometallen dirigold på fabriken AB Alcometaller i Örebro.

Sofia Danielson har fortsatt sina forskningar över Föreningen Handarbetets Vänners historia, vilket fått ett synligt resultat bl.a. i Handarbetets Vänners katalog över sin jubileumsutställning.

Vidare har bearbetning av insamlat material, bl.a. äldre frågelistsvar, skett av ett flertal elever vid Institutet för folklivsforskning, sammanlagt 21 2-betygsuppsatser och 6 3-betygsuppsatser. De har också tillfört museet material från egna undersökningar i samband med seminarieuppsatser.

Nordiska museets gårdar

Liksom föregående år har behovet av beredskapsarbeten möjliggjort att en rad arbeten till vilka normalt saknas medel på museets stat kunnat utföras tidigare än eljest. Under året har ett 70-tal personer varit sysselsatta med sådant arbete. Vid alla museets gårdar har reparationer och upprustningar ägt rum, men särskilt omfattande har de varit på Julita. Tegelbruket, kalkugnen och tobaksladan, som började repareras förra året, har gjorts tillgängliga för allmänheten. Den sedan 1972 pågående utgrävningen av Julita kloster har fortsatt under året. Murresterna täcktes av antikvariska skäl i sept.

Undervisning

Den akademiska undervisningen vid Institutet för folklivsforskning bedrivs i samarbete med Stockholms universitet. Totalt under året var 655 personer registrerade för studier på olika betygsnivåer. Institutets bibliotek har under året vuxit med 2.855 volymer, till övervägande delen gåvor.

I museet har 33.186 personer erhållit undervisning. Dessa fördelar sig på 1.390 grupper, av vilka 582 utgjorts av grupper från Stockholms kommuns skolor, 648 från skolor utanför Stockholm samt 160 vuxengrupper. Förutom dessa har museet besökts av 1.520 grupper om sammanlagt 23.688 personer, som under ledning av egna lärare eller guider bedrivit undervisning i museet.

Grupparbetet för femte årskursen vid Stockholms kommunala skolor har fortsatt efter i stort sett samma riktlinjer som tidigare, liksom även de lektionsformer som fr.o.m. hösten 1970 pågått i allt mer ökad omfattning för grundskolans högstadium. Besöken för femte klassen och högstadiet uppgår till 294 klasser om 6.971 elever.

Nordiska museet har liksom tidigare år även handhaft undervisningen på Skansen för fjärde och sjätte årskurserna från Stockholms skolor. Antal: 150 klasser ur årskurs 4 och 154 ur årskurs 6.

Utöver denna schemalagda undervisning på Skansen har 221 klasser, många av mera kvalificerad art, erhållit undervisning inom olika områden av museets personal. Framför allt gäller detta yrkesinriktade linjer från kommunala skolor.

Skans Torsten Nilsson

En utförlig årsredogörelse, upprättad avdelningsvis, finns i stencilerad och häftad upplaga tillgänglig vid Nordiska museets bokförmedling, varifrån den kan rekvireras till ett pris av 10 kr inkl. expeditionsavg.

Nordiska museets nämnd

Nämnden har under året haft följande ledamöter: riksdagledamoten stadskassör Rune Carlstein, ordf., professor Erik Anners, styresmannen Harald Hvarfner, riksarkivarie Åke Kromnów, v. ordf., överintendent Åke Meyerson, författare Birger Norman och rektor Åke Leander. Den sistnämnde efterträdde bankdirektör Lars-Erik Thunholm, som avgick ur nämnden den 30 juni.

Samfundet Nordiska museets Vänner

Vid samfundets årsmöte den 7 juni avgick ur styrelsen v. ordf. friherre J. Nordenfalk och friherre Carl von Plomgren. I styrelsen invaldes fil. dr Jan Wallander som utsågs till v. ordf. och direktör Erik Elinder. I övrigt har styrelsen utgjorts av ordförande H. K. H. Prins Bertil, skattmästare direktör Rolf Arfwedson, friherinnan Susan af Ugglas, f. Lewenhaupt, direktör Gillis Tempelman och byggnadsingenjör Lennart Hegert, de båda sistnämnda som suppleanter. Såsom sekreterare har museets styresman fungerat. Inköpsnämnden har bestått av H. K. H. Prins Bertil, direktör Arfwedson och styresmannen. Samfundets medlemsantal utgjorde den 31 dec. 1.049 personer, motsvarande siffra för 1973 var 878.

Besöksstatistik

Nordiska museet har under året haft 228.920 besökare, varav 56.874 i grupper (2.910 st.). Motsvarande siffror 1973 var 224.438, därav 40.766 i 2.062 grupper.

Swindersvik hade under året 2.100 besökare, Tyresö slott 3.567, Julita: Stora huset 10.784, museet 22.015, Härkeberga 2.049. Matsgården har under året ej hållits tillgänglig för allmänheten.

Utställningar

Tillfälliga utställningar

Kvar från föreg. år

Tröja och väst till vardag och fest. – hela året.

Hem och hantverk. – hela året.

Svenskt krukmakeri. – hela året.

Så började vi. Artur Hazelius och hans museum. – 9 mars.

Hand och tanke. – hela året.

100 år kläder. – hela året.

Bilar och tåg. – 3 nov.

J. A. Gustafsson – naiv öländsk skulptör. – 9 maj.

Svenskens 100 år. – hela året.

Frans Lindberg 1857–1944. – 17 nov.

Nya utställningar

Det medeltida arvet. 30 maj – Nordisk folkkonst. Producent: Maj Nodermann-Hedqvist.

Nr 62/1969 Reportagefotografen och vi. 28 sept. –17 nov. Absiden i Stora hallen. Producenter:

Staffan Carlén och Åsa Thorbech.

Karameller, kola och choklad. 1 dec. –

Absiden i Stora hallen. Producent: Birgitta Conradson.

Julpynt. 28 nov. – Barnavd. Producent: Teje Colling.

Vandringsutställningar

Forts. fr. föreg. år

Att knyppla: Göteborg, Vänersborg, Kristianstad, Åmål, Trollhättan, Karlskrona, Lund.

Arbetarminnen. Distr. av Riksutställningar.

Storstrejken 1909. Distr. av Riksutställningar.

Sportfiske, ur Olle Törnbloms samlingar:

Mörrum.

Kultur som håller på att försvinna. Distr. av Postverket.

Statussymboler: Linköping.

Ny utställning

"...and so they became welfare Swedes." I samarbete med Svenska Institutet. Producent: Birgitta Conradson under medverkan av Lis Granlund och Hans Medelius. Utställn.arkitekt: Gilbert Regazzoni. Köpenhamn, Guildford, Norwich, Aberdeen, Bristol.

Publicering

Från Nordiska museet har utgivits:

Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok. 180 s.

I serien Nordiska museets handlingar:

Nr 82 Drömmen om medeltiden. Carl Georg Brunius som byggmästare och idéförmedlare, av Bo Grandien. 613 s.

Nr 83 Kulturvård och samhällsbildning, av Sverker Janson. 294 s.

Nr 84 Lanthemmens vävstolar. Studier av äldre redskap för husbehovsvävning, av Gertrud Grenander Nyberg. 434 s.

Nr 85 Träskoandel. En etnologisk undersökning av lancashiresmedernas arbets- och levnadsförhållanden på Ramnäs bruk vid tiden kring sekelskiftet 1900, av Barbro Bursell. 305 s.

Nr 86 I Sölvesborg på 1800-talet, av Rut Liedgren. 365 s.

I serien Normus:

I sågverksrörelsens tjänst, av Tage Hedborg, utg. av Sven Vallmark. 252 s.

Simrishamn, en gammal stad på Österlen, av Erik Andrén. 109 s.

Guide des collections de Nordiska museet, 3:ième éd. 32 s.

Karameller, kola och choklad, av Birgitta Conradson. 4 s.

"...and so they became welfare Swedes." On Swedish social policy after 1850, av Birgitta Conradson och Hans Medelius. 20 s.

De la pauvreté au bien-être. Une famille suédoise: cinq générations 1850–1970, av Birgitta Conradson och Hans Medelius. 20 s.

Jubileumsutställningens vägledningar:

Cent ans de la Suède – connais-toi, toi-même. Folder.

Hundert Jahre Schweden – Erkenne dich selbst. Folder.

Know thyself – A hundred Swedish years. Folder. 100 vuotta Ruotsia – Tunne itsesi. Folder.

Ἡ ἑκατονταετία τοῦ Σουηδοῦ, 12 s.

Sata ruotsalaisuuden vuotta. 12 s.

Švedska za poslednjih sto godina. 12 s.

Szwedzkie sto lat. 13 s.

Gamla prästgården i Härkeberga by, av Erik Andrén (text) och Åke Grundström (foto). (3 oförändr. uppl.) 12 s. + 16 bilds.

Hand och tanke. 100 år textil, av Sofia Danielson. 2 oförändr. uppl. 37 s.

Reflections on communications in museums by some Scandinavians. 20 s.

Nordiska museet. September–november 1974 (programblad), (8 s.).

Nordiska museet. December 1974 (programblad), (8 s.).

Market of ideas, nr 1, nov. 30th. 6 s.

Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen, MKU, nr 98. 32 s.

Bibliografiska meddelanden från Nordiska museets bibliotek, nr 37–40. 122 s.

Nomenklaturundersökningen. Förrådkärl och födoämnen, av Kerstin G:son Berg. 3 s.

Nomenklaturundersökningen. Stekspett och halster, av Kerstin G:son Berg. 5 s.

Rig, årg. 57 (tills. med Föreningen för svensk kulturhistoria och Folklivsarkivet i Lund). 143 s.

Kerstin G:son Berg

Nomenklaturundersökningen. Förrådkärl och födoämnen. 3 s.

Nomenklaturundersökningen. Stekspett och halster. 5 s.

Ingrid Bergman

100 år kläder (tills. med Inga Wintzell), i Svenska museer, s. 32–33.

Recension: Aagot Noss, Joachim Frichs draktakvarellar, Oslo 1973, i Rig, årg. 57, s. 139.

Eva Lis Bjurman

Land du välsignade, i Svenska museer, s. 40–42.

Inger Bonge-Bergengren

Recension: Ernst Walerius, Pottmakare, krukmakare, kakelugnsmakare i Falkenberg. Skrifter från Folklivsarkivet i Lund. 14. Lund 1973, i Rig, årg. 57, s. 104–106.

Teje Colling

Nordiska museets souvenirer, i Svenska museer, s. 36–37.

Järnspisens äldsta historia, i Gastronomisk kalender, årg. 15 (1975), s. 87–102.

Birgitta Conradson

... and so they became welfare Swedes (tills. med Hans Medelius). 20 s.

De la pauvreté au bien-être (tills. med Hans Medelius). 20 s.

Karameller, kola och choklad. 4 s.

Renlighet har inte alltid varit en dygd, i Form, årg. 70, s. 14–17.

Från pappersstrut till plastkasse, i Form, årg. 70, s. 295–297.

Sofia Danielson

... att i fosterländsk och konstnärlig riktning förädla ..., i Handarbetets Vänner 100 år. Liljevalchs katalog nr 315, opag. [25 s.].

Hand och tanke – 100 år textil, i Svenska museer, s. 30–31.

Åke Daun

Förortsliv. En etnologisk studie av kulturell förändring. (Akad. avh.) 354 s. Prisma i samarbete med Institutet för folklivsforskning.

Redigerat (tills. med Bengt Börjeson och Stig Åhs) Samhällsförändringar och brottslighet. Tiden/Folksam. 311 s.

Per H. Falck

Två kungliga silverserviser och en trekantig kontrollstämpel, i Rig, årg. 57, s. 117–121.

Jan Garnert

Skjutsning – barnarbete för 300 år sedan, i Meddelanden från Arkivet för folkets historia, årg. 2, nr 4, s. 2–4.

Mats Hellspång

Bygd i förvandling. Hur industrialismen har förändrat våra levnadsvillkor. (Förf. till huvudmanus.) 96 s. TRU.

Att välja forntid, Etnologiska lokalundersökningar: exemplet Borlänge, s. 35–41. (Dalarnas museums serie av småskrifter 9.)

Harald Hvarfner

Redigerat Sankt Eriks årsbok. 250 s.

Redigerat Svenska museer.

Rolf Kjellström

1700-talets grönländska sexualmoral, i

Grønland 3, Khvn, s. 90–94.

Bengt af Klintberg

"Vad har jag gjort människan", i Lyrikvännen 6, s. 3–6.

Skämtvisor och polsktrallar, i Nutida musik,

årg. 18 (1974/75), hft. 1, s. 26–27.

Recension: Vibeke Dahll, Nordiske sagnregistre og sagnsystematik, NIF Publications no. 2.

Khvn 1973, I Ethnologica Scandinavica, s. 156–157.

Rut Liedgren

I Sölvesborg på 1800-talet, 365 s. (Nordiska museets handlingar nr 86.)

Arkivering av bilder (tills. med Göran Bergengren, Bo O. Nilsson m.fl.) Riksantikvarieämbetet. Rapport E 2 1974, 54 s.

Ernst-Folke Lindberg

Nordiska museets publikationer, i Svenska museer, 35–36.

Hans Medelius

De la pauvreté au bien-être (tills. med Birgitta Conradson). 20 s.

"...and so they became welfare Swedes" (tills. med Birgitta Conradson). 20 s

"En rätt som ofta finnes på den rikes bord, som mycket bidrager till hopens föda och är många uslas endaste bärgning", i Gastronomisk kalender, årg. 15 (1975), s. 113–123.

Fältprosten Henrik Johan Gummerus i Sverige, i Åkerbo hembygdsförenings årsbok, Öländsk bygd, s. 77–87.

Svenskens hundra år – Känn dig själv, avspeglad i pressen (tills. med Bengt Nyström), i Svenska museer s. 13–18.

Janken Myrdal

Borgruiner i Västergötland – några utflyktsmål (tills. med Ingrid Söderlind), i Meddelanden från Arkivet för folkets historia, årg. 2, nr 2, s. 3–10.

När Adam grävde och Eva spann, vem var väl då en adelsman?, i Meddelanden från Arkivet för folkets historia, årg. 2, nr 4, s. 10–17.

Bo G. Nilsson

Redigerat och skrivit inledning till Alfred Kämpe, Svenska allmogens frihetsstrider. LT:s förlag, s. 6–27.

Recension: Gunnar Adolfsson, Mäster Påvels hytta, Sthlm 1974, i Meddelanden från Arkivet för folkets historia, årg. 2, nr 4, s. 32.

Bo O. Nilsson

Bildhanterandets etik, i Fotonyheterna nr 7, s. 2 och 4.

Arkivering av bilder (tills. med Göran Bergengren, Rut Liedgren m.fl.) Riksantikvarieämbetet. Rapport E 2 1974, 54 s.

Arkivering av bilder (tills. med Nanna Chattingius), i Folkbildning och forskning, handledning 3, 2 uppl., s. 73–82.

Anna-Maja Nylén

Broderitraditionen i Delsbo och dess bakgrund, i Märta Brodén, Delsbosöm, s. 39–44.

Bengt Nyström

Svenskens hundra år [katalog översatt till resp. serbokroatiska, polska, finska och grekiska], 13 s.

Nordiska museets undersökning av stadsdelen Elsborg i Falun, i Meddelanden från Riksantikvarieämbetet, 1974:6, s. 9–11.

En stadsdel i Falun, i Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen, nr 98, s. 5–11.

Svenskens hundra år. Jubileumsutställningens ideologi och praktik, (tills. med Göran Rosander), i Svenska museer, s. 7–13.

Svenskens hundra år – Känn dig själv, avspeglad i pressen (tills. med Hans Medelius), i Svenska museer, s. 13–18.

Marianne Olsson

Folkrörelsernas hus, i Folkbildning och forskning, handledning 3, 2 uppl., s. 29–44.

Stockholmarnas prylar, i Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen, nr 98, s. 22–24.

Jubileumskalasen, i Svenska museer, s. 19–20.

Redigerat Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen (MKU), nr 98. 32 s.

Mats Rehnberg

Kommunsammanslagningarna – anledningar, avsikter och följder, i Rig, årg. 57, s. 5–15.

Kring boken "Gamla Stockholm, efterskrift i Claes Lundin och August Strindberg, Gamla Stockholm, s. 639–644. Faksimileuppl. Gidlunds förlag i samarbete med Institutet för folklivsforskning vid Nordiska museet och Stockholms universitet.

Redigerat Gastronomisk kalender, årg. 15 (1975), 132 s.

Medlem i redaktionen för Handböcker i etnologi. (tills. med Nils-Arvid Bringéus och Anna Birgitta Rooth).

Göran Rosander

Svenskens hundra år. Jubileumsutställningens ideologi och praktik (tills. med Bengt Nyström), i Svenska museer, s. 7–13.

Nordiska museets FoU 1973, i Svenska museer, 33–35.

Att dokumentera Sverige, i Bygd och Natur, årg. 55, nr 5, s. 4–10.

Att samla i Dalarna, i Att välja forntid, s. 6–11. (Dalarnas museums serie av småskrifter. 9. Falun.)

Turismen som etnologiskt forskningsobjekt, i Att välja forntid, s. 42–45. (Dalarnas museums serie av småskrifter 9. Falun.)

Konsultverksamhet-samprojekt-uppdrag. Centralmuseernas och läns museernas forskning, i Meddelanden från Riksantikvarieämbetet, 7, s. 10–13.

Museerna och forskningen [svar på enkät], i SMF-nytt, nr 1, s. 10–13.

Annette Rosengren

KU lär sig skotillverkning, i Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen, nr 98, s. 16–19.

Elisabet Stavenow-Hidemark

Så renoveras torp och gårdar (tills. med Ove Hidemark, Göran Söderström och R. Axel Unnerbäck). 2 uppl. 272 s. ICA-förlaget.

Torstensons Ulvsunda, i Bromma hembygdsförenings årsskrift, s. 15–26.

Lekstugan på Tenhult, i Småländska kulturbilder, s. 160–170. Omtryckt i På lek, utg. av Jönköpings läns museum.

Arkivguide för byggnadsforskare (tills. med Fredric Bedoire under medverkan av ett flertal arkitekturhistoriker), i Fataburen, s. 29–68. Svensk bostad bakom kulisserna, i Svenska museer, s. 25–29.

Ännu lever vävarna!, i Form, årg. 70, s. 268–272. Tre rum – tre generationer, i Form, årg. 70, s. 392–393.

Mátyás Szabó

Undersökningar av ungersk folkkultur, i Nord-Nytt 1972, s. 240–256.

Artikeln Tjuder, i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, bd 18.

Svenskt bidrag till Bibliographia historia rerum rusticarum internationalis 1969–1970. Budapest.

A hatóságok és a parasztság [Myndigheterna och bondeklassen], i Ethnographia 84 (1973), s. 97–103. Budapest.

Szörvány- es tartozéktelepülés Skandináviában

[Ensamgårdsbebyggelse i Skandinavien], i Paraszti társadalom és muveltség a 18–19 században. 3, s. 185–198. Szolnok.

Recensioner: Albert Eskeröd, Jordbruk under femtusen år – redskapen och maskinerna. Borås 1973, i Svenska museer 1973, s. 100 – Edit Fél & Tamas Hofer: Bäuerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt. Göttingen 1972, – Gyula Ortutay, Hungarian folklore. Essays. Budapest 1972. – Alan Gailey & Alexander Fenton (utg.), The spade in Northern and Atlantic Europe. Belfast 1970, i Rig (årg. 57), s. 31–34, 37–38. – Iván Balassa (utg.), Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa. Budapest 1972 – Iván Balassa, Az eke és a szántás története Magyarországon [Plogens och plöjningens historia i Ungern]. Budapest 1972, i Nord-Nytt 1972, s. 291–293.

Åsa Thorbeck

Recensioner: Kerstin Sjöqvist, Symaskinen – historiskt och socialt. Sthlm 1972, i Nord-Nytt 1972, s. 294. – Mats Hellspång, Borlänge – studie av ett brukssamhälle. Dalarnas hembygdsbok 1973, i Hemslöjden nr 5, s. 33.

Annika Tyrfelt

Folkkrörelsernas tid i Norbergs socken, i Norbergsboken. En sockenbeskrivning. Norberg, s. 218–237.

Magne Velure

Recensioner: Norske ballader i oppskrifter frå 1800-talet. Red. av Ådel Gjosten Blom & Olav Bø. Oslo 1973. – Bjarne Hodne, Personalhistoriske sagn. En studie i kildeverdi. Oslo 1973, i Tradisjon 4, s. 94–95, 98–101. – Dag Strömbäck m.fl., Leading folklorists of the North. Oslo, Bergen & Tromsø, i Nord-Nytt 1972, s. 296.

Inga Wintzell

100 år kläder (tills. med Ingrid Bergman), i Svenska museer, s. 32–33.

Annika Österman

Dagboksblad, i Svenska museer, s. 23–24. Våra ledigheter, i Meddelanden från kulturhistoriska undersökningen, s. 12–15.

Befattningshavare vid årets utgång

(De första siffrorna anger året för inträde i institutionens tjänst. Då ytterligare siffror följer anger dessa det år befattningen tillträdde.)

Styresman

Fil.lic. Harald Hvarfner, 73

Avd. 1 Näringsliv

Förste intendent fil.lic. Jonas Berg, 74
Intendent fil.dr docent Mátyás Szabó, 67, 73
Intendent fil.kand. Eric Hedqvist, 65 (tj.-led.)
Intendent fil.lic. Birgitta Conradson, f. Carle-
stam, 69, 73
E. intendent fil.lic. Heidi Henriksson, 69, 73
Intendent fil.kand. Lajla Benedy, f. Walter, 64
($\frac{1}{2}$ -tid)
Kansliskrivare Hedda Sandström, f. Geber, 66,
71

Lapska sektionen

Intendent fil.dr Rolf Kjellström, 67

Föremålsregistreringen

Intendent fil.kand. Göran Bergengren, 62, 64
Assistent Mona Palmé, f. Löthgren, 46, 66
Museibiträde fil.kand. Cecilia Gagge, 74
E. intendent fil.lic. Kerstin G:son Berg, 67
($\frac{1}{2}$ -tid)

Avd. 2 Bostadsskick

Förste intendent fil.lic. Kersti Holmquist, f. Wal-
lér, 49, 70
Intendent fil.dr docent Elisabet Hidemark, f. Sta-
venow, 56, 70 (tj.-led.)
Intendent fil.lic. Maj Nodermann, 64
Intendent fil.lic. Eva Lis Bjurman, f. Nørgaard,
62, 64 (tj.-led. $\frac{1}{2}$ -tid)
Intendent fil.kand. Teje Colling, f. Brodin, 62, 68
($\frac{1}{2}$ -tid)
Intendent fil.kand. Inger Bonge-Bergengren, 60,
70
Intendent fil.lic. Lis Granlund, f. Rosenberg, 68,
70
Kansliskrivare fil.kand. Annika Tyrfelt, 71, 72
(tj.-led.)
E. kansliskrivare Sigrid Eklund, 74

Magasinslaget

Förrådsmästare Nils Nilsson, 30, 65
Förrådsförmän Arne Karlsson, 39, 65
Förrådsförmän Bertil Granqvist, 45, 65

Rustmästarlaget

Förste verkmästare Elov Carlsson, 38, 74
Möbelkonserverator Carl-Axel Holm 45, 67
Målningskonserverator Manne Göransson, 64, 72
Konserverator Åke Lindholm 39, 74

För båda lagen gemensam personal

Hantverkare Tage Johansson, 50, 61
Hantverkare Anthe Olsson, 59, 61 (tj.-led.)
Hantverkare Dag Holmberg, 70
Hantverkare Björn Solberg, 72
Hantverkare Bernt Sundberg, 72
Förrådsman Per-Olov Wallgren, 60, 67
Förrådsman Nelly Andersson, f. Persson, 52, 70
Förrådsman Kjell Hestrell, 70, 73

Sektionen för Nordiska museets gårdar

Intendent fil.lic. Christian Axel-Nilsson, 60, 65

Avd. 3 Textil

Förste intendent fil.dr docent Anna-Maja Nylén,
38, 61
Intendent fil.kand. Sofia Danielson, f. Anders-
son, 65, 71
Intendent fil.kand. Inga Wintzell, f. Wikland, 50,
71 (tj.-led. $\frac{1}{4}$ -tid)
Intendent fil.lic. Ingrid Bergman, 71
Kansliskrivare Else Pihl, f. Wener, 65 ($\frac{1}{2}$ -tid)
E. kansliskrivare Ulla Tegman, 74

Textilkonserveringen

Konserverator textilkonstnärinnan HKS Marie-
Louise Dagel, f. Wulfrona, 52, 65
(tj.-led. $\frac{1}{2}$ -tid)
Textilkonserverator vävlärarinnan Ingrid Wahl-
ström, f. Welin, 64, 72
E. konserveringsassistent textilkonstnärinnan
HKS Inger Nyman-Elofson, 71 ($\frac{1}{2}$ -tid, tj.-led.)

Textilvård

Museiassistent fil.kand. Ingrid Roos, 74
E. museiassistent Karin Pers, f. Eriksson, 69
($\frac{3}{4}$ -tid)

Kulturhistoriska undersökningen

Förste intendent fil.dr docent Göran Rosander,
70, 74
Intendent fil.lic. Marianne Olsson, f. Hagstroem,
48, 60
Intendent fil.dr Bengt G. T. Nyström, 65, 68
Intendent fil.kand. Annika Österman, f. Berg-
gren, 62, 64
Byråassistent arkitekt HKS Bertil Wetter, 53,
71
Assistent fil.kand. Birger Grape, 60, 65
Assistent fil.kand. Annette Rosengren, 71, 72

Förste ritare Brita von Knorring, f. Standertskjöld, 65, 70
Kansliskrivare Ingrid Boëthius, f. Kronning, 65, 70 (tj.-led. $\frac{1}{2}$ -tid)
E. kansliskrivare fil.kand. Ottonie Nyberg, f. Cronstedt, 71, 74 ($\frac{1}{2}$ -tid)
Kansliskrivare Birgitta Munthe, f. Ribbing, 65, 71
Kontorsbiträde fil.kand. Kerstin Kunelius-Hestrell, 71 ($\frac{1}{5}$ -tid)

Undervisningsavdelningen

Förste intendent museilektor fil.lic. Skans Torsen Nilsson, 63, 66
Intendent fil.kand. Ernst-Folke Lindberg, 51, 64
Intendent folkskollärare fil.kand. Hans Medelius, 59, 65
Intendent fil.kand. Teje Colling, f. Brodin, 62, 68 (tj.-led. för vik. på avd. Bostadsskick)
E. amanuens fil.mag. Staffan Carlén, 73
E. assistent fil.kand. Maria Rapp, 74
Kansliskrivare Eva Olsson, f. Brithon, 63, 66
Kontorist Ann-Marie Kumlin, f. Wennström, 71
Kontorist fil.kand. Christina Gardeback, f. Karlsson, 72 (tj.-led.)
E. kontorsbiträde Jens Karlsson, 74

Bibliotek och arkiv

Förste bibliotekarie fil.dr Sten Lundwall, 42, 72

Biblioteket

Intendent fil.lic. Stig Appelgren, 70, 72 (tj.-led.)
Intendent fil.kand. Karin Näsström, 59, 71
T.f. intendent fil.kand. Anita Larson, 72
Biblioteksassistent Lena Böök-Cederström, 66, 70 (tj.-led.)
E. biblioteksassistent fil.kand. Brita Geijer, 72 ($\frac{1}{2}$ -tid, tj.-led.)
E. biblioteksassistent Jan Garnert, 72, 74 ($\frac{1}{2}$ -tid)
E. biblioteksassistent fil.kand. Bo G. Nilsson, 74 ($\frac{1}{2}$ -tid)
Assistent Margit Stoye, f. Bergschöld, 45, 74

Arkivet

Förste arkivarie fil.lic. Rut Liedgren, 43, 72
Intendent mag. art. Magne Velure, 74
Intendent fil.kand. Marianne Erikson, 69, 72 (tj.-led.)
Intendent fil.kand. Bo O Nilsson, 69, 72
Intendent fil.kand. Barbro Barwing, f. Lindsbog, 67 (avlönad av AMS)

Intendent fil.kand. Gunvor Vretblad, f. Lindroos, 73 (avlönad av AMS)
E. amanuens fil.kand. Åsa Thorbeck, f. Nordlund, 73, 74
Kontorist Ingegärd Ehrving, f. Sundwall, 66
Kontorsbiträde fil.kand. Eva Nilsson, f. Dahlgren, 72, 74

Fotoateljén

Byråassistent Åke Grundström, 49, 71
Assistent Ulla Wäger, 52, 66
Fotograf Terttu Höglund, f. Rantanen, 58, 67
Fotograf Birgit Brånvall, f. Flemberg, 66, 72
Fotograf Hans Koegel, 65, 72
Förste fotobiträde Siv Jansson, 67, 72
Fotobiträde Ann-Britt Carlsson, f. Ohlsson, 70 (tj.-led.)
Fotobiträde Eva Frank, 72
Fotobiträde Bengt Nilsson, 72

Administrativa och kamerala avdelningen

Byrådirektör jur.kand. Sanfrid Fenger, 69
Förste byråsekreterare fil.kand. Ann Marie Huss, f. Hedenius, 54, 73
Kamrer Gunvor Wreiman, f. Karlsson, 46, 64 (tj.-led. $\frac{1}{2}$ -tid)
Bokhållare Lillemor Kihlskog, f. Andersson, 44, 66 (vik. som kamrer $\frac{1}{2}$ -tid)
E. kansliskrivare Eva-Britt Bexelius, f. Sandström, 74 ($\frac{1}{2}$ -tid)
Assistent (registrator) Anne von Friesendorff, 64, 71
Kansliskrivare Märtha Rudén, f. Pettersson, 69, 70
Kansliskrivare Kerstin Lindberg, f. Loberg, 72 (tj.-led.)
E. kansliskrivare Inga Skoglund, 73
E. kansliskrivare Kersti Wikström, 74
Kontorist Brita Rimling, f. Weglin, 73
Expeditionsvakt Margit Svensson, f. Edström, 65, 67
Expeditionsvakt Lennart Lindström, 67, 72
E. expeditionsvakt Bengt Singman, 68, 73

Uppsyningsman Rune Glad, 68, 73
Maskinist Arvid Forss, 62
Trädgårdsmästare Harry Karlsson, 68, 69
Museivakt Ingrid Wahlquist, f. Liwendahl, 62, 65
Museivakt Eleonora Marlöw, 67
Museivakt Gösta Bolin, 70, 71
Museivakt Birger Widing, 63, 72

Museivakt Folke Jonsson, 72, 73
 Museivakt Bernt Eriksson, 74
 Museivakt Börje Sutter, 74
 Utställningsvakt Ruben Mård, 68
 Utställningsvakt Svea Blomberg, f. Holmqvist, 69
 Utställningsvakt Märta Törnby, f. Blomberg, 69
 Utställningsvakt Hans Andersson, 70
 Utställningsvakt Henry Johnsson, 70
 Utställningsvakt Karin Brådhe, 72
 Utställningsvakt Karin Hallberg, 72
 Lokalvårdare Dagny Pettersson, f. Karlsson, 67
 Lokalvårdare Doris Bergström, f. Österberg, 67
 Lokalvårdare Viola Björnvall, 70
 Lokalvårdare Mary Ölvestad, 70
 Lokalvårdare Luis Lopez-Lacasta, 71
 Lokalvårdare Margit Sundberg, f. Olofsson, 71
 Lokalvårdare Linnea Åberg, f. Blomqvist, 71
 Lokalvårdare Anna Greta Carlsson, 72
 Lokalvårdare Eivor Wetterström, f. Åberg, 74 (tj.-led.)

Institutet för folklivsforskning

Institutionsprefekt professor fil.dr Mats Rehnberg, 69
 Docent fil.dr Knut Weibust, 69 (avlönad av univ.)
 Studierektor fil.lic. Mats Hellspong, 73 (avlönad av univ.)
 E. universitetslektor fil.kand. BengtafKlintberg, 74 (avlönad av univ.)
 Studievägledare fil.kand. Berit Rönnstedt, 70, 71 (avlönad av univ.)
 Amanuens fil.kand. Hans Blomqvist, 71 ($\frac{1}{2}$ -tid)
 Assistent Solveig Gynther, f. Kull, 70, 71
 Kansliskrivare fil.kand. Maria Rapp, 72 (tj.-led. för vik. på Underv. avd.)
 E. kansliskrivare fil.kand. Ragnhild Thorell, 74

Kontorist Ingrid Vallin, 61, 65
 Expeditionsvakt fil.kand. Lars Westberg, 72 (tj.-led. $\frac{1}{2}$ -tid)
 E. expeditionsvakt fil.kand. Anne-Marie Karlsson, 74 ($\frac{1}{2}$ -tid)

Härkeberga

Platsrepresentant Linnéa Karlsson, 65

Julita gård

Godsförvaltningen

Museiassistent Nils Andersson, 43, 71
 Trädgårdsmästare Sven A. Karlsson, 55

Skogsförvaltningen

Stiftsjägmästare Erik Eriksson, 74 ($\frac{1}{3}$ -tid)
 Hantverkare Gunnar Larsson, 43
 Skogvaktare Nils Bäcklin, 64

Matsgården

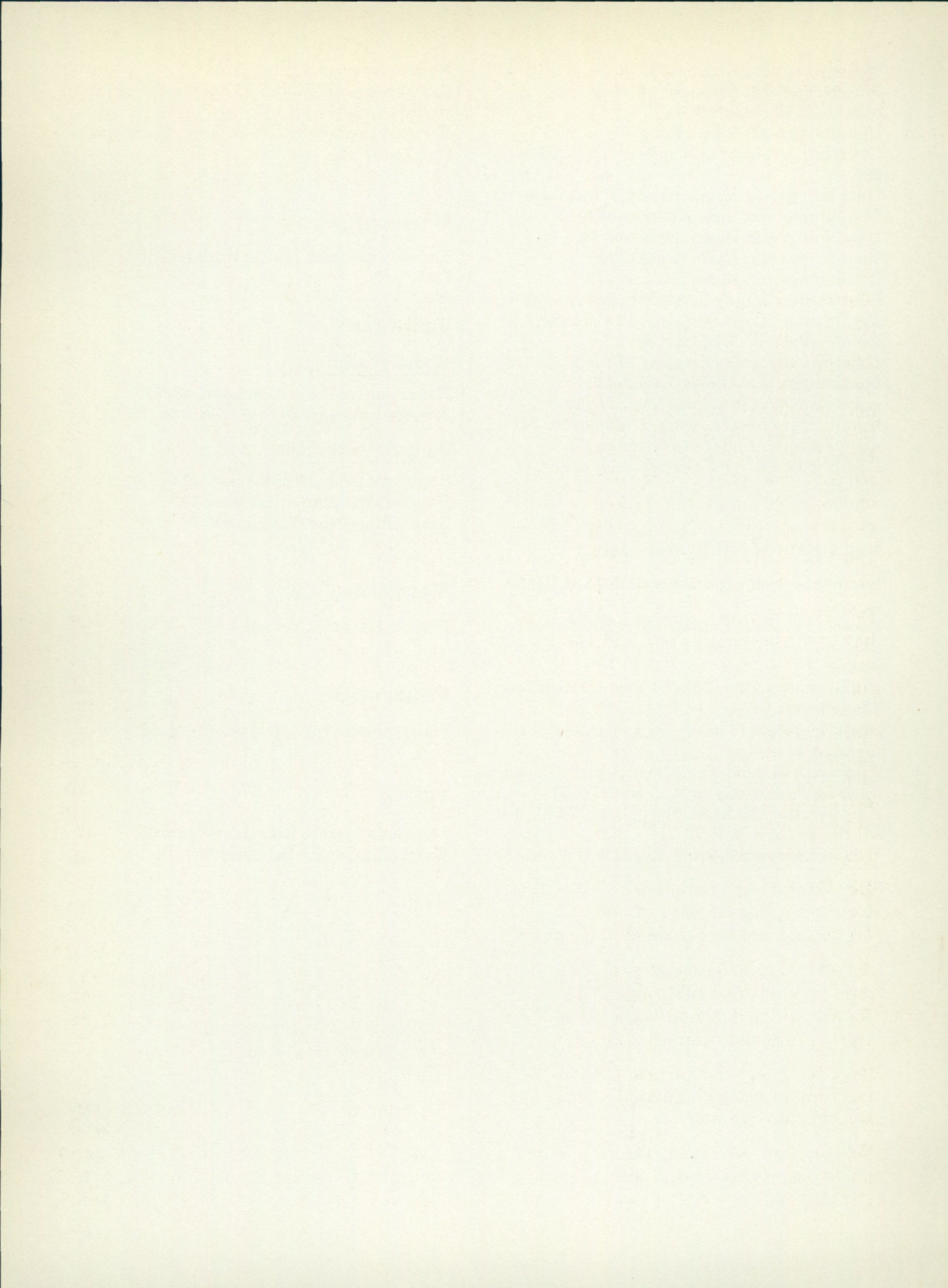
Platsrepresentant vakant

Svindervik

Platsrepresentant Astrid Sandberg, 52

Tyresö

Trädgårdsmästare Bror Danielsson, 65
 Museivakt Gunnar Sandberg, 73

Skansen under år 1974

Kulturhistoriska avdelningen

Nyanläggningar

Återuppförandet och inredningen av krogen Stora Gungan från Enskede i Stockholm har pågått under året och krogen väntas vara klar för invigning i maj 1975.

Byggnadens bottenvåning inreds som en stockholmskrog av typ "bolagskrog" från omkring 1880, medan övervåningen blir en modern gästvåning för cirka 60 personer.

Uppförandet av en jordkällare och ett uthus vid Statarlängan har under året slutförts.

Den 1973 förvärvade skånegården Hög 18 har under året uppmätts. Nedmonteringen och förflyttningen till Skansen pågår i enlighet med de riktlinjer som redovisats i Fataburen 1974, Att flytta hus till museum. I samband med byggnadsarbetena pågår också fortsatt dokumentering av gården och anskaffning av de inventarier som erfordras för att kunna presentera gården i sitt kompletta 1920-talsskick.

Underhållsarbeten

Det planmässiga underhållet av kulturhistoriska byggnader har fortgått under hela året enligt nedanstående förteckning.

Apoteket. I apotekets materialkammare har den öppna spisen sänkts med två tegelskift, för att hindra den dittills besvärade rök-inträngningen i rummet vid eldning.

Bageriet. I bageriet har installerats ett nytt bakhord av rödbok skänkt av Stockholms Bageriidkarförening.

Fäboden från Älvdalen. Takveden har förnyats på ladorna 7 och 8 samt fähusen 9, 10, 11 och 12.

Glashytan. Taket har helt omlagts med ett brandskyddsskikt av korrugerad plåt och 50 mm mineralullsmatta under ett yttertak av tryckimpregnerade bräder.

Krukmakeriet. I krukmakeriet har den gamla keramikugnen nedrivits och ersatts med en större och en mindre elektrisk ugn med automatisk temperaturreglering. I samband härmed har strömförsörjningen omlagts med en ny kabel från central i Stora Gungan. En ny diskbänk har installerats.

Petissan. I det inre rummet har installerats en modern köksutrustning, för att möjliggöra Petissans användning som ett fungerande kafé.

Posthuset. Ommålning av yttre snickerier.

Skogaholm. Köksflygelns utvändiga ektrappa har omlagts. Skänken i salen i manbyggnaden har tillstängts mot korridoren med en plexiglasskiva för att hindra stöld av det porslin m.m som förvaras där. Av samma skäl har en plexiglasskiva monterats i dörröppningen till porslinsköket i biblioteksflygeln. Salutkanonerna på gårdsplanen har fått nya lavetter.

Skostallet. Taket har helt omlagts med handkluv, tryckimpregnerad spån. För att ge besökarna en föreställning om skostallets ursprungliga användning har vi rekonstruerat de gjordar i vilka oxarna hissades upp, när de skoddes.

Stenstugan. Stenstugan har under en följd av år stått stängd för publiken. Huset har varit så fuktigt att inga inventarier kunnat förvaras där. En dränering har därför gjorts och ett undergolv gjutits i betong. Den del-

vis nedrasade härden och skorstenen har uppmurats på nytt och murverket i övrigt fogstrukits med kalkbruk.

Tottieska malmgården. Fasaderna har avborstats, ilagats med kalkbruk och avfärgats med järnvitriol. Sockeln har ilagats med cementbruk och strukits med Flintkote. Fönster har kittats och alla yttre snickerier målats med oljefärg. Trasiga fotrännor, stuprör,nockplåtar och skorstensbeslag har utbytts mot nya i samma utförande som de gamla.

Väla skola. Jordgolv har inlagts i stallet.

Öppethållande, aktiviteter

De kulturhistoriska byggnaderna har i år hållits öppna för allmänheten i samma utsträckning som tidigare år. Bollnässtugan, Gubbhyllan, Oktorpsgården, Seglora kyrka och Älvrosgården, har hållits tillgängliga alla dagar under hela året. Under juni-augusti har 22 byggnader haft öppet klockan 11-12, 13-17. I de öppna byggnaderna har stugvärdar och stugvärdinnor svarat för vakthållning samt information till de besökande.

Öppethållandet under året i de kulturhistoriska anläggningarna framgår av nedanstående uppställning.

Månad	Antal byggnader Öppet		Öppettid
	Var-dagar	Sön-dagar	
Januari-april	5	13	11-15
Maj	13	16	11-15
Juni-augusti	22	22	11-12, 13-17
September	7	15	11-15
Oktober-december	5	13	11-15

Glashyttan har liksom tidigare varit utarrenderad. Sedan två nya elugnar under försommaren installerats i Krukmakeriet har detta fr.o.m. den 1 juli utarrenderats till keramikerna Peter Asshoff och Christer Selander. Glashyttan och Krukmakeriet har

med undantag av den kallaste perioden varit i verksamhet och tillgängliga för besök dagligen.

Under vinterhalvåret har dessutom samtliga anläggningar hållits tillgängliga efter besökarnas önskan genom regelbundna turer dagligen kl. 12, 13 och 14. Under sommarhalvåret har "Fröken Skansen" lett guidningar varjetimme mellan kl. 11 och 17.

Som tidigare har det varit avdelningens strävan att i samarbete med programavdelningen söka levandegöra de olika miljöerna genom att låta besökarna uppleva så många aktiviteter som möjligt i och kring hus och gårdar. Detta gäller speciellt programserien "I gårdar och gränder" samt det för året nya programmet "Mickelsmässmarknad" den 28 och 29 september. För samproduktionen mellan kulturhistoriska avdelningen och programavdelningen redovisas närmare i den senare avdelningens redogörelse.

Genom medverkan av Skansens Borger-skap, som företräder 17 olika hantverk och yrken, har det vid 25 tillfällen under året varit möjligt att uppleva verkstäderna i Stadskvarteret i full verksamhet.

En nyhet för året i Stadskvarteret är att Kafé Petissan, som under våren fått en modern köksutrustning, fr.o.m. april av Sarambolaget drivits som kafé. För detta ändamål har också Petissans gård omändrats och planterats på samma sätt som på den ursprungliga platsen vid Drottninggatan. På gården har också ställts upp ett antal nyrenoverade äldre kafébord och -stolar.

Under sommaren har Oktorpsgården fungerat som en levande bondgård med kor, hästar, grisar och höns.

Som vanligt har ett stort antal hemsysslor och hantverk visats i många av gårdarna under sommaren och julmarknadsdagarna. Bl.a. förekom under sommaren bakning av knäckebröd, skrämjölskex och tillagning av nävgröt i Ekshäradsgården, ystning och kärning av smör på Fäbodvallen, tygtryck med gamla tryckstockar i Garveriet, bak-

ning av surlimpor i Kyrkhultsstugan, same-slöjd från Arjeplog i Lappvistet, korgflätning i Moragården, vävning i Oktorpsgården, bakning av tunnbröd i Älvrosgården samt en Linvecka innefattande linberedning alltifrån linryckning till färdig linneväv. I Väla skola lästes sagor för barn.

Under julmarknadsdagarna bakades Kajsa Warg-pepparkakor i Hazeliushuset och kryddskorpor i Skogaholms köksflygel, visades lin- och ullspinning och nålning av vantar i Ekshäradsgården samt halmslöjd i Folkets hus.

Till julmarknaden hade som vanligt ett stort antal hus smyckats på traditionellt vis.

Skansens kulturhistoriska miljöer utnyttjas regelbundet för filmning och fotografering samt radio- och TV-inspelningar. Denna användning har starkt tilltagit under senare år. Under 1974 utfördes cirka 80 upptagningar av detta slag.

Klädkammaren

Klädkammarens verksamhet har under året präglats av Skansens ökade programaktivitet samt av ett stort intresse från allmänheten att hyra folkdräkter och stil-dräkter.

Mickelsmässmarknaden var den största nya programpunkten, som medförde att ett 90-tal personer kläddes i sekelskiftesdräkter.

Julmarknaden var som vanligt årets mest ansträngande evenemang, då 230 personer kläddes i folkdräkt.

Sammanlagt 1.730 dräkter lånades ut under året, vilket är i stort sett lika många som föregående år.

Den nysömnad, som har ägt rum har huvudsakligen gällt komplettering av folkdräktmaterial, då förslitningen inom Skansen är stor. Då programmen numera sprids även över vinterhalvåret, har vi koncentrerat oss på att tillverka ytterplagg.

Till en dräktparad i Brunskog fick barngarderober en behövlig upprustning. Kalkaden bestod av ett 40-tal barndräkter från 1500-talet och framåt och besågs av cirka 5.000 personer.

Biologiska museet

Biologiska museet har under året hållits öppet dagligen från kl 10 till skymningen (dock senast kl 17).

I Biologiska museet visades under tiden 11/4–26/5 utställningen "Vargen" producerad av Nordkalottmuseet.

Undervisning

De kulturhistoriska anläggningarna har liksom tidigare år utnyttjats för såväl elementär som kvalificerad undervisning. Nordiska museets undervisningsavdelning har under året haft visningar för bl.a. Stockholms kommuns skolors årskurs 6, under vårterminen i Delsbogården och i Stadskvarteret på temat "Sverige för 100 år sedan", samt under höstterminen i Skogaholms herrgård, Soldattorpet och Statarlängan på temat "I slott och koja", samt slutligen i Oktorpsgården och Älvrosgården på temat "Självhushåll–lanthushåll". För ett stort antal klasser har dessutom hållits visningar av Skansens julbord.

Bland övriga kurser och studiebesök kan följande nämnas: Stockholms läns hemslöjdsförenings kurser i växtfärgning och spånad, Handarbetets Vänners högre kurs i slöjd och inredning, Kursverksamheten vid Stockholms universitet, Konstfackskolan, Tekniska högskolan, Malmstens verkstadsskola, Sveriges Radio, personalutbildningen, kurser i korg- och rotflätning i privat regi m.fl.

I övrigt har avdelningen givit handledning och visningar för in- och utländska grupper samt mottagit ett flertal enskilda, utländska museimän.

Fyra elever från Institutet för högre reklamutbildning (IHR) har utfört ett elevarbete med målsättningen att popularisera och göra reklam för Skansens kulturhistoriska del.

Zoologiska avdelningen

Anläggningar

Ombyggnaderna och moderniseringen av Skansens djuranläggningar under senare år har medfört påtagliga förbättringar för djurhållningen. Djurens ökade trivsel avspeglas i förbättrat allmäntillstånd och utökad aktivitet. Väsentligt för djur i djurparker är att tillgodose deras behov av rörelse och motion. Stimulering därtill har kontinuerligt skett genom anordningar i de olika anläggningarna.

I det nya *tropikhuset* för apor har vissa ombyggnader påbörjats för att underlätta djurens skötsel. Schimpanserna har efter hand utvecklats och tillväxt i sådan grad att anordning för deras slussning mellan olika avdelningar krävs. En del fönsterrutor i anläggningen måste också utbytas, då påfrestningarna på dem blivit större än beräknat.

Grupperna av schimpanser och rhesusmakaker har under året varit i stort sett oförändrade, men gruppen av larer har utökats till 7 djur. De har funnit sig väl tillrätta i sin rymliga anläggning. Regelbundet har trädgrenar, o.s.v. i stor mängd placerats i anläggningen och även väl utnyttjats, vilket återspeglats i liv och rörelse där. Djuren har utvecklats mycket tillfredsställande efter ankomsten och karantänsvistelsen.

I den nya *visenthagen* har samgång mellan visenter och vildsvin prövats och detta har enbart givit goda erfarenheter. Det elektriska stängsel, som omger hagen, har väl respekterats av visenterna och efter en tid även av vildsvinen. Under deras första tid i hagen hände det emellertid flera gånger att de trängde sig genom stängslet och ner i den omgivande vallgraven.

De planerade förbättringarna i *varghagen* med uppförande av ett stenkummel har ännu inte kommit till stånd. Det planerade stenkumlet avses skapa skyddande uppehållsplatser för djuren och även hindra "genomsyn" i anläggningen, vilket torde vara väsentligt för deras trivsel.

Träd och markvegetation i *lodjursanläggningen* har väl stått emot nötningen från djuren. Några ombyggnader i anläggningen har inte skett under året.

Älghagen har efter ombyggnaden visat sig ändamålsenlig och djuren syns ha funnit sig väl tillrätta där. Detsamma har gällt den nya *dovhjordshagen*. För att minska nernötningen av gräsmattan i denna hage, har den genom ett stängsel uppdelats i två avdelningar, i vilka djuren alternerande får vistas.

Överläggningar rörande förbättringar av anläggningarna för elefanter, isbjörnar, sälar, kronhjortar, vildsvin och renar har skett under året.

Djurbeståndet

Skansens djurbestånd utgjordes vid årets utgång av följande djur:

	<i>Antal</i>	
Rhesusapor	10 st.	
Makaker	30 „	
Vithandade gibbonapor (larer)	1,6	(en hane, sex honor)
Schimpanser	3,3	
Indiska elefanter	0,2	(Gobi f. 1958, Noi f. 1964, båda i Indien)
Visenter	2,2	(Stor-Ulf f. Skansen 13/5 1965, Stolla f. Skansen 13/6 1957, Avi f. Avesta 28/4 1971, Stor- Sture f. Skansen 21/6 1974) (en ko och en kalv döda 1974)
Gotländska utgångsfår	1,7	(gammal be- hornad ras)
Älgar	2,2	
Kronhjortar	1,1	
Dovhjortar	1,7	(sex äldre, två kalvar)
Renar	2,5	
Getter	1,4	
Dvärggetter	1,5	

Fjällkor	0,2	
Vildsvin	17 st.	
Isbjörnar	1,4	
Brunbjörnar	3,3	
Järvar	2,1	
Grävlingar	2 st	
Lodjur	6,2	
Vargar	2,3	
Gråsäl	5,2	
Sjölejon	0,3	
Berguvar	1,1	(från "Berguv Sydväst")

Humboltpingviner	2 st.
Kungspingviner	2 „
Spetsbergsgäss	3 „
Grågäss	2 „
Vitkindade gäss	44 „
Gravänder	3 „
Påfåglar	3,2
Tamgäss	2 st.
Vita storkar	2 „
Liten gultofs- kakadua	1 „
Hyacintaror	1 „
Grå jacko	4 „
Amazonpapegojor	7 „
Rödhuva parakiter	1 st.
Dvärghöns	3,8
Landsköldpaddor	5 st.
Vattensköldpaddor	6 „

Dessutom häckar ett 50-tal hägrar i frihet intill Skansens fågelburar och ett stort antal gräsänder jämte några viggas häckar eller uppehåller sig på Skansen-området.

Ett flertal av de på Skansen hållna djuren har fortplantat sig under året.

Bland rhesusaporna och makakerna har ett oräknat antal födslar skett. De har varit ganska utspridda i tiden. Bastardering mellan de båda arterna förekommer ofta.

Den 9 maj anlände 6 yngre larer till Skansen. De isolerades i ett speciellt iordningställt karantänsutrymme och överfördes efter karantänstidens utgång till en rymlig anläggning i det nya tropikhuset. Deras tillväxt har varit mycket tillfredsställande.

De 1973 inköpta schimpanserna har utvecklats väl men har ännu inte nått könsmodnhet.

Visentkon Stompan födde den 27/3 en tjurkalv, som emellertid avled den 1/7 i lunginflammation. Den 12/8 dog även Stompan av skador hon ådragit sig vid en betäckning.

Den 18/5 föddes en älgkalv ♂. Parning mellan de vuxna älgarna observerades den 18/9 och de närmaste dagarna dessförinnan.

I mitten av juli föddes två dovhjortskalvar och under tiden 16/5–3/6 fem renkalvar.

Ett betydande antal vildsvinsungar föddes under 1974, bl.a. en kull om sju ungar den 11/6 och en kull om sex ungar den 21/6. I mars insläpptes tre ettåriga vildsvin i visenthagen. I början uppstod en viss oro, men redan efter några dagar hade de båda arterna accepterat varandra och samgången har utfallit mycket tillfredsställande.

Bland isbjörnarna skedde parning i början av april, för Gladers del observerad den 1/4. Den 7/12 födde Mick en unge ♂, som dock dog redan två dagar senare, troligen beroende på en medfödd missbildning i form av njurcystor. Glader födde den 19/12 en unge, som emellertid var borta den 22/12 (uppenbarligen uppäten av de vuxna isbjörnarna). Efter parningstiden ersattes den gamle hanen Rasmus med en yngre isbjörnshane, som fångats på Grönland och beräknas vara född i december 1972.

Brunbjörnshonan Flux födde den 25/12 1973 två ungar, vilka döptes till Av och An. Parning bland brunbjörnarna torde ha skett i maj och Kåra födde den 1/1 1975 en unge.

Bland järvarna sker parning på Skansen i regel i maj månad, men inga observationer av parning gjordes under 1974. Svåra angrepp av den bruna hundfästingen har förekommit bland de i det större björnberget hållna järvarna.

Parning observerades i lodjurshägnen den 27/4, och den 4/6 föddes två loungar i stenröset. De utvecklades normalt om än något långsamt. En av ungarna har sedermera försvunnit på oförklarligt sätt.

Det äldre finska vargpåret (11-åriga kullsyskon) hölls i varganläggningen under våren. Parning skedde under tiden 13-15 mars. Den 19/5 föddes en vargunge i östra grottan, men den omkom senare.

Den 5 mars föddes en gråsälunge på Skansen. Föräldrar var två gråsälar, som fångats som kutar i Östersjön våren 1954 och nu alltså var 20 år gamla. Ungen var av honkön och dess vikt uppskattades vid födelsen till ca 11 kg. P.g.a. det milda vintervädret fanns ingen is i säldammen, utan ungen föddes och uppehöll sig i en liten avbalkning bland klipporna i övre sälanläggningen. Den erhöll regelbundet di av modern och tillväxte snabbt.

Den 25 mars, alltså vid ungefär tre veckors ålder, började ungen tappa sin kutpås och dräktbytet var fullbordat den 27 mars. Så snart pålsbytet var avslutat, upphörde ungen att dia och gick för första gången i vattnet. Den vägde nu 33 kg och hade alltså ökat i vikt omkring 1 kg per dag. Ungen började äta strömming först omkring en vecka efter det den slutat dia men någon nämnvärd nedgång i hullet kunde inte observeras under denna tid. Samtidigt med att ungen flyttades, sammanfördes honan med en hane. Parning iakttogs den 29 mars.

Den 13 år gamle sjölejonhanen dog i augusti. Höga halter av miljögifter har ofta kunnat påvisas hos de Skansen-djur, som utfodras med Östersjö-fisk, alltså framför allt strömming. För att reducera denna olägenhet kompletteras dieten så ofta som möjligt med västkustfisk, t.ex. makrill.

Berguvhonan ruvade hårt den 24/3, och den 14/5 kläcktes en unge (viss tveksamhet rörande lyckad häckning hystes innan dess, då hanen blott var ett år gammal).

Spetsbergsgässen skred till häckning i maj på en av holmarna i fågeldammen och äggen ruvades troget. Boet blev emellertid plundrat, uppenbarligen av någon besökare, den 12-13 maj.

De vitkindade gässen flyger fritt och flyttar på hösten söderut. Bortflyttning skedde den 1/11 1973 och återkomst från den 5/4. Snart efter återkomsten skred de till häckning på stugtaken och första kullen om 5 ungar kläcktes den 28/5. Den 30/5 inräknades 15 par, därav 10 häckande. I början av oktober dödades fyra gäss av en bil då de sökte föda på Gärdes-området. Därefter inräknades 44 gäss. Bortflyttning skedde den 2 eller 3 november.

Gravänderna häckade under året på en av holmarna i svandammen, men boet spolierades den 24 maj, uppenbarligen av någon besökare.

Den 31 augusti infördes till Skansens karantän tre vita storkar. En dog efter kort tid, men de två överlevande har efter utplacering på holmen i Karpdammen visat sig vara hane och hona och bildat par.

Programavdelningen

Årets programverksamhet inleddes med att julen dansades ut söndagen den 13 januari. Medlemmar av Skansens folkdanslag ledde lekarna kring granen på Bollnästorget och Axel Andereds kapell stod för musiken.

"Familjesöndag med Thore Skogman" anordnades den 27 januari med dans och lekar runt granen och utdelning av fruktpåsar till barnen.

Under januari, februari och mars samt oktober, november och december röktes böckling, sik och flundra och halstrades sotare av Evald Wikstrand från Möja varje lördag och söndag. Under februari och mars serverades på söndagarna också nävgröt med fläsk och svagdricka i Ekshäradsgården.

För skolungdomens vintersportlov den 4-9 mars ordnades en frågepromenad i samarbete med Svenska Korporationsidrottsförbundet samt rundvandringar till de nordiska djuren med bl.a. Torgny "Swiss" Östgren.

Vårens övriga idrottsevenemang var Sjöscouternas dag den 17 mars, Korpens frågepromenad under skolungdomens påsklov den 8–15 mars, Sleipners terränglopp den 21 april, Hellasdagen den 28 april, OK-dagarna 11 och 12 maj med bl.a. hästuppvisning på Sollidsplanen under ledning av Anders Gernandt, samt Svenska Dagbladets stafett den 19 maj.

Stockholms läns Lottaförbund arrangerade informationsdagar på Skansen den 23 och 24 mars. Bl.a. visades tjänstgörande lottor i olika försvarsgrenar, jiu-jitsu, fältpost, luftbevakningstorn, fotoutställning och film.

Söndagen den 21 april anordnade Stockholms Sparbank sin sedvanliga familjesöndag med frågepromenad, barnprogram med Topper Martin, Jonny Lonn och Musica Vocale, filmvisning, sång- och musikandakt i Seglora kyrka och ett scenprogram på Solliden med bl.a. Pekka Langer, Lars Widning, Per Filip och Mia Marianne.

Lördagen den 27 april arrangerades en "Trädgårdsdag" då experter gav odlingstips i Skogaholms trädgård, Rosengården och Örtagården.

Valborgsmässoafton firades traditionsenligt med studentsång av Stockholms Studentsångarförbund under ledning av Lars Blohm och tal till våren av hovsångerskan Elisabeth Söderström. På Orsakullen visades den gamla skånska leken "Slå katten ur tunnan" under medverkan av fotfolk, ryttare och spelmän. Vid valborgsmässobålet sjöng Par Bricoles sångkör och till dansen på Sollidsplanen spelade Ove Linds septe.

Den 30 april, valborgsmässoafton, och den 1 maj anordnades "Värgalopp på Skansen" av Sällskapen Stallbröderna och Stallfåg-larna. Den 30 april visades ett fyrspann från Hovstallet med Anders Gernandt som presentatör och på Sollidenscenen framträdde Rolf Björling ackompanjerad av Osvald Löpare. Den 1 maj medverkade bl.a. Hans Lindgren, Oscar Tancred, Arnold Mills, Lars Lennartsson, Inger Berggren,

Gösta Bernhard, Ingemar Glemme och Lars Lönndahl.

Årets största hantverksdag, "Skansen visar", ägde rum den 5 maj med Skansens borgerskap i Stadskvarterets verkstäder, hantverk och hemsysslor i många av gårdarna och medverkan av spelmän, positivhalare och andra musikanter. Övriga hantverksdagar under året var 3, 10, 17, 24, 31 mars, 7 april, 6, 13, 20, 27 oktober och 3 november.

Norges nationaldag firades den 17 maj med barntåg från Seglora kyrka, tal på Solliden av ordföranden i Det Norske Samfund, Olav Imshaug, och av stortingets vice president Svenn Stray samt sång av opera-sångare Rolf Jupither.

Svenska Ungdomsringens årliga fest på Skansen ägde rum den 19 maj med folkdansuppvisningar på många platser och ett festprogram på Solliden.

På Kristi Himmelsfärdsdag den 23 maj arrangerades liksom tidigare år "Folknykterhetens dag" av De Kristna Samfundens Nykterhetsrörelse i Stockholm med omnejd. Dagens program omfattade bl.a. högtidsmöte, paneldebatt, stugmöten och musikprogram. Rytmiska koraler spelades i klockstaplarna och Seglora kyrka.

Lördagen den 25 maj anordnade Lions Club, Djurgården, en programdag kallad "Mors dags afton" med barn- och familjeunderhållning på Tingsvallen och "Happy Jazz" på Solliden med Gunnar "Silja Bloo" Nilsson med Lennart Wärmells orkester på eftermiddagen och Ove Linds kvintett på kvällen.

Polisens dag anordnades den 26 maj med festprogram på Solliden, körsång, uppvisningar av polisens tjänstehundar, ryttare, sjöpolis m.m.

Den 29 maj var årsavslutningsdag för Stockholms kommunala musikskola med en serie konserter av större och mindre ensembler på olika platser på Skansen.

Den 1-9 juni arrangerades en "Värmlandsvecka" i samarbete med länsstyrelse, landsting, kommuner och representanter för kultur-, turist- och näringsliv i Värmland. Programmet omfattade bl.a. tillverkning och försäljning av konsthantverk och hemslöjd, bild- och ljudspel (multivision), konserter, dans, artistframträdanden samt värmländska maträtter på restaurang Solliden. I invigningsprogrammet medverkade H. M. Konungen, landshövding Rolf Edberg, Tage Erlander, Helena Brodin, Håkan Hagegård, Värmländska KFUM-kören och Regionmusiken i Karlstad. På den nya Tingsvallensscenen framfördes sångspellet "Den lille kolargossen" av Munkerus bygdela och Selma Lagerlöfs "Dunungen" av Ransåters hembygdsförening. F. A. Dahlgrens klassiska "Värmlänningarna" spelades på Solliden av Sällskapet Werm-länningarne. Övriga medverkande under veckan var bl.a.: Tage Aurell, Bengt Berg, Fridolf Bergström, Lennart Bernesjö, Maj Bylock, Cantabello, Christinaensemblen, Gunnel Eklund, Karl-Erik Eriksson, Kent Finell, Geijerskolans kör, Gruvöns musikkår, Gundegabaletten, Ken Hardy, Inga-Lill Helgesson, Clara Johansson, Gunde Johansson, Jössehäringarnas folkdanslag, Karlstads Kommunala Musikskola, Lesjöfors musikkår, Marillo, Charlott Nilsson, Erik Norelius, Brita Oledal, Olle Pahlin, Bo Parnevik, Pastellerna, "Ransåterspöjkera", Allan Schulman, Thore Skogman, Slotsbrons ungdomsmusikkår, De unga i Värmlands Spelmansförbund, Sten och Stanley, Stänk och Flikar, Sven i Föske, Sven Ingvars, Solveig Ternström, Göran Tunström, Gunnar Turesson, Walthones, Yvonne och Gudmund, Monica Zetterlund och Årjängs folkdansgille.

Svenska Flaggans dag den 6 juni firades traditionsenligt med flaggutdelning av H. M. Konungen, sång av Rolf Björling och Stockholms Studentsångarförbund, diktläsning av Bo Setterlind och folkdansuppvisning av Forshaga folkdanslag.

Den 11, 12 och 13 juni framförde Cullbergbaletten på Solliden "Rött vin i gröna glas",

en pas de deux till musik av Ludvig van Beethoven, och "Hustruskolan" till musik av Gioacchino Rossini. För koreografin svarade Birgit Cullberg.

Den 14 och 15 juni anordnade Stockholms Musikförening en lång rad konserter med större och mindre ensembler i samband med programmet "Takt och Ton till tusen". På fredagen spelades jazzmusik och på lördagen hölls bl.a. en stor jubileumskonsert på Solliden med Lars Lennartsson som programvärd.

Söndagen den 16 juni konserterade Stockholms Filharmoniska orkester på Solliden under ledning av Stig Rybrant. De framförde Ouverture till "Semiramis" av Gioacchino Rossini och "Scheherezade" av Nikolaj Rimskij-Korsakov. Programvärd var Johannes Norrby. Senare på dagen framfördes en operettkavalkad med Fonofon och Stockholmsensemblen. Musikalisk ledare för Stockholmsensemblen var Mats Liljefors och Fonofon bestod av Pia Stenius, Erik Bergh, Siw Westling och Einar Bergh.

Midsommaren den 21-23 juni firades på traditionellt sätt med majstångsresning på Tingsvallen, konserter av Stockholms Spårvägsmäns Musikkår under ledning av Marc De la Berg, lekar och långdans. Den 22 och 23 juni framfördes programmet "I Midsommartid" med Busk Margit Jonsson, Skansens folkdanslag, ringleksbarn och spelmän i regi av Else Fischer.

Frälsningsarméns årliga musikgudstjänst hölls måndagen den 1 juli.

Bellmandagen på Skansen firades den 28 juli. I Balderslunden serverades helstekt lamm och trubadurerna Pierre Ström och Torgny Björk underhöll med sång. På planen framför Skogaholms herrgård dansades française och inne i salen konserterade en barockensemble från Musikhögskolan. "Les Phonophons" med manskvartetten "Stormstakarna" sjöng Bellmansånger i Rosengården, Bergsmansgården och vid Hazeliushuset. Vid Skogaholms herrgård framfördes ett promenad-divertissement

kallat "I Kungens park 1790" av Les Phonophons och Orkestern under ledning av Karl Nilheim, som också konserterade på Sollidenscenen.

Med anledning av Svensk-amerikanarnas dag den 5 augusti arrangerades ett festprogram på Solliden med tal av ambassadör Tore Tallroth och korande av årets svensk-amerikan Bertil Winstrom. I festprogrammet ingick också en konsert med USA:s och Sveriges Jenny Lind-stipendiater 1974, Pamela Myers och Anette Stridh, och ett folkmusikprogram med Sven-Eric Eslin, Per Näsborn och Skansens folkdanslag och spelmän.

Söndagen den 11 augusti arrangerades den årligen återkommande "Spårvägens dag" med många familjeaktiviteter. På Sollidenscenen framträdde, förutom programledaren Egon Kjerrman, Spårvägsmännens Musikkår under ledning av Marc De la Berg, landstingsrådet Birger Rosell, Spårvägens Damkör under ledning av Mary Wallskog, Spårvägens Storband samt gästartisterna Rolf Björling och Gunnel Eklund. Dagen innehöll dessutom utställningar, uppvisningar, musikgissning och hästbuss-turer från Sollidsplanen.

Stockholms Fackliga Centralorganisations årliga festprogram ägde rum söndagen den 18 augusti. Kommunikationsminister Bengt Norling talade och Thorstein Bergman och Hans Wahlgren med musikanter framförde ett sång- och musikprogram, "Visor i Tidlösa", kring Dan Andersson, Nils Ferlin och Emil Hagström.

Barnens Dag anordnades lördagen den 24 och söndagen den 25 augusti. I programmet ingick barnprogram med Gunnar Stållfors, talangtävlingen "Nya ansikten" med Olle Björklund som konferencier, scenshow med Bosse Larsson och Bröderna Lindqvist samt uppvisning av medlemmar ur Operaballetten.

Spelmansstämma anordnades lördagen den 31 augusti av Stockholms Spelmansgille.

Kyrkornas dag arrangerades av Stockholms Frikyrkoråd och Stiftsrådet i Stockholms Stift söndagen den 1 september med gudstjänster, stugmöten, gårdsmöten och väckelsemöten. Jan-Arvid Hellström ledde Sollidenprogrammet "En framtid och ett hopp" med medverkan av Ingmar Ström, Kerstin Anér, Karin Wrigstad, Bengt Rehnström, Carl-Åke Söderberg, Folke Forsberg och Shalom Singers.

Lördagen den 7 september anordnades en IOGT-NTO-dag med utställningar och familjeaktiviteter med deltagande av bl.a. IOGT-NTO:s folkdanslag, Linköpings IOGT-NTO-kör, generaldirektör Jonas Orring, barngruppen Småtutingarna, trollkarlen Bertilo, en amatörteatergrupp från IOGT-NTO i Västerås, Lars Lönn Dahl, Göingeflickorna och Jan Boqvists trio.

"Katrineholms Dag" arrangerades söndagen den 8 september med många programpunkter och en stor uppslutning från Katrineholms kommun. I programmet ingick bl.a. friluftsgudstjänst, gymnastikuppvisningar, landbandyturnering, sörmälandskt bondröllopp, barnteater, folkdansuppvisningar, riduppvisning, underhållning i flera gårdar samt en konsert i Skogaholms herrgård av Katrineholms Kammarorkester. I programmet på Solliden deltog bl.a. Katrineholms Musikkår, spelmannslag och folkdansare, Bernt Dahlbäck, Hemming Steen, Katrineholms Manskör och Katrineholms Storband. På Bollnästorget spelade Katrineholms Dragspelsklubb upp till dans.

Under veckan 3-8 september arrangerades en "Linvecka" då ryckning, rötning och torkning av lin visades på Kyrkvallen och bråkning, skäktning, häckling, spinning och vävning i Älvrosgården.

Med anledning av Stockholms-Korpens 30-årsjubileum arrangerades en jubileumsdag tillsammans med Rikskorpen den 15 september med en lång rad idrottsevenemang, bl.a. familjemotion, flergrensstafett, promenadbana, innebandy, husmodersgymnastik, pensionärs-gymnastik,

bordtennis, volleyboll och barngymnastik. I festprogrammet deltog Wilhelm Forsberg, Svante Lundkvist, Thore Skogman, Korpen's Dragspelsorkester och Nollorna från Växjö.

De Blindas Dag arrangerades i år lördagen den 21 september med scenframträdanden av Kjerstin Dellert, Nils-Åke Häggbom, Gerd Andersson och Solar Plexus med Tommy Körberg.

Svenska Terrierklubben anordnade söndagen den 22 september en hundutställning med vuxna hundar av terrierras och valpar av alla raser. Samma dag hade Röda Korset loppmarknad på Bollnästorget.

Mickelsmässmarknad, en stor gammaldags höstmarknad, arrangerades lördagen den 28 och söndagen den 29 september. Förutom försäljning av allehanda varor i marknadsstånd och bodar bjöds på underhållning av vissångare, positivhalare, dragspelare, clown, kasper, svärdslukerska, "den starke mannen", häst- och höghjulingsuppvisningar. Dessutom kunde man se flera hantverkare i arbete vid Bollnästorget och Marknadsgatan.

Söndagen den 20 oktober arrangerades en Trafiksäkerhetsdag av Stockholms läns Trafiksäkerhetsförbund, Stockholmsavdelningen av Riksföreningen för Trafik- och Polioskadade (RTP) och Stockholms Trafiksäkerhetsförening i samverkan med Motororganisationer, Stockholms Kvinnliga Bilkår, Polisen, Brandkåren, SL m.fl. Utställningar, demonstrationer, barnprogram samt en konsert på Solliden av Enskede Musikskolas orkester ingick i arrangementet.

Från slutet av juni till slutet av augusti har nedanstående serieprogram ägt rum under veckans olika dagar.

På måndagarna har för sextonde året i följd givits Skogaholmskonserter under tiden 24 juni till 12 augusti. "Liten kvällsmusik i herrgårdsmiljö" bestod liksom tidigare av verk från 1700- och 1800-talet och de medverkande uppträdde i tidstrogen dräkt.

Musikdirektör Karl-Eric Andersson medverkade vid produktionen av konserterna och följande solister och ensembler har framträtt: Jerker Arvidsson, Stig Bengtsson, Inge Boström, Anders Dahl, Jerker Engblom, Karin Fröding, Hans Glaes, Karin Glamheden, Thomas Gorne, Åke Hedlund, Lennart Hedwall, Anna Hillman, Ylva Holmstrand, Giovanni Jacconnelli, Bernard Krook, Karin Langebo, Helene Leandersson, Rolf Leandersson, Ingemar Liman, Pamela Myers, Gino Samil, Björn Stockhaus, Anette Stridh, Hans Wahlgren, Bertil Wikman och Solveig Wikman.

På tisdagar anordnades för sjätte året i följd "Happy Jazz på Skansen" med Leif "Smoke rings" Anderson som programvärd och med Ove Linds sextett, bestående av Lars Erstrand, vibrafon, Per Hultén, trummor, Rolf Larsson, piano, Ove Lind, klarinett, Nicke Vöhrmann, gitarr och Arne Wilhelmsson, bas. Följande gästsolister medverkade: Jan Allan, Roffe Berg, Gunnar Björkstén, Arne Domnérus, Rolf Ericson, Rowland Greenberg, Lennart Jansson, Arnold Johansson, Lennart Jonsson, Gunnar Lidberg, Gunnar "Silja Bloo" Nilsson, Gösta Nilsson, Åke Persson, Västerås Storband och Hans Zetterberg.

På onsdagarna direktsändes i radions program 1 nio gånger under tiden 26 juni till 21 augusti programmet "Skansenträff" med Nils Erik Baehrendtz som programledare och ett husband bestående av kapellmästare Jan Boqvist, piano, Reimers Ekberg, trummor, Gunnar Gunrup, trumpet, Jan Kling, saxofon, John Kongshaug, gitarr och Mike Watson, elbas. Varje program hade ett visst landskap som tema och bl.a. medverkade: Stig Asplund, Joy Bells, Assar Bengtsson, Carro Bergkvist, Thorstein Bergman, Arne Bertini, "Blåbärsgossarne", Bertil Boo, Ragnar Bohman, Brita Borg, Staffan Broms, Towa Carson, Lasse Dahlqvist, Desirée Edlund, Karl H. Eriksson, Katarina Fritzén, Anders Fugelstad, Olav Gerthel, Gunilla Gårdfelt, Håkan Haggård, Lena Hansson, Elias Jonsson, Ernst Hugo Järegård, John G. Larsson, Örjan

Larsson, Birgit Leander, Ingrid Löf, Martin Martinsson, Gösta "Snoddas" Nordgren, Gits Olsson, Rolf von Otter, Siv Pettersson, Arne Qvick, Mille Schmidt, Skäggmanslaget, "Stänk och Flikar", Mona Wessman, Sten Åberg, Fred Åkerström, Karl Åkeson, Calle Öst och Inger Öst.

På torsdagkvällarna direktsändes programmet "Auktion" 10 gånger i TV 1. I programmet utauktionerades skänkta föremål till förmån för Radiohjälpen. Auktionsutropare var Karl-Erik Eriksson och bisittare var landsantikvarien i Skara, Sven-Axel Hallbäck.

På fredagarna anordnades även i år serieprogrammet "Dixieland och Blues" under tiden 28 juni till 23 augusti. Följande orkestrar medverkade med en inledande konsert och därefter spelning till dans på Sollidenscenen: Albrekts Swingband, Bunta Horns Jazzband, Cave Stompers, Dixie Group 62, Ekerö Sväng-sexa, Jumping Jacks, Kustbandet och Sumpens Swings-ters.

"I Gårdar och Gränder", en dag med hantverk och aktiviteter i Stadskvarteret och i Skansens hus och gårdar och med underhållning av vandrande musikanter anordnades varje lördag under tiden 29 juni till 17 augusti.

Samma lördagar arrangerades på kvällen "Allsång" med Bosse Larsson som allsångsledare alla gånger utom 14 juli då Gnesta-Kalle ledde sången och programmet spelades in av radions P 3. Förutom Bosse Larsson medverkade varje gång Olle Björklund och Lasse Olssons orkester, d.v.s. Lasse Olsson, Curt Edman, Bo Ehrenholm och Preben Jenevi.

4 söndagar under tiden 30 juni till 21 juli framfördes på Tingsvallenscenen "Spel opp I spelemänner", en programserie kring musik, lek och dans hos svensk allmog. För produktion och regi svarade Nils Presto och Gerth Ström och övriga medverkande var: Jont Birgit Rundgren, Ture Gudmundsson, Bengt Magnusson, Sture Sahlström, Disa-

Laget samt folkdansare från Uppsala Ungdomsring.

Skansens Vaktparad, under ledning av Sture Englund, har spelat lördagar och söndagar under tiden 12 april till 9 juni och 17 augusti till 29 september.

Dans för allmänheten på Bollnästorget har anordnats onsdagar, fredagar och lördagar under tiden 17 maj till 23 juni och alla kvällar utom måndagar och tisdagar under tiden 24 juni till 31 augusti. För dansmusiken svarade Axel Andereds kapell på onsdagar och torsdagar, Skäggmanslaget på fredagar och söndagar samt Putte Flodqvists kvintett på lördagar.

Skansens folkdanslag och spelmän har under söndagar i maj och september och dagligen under tiden 20 maj till 31 augusti visat folkdanser respektive spelat folkmusik samt även gjort dagliga folkdansupvisningar på restaurang Solliden. Nils Nilsson har ansvarat för folkdanslaget och Axel Myrman för spelmännen. Skansens ringleksbarn, som uppträtt lördagar och söndagar 18 maj till 23 juni och 10 augusti till 22 september, har letts av Astrid Selking och Thorbjörn Attersand.

Gästande folkdanslag under sommaren har varit: Gruppo Folklorico Bergamasco Gli Zanni från Bergamo i Italien, "La Soyette" från Saint Dié i Frankrike och de tyska danslagen "Stuttgarter Spielkreis", "Turn- und Spielverein" från Frucht och "Turn- und Sportverein" från Kröv i Moseldalen.

Den 24 maj uppträdde Sovjetiska Poltavaensemblens 60 sångare, dansare och musikanter. Sollidenscenen hade celebert jazzbesök den 2 september då Dizzy Gillespie med kvartett gästade Skansen. I övrigt har följande sångkör, musikkörer och artister gjort egna framträdanden: Stockholms Mässingsextett, Solna Brassband, Hornmusikkår från Smyrnakyrkan i Göteborg, Gävle Musikskolas Blåsorkester under ledning av Kai-Åke Nilsson, Per Asplin och Roland von Malmberg, norsk ungdomsorkester från Jar, "The Certain Sounds" från

USA, Sundsvalls Stadsmusikanter, "Svenskarnas Dags Ungdomskör" från Minneapolis i USA, Högalidsgymnasterna, sångkören "Mobilen", Sundbybergs Storband.

Biodling demonstrerades vid Väla skola lördagar och söndagar under juni, juli och augusti. Arrangör var Sveriges Biodlares riksförbund och avsikten har varit att belysa binas stora betydelse för naturvården och öka intresset för svensk biodling.

Julmarknaden ägde rum tre söndagar i följd, den 1, 8 och 15 december, med de traditionella arrangemangen. I Delsbogården berättade "Lill-Stintan", Birgit Leander, historier från Hälsingland och i Stadskvarteret och Marknadsgatan underhöll Hai & Topsy, Douglas Heffer och Wälf sextetten. I Seglora kyrka konserterade Par Bricoles sångkör den 1 december och samtliga julmarknadssöndagar musicerade ungdomar från olika distrikt av Stockholms Kommunala Musikskola.

Lucia-firande arrangerades även i år i samarbete med Året Runt. Luciatåget gick från Bergsmansgården till Bollnästorget, där Nils Erik Baehrendtz krönte 1974 års Lucia. Medlemmar av Skansens folkdanslag ledde dans och lekar runt granen till musik av Axel Andereds kapell och Ulf Elfving var konferencier.

Skansens stjärngossar, i år under musikalisk ledning av Stig Carlsson, uppträdde i olika gårdar den 1, 5, och 6 januari och den 26 och 29 december.

I Seglora kyrka har högmässa hållits varje sön- och helgdag, varvid huvudsakligen präster från Stockholms stift officierat. Fr.o.m. 24 maj t.o.m. 1 september har aftonbön hållits varje dag i samarbete med Stockholms Kyrkobrödrakår. Ansvar för genomförandet av dessa aftonböner har åvilat kantor Gustaf Hellblom och klockare Haqvin Tiderman. I medeltal har 60 personer deltagit i aftonböerna per kväll. 71 vigslar har under året ägt rum i kyrkan. Under sommaren har kyrkan upplåtits 12 söndagar för eftermiddagsgudstjänster i

Stockholms Frikyrkoråds regi, som också svarat för konventiklar i Bollnässtugan söndagar under tiden 1 juli till 25 augusti.

För barnen har under sommaren spelats kasperteater på Bollnästorget varje lördag och söndag under tiden 5 maj till 29 september samt söndagar i oktober. Kasper har varit Ulf Håkan Jansson.

I Bragehallen gästspelade Upsala-Gävle Stadsteater med pantomimteater för barn och vuxna under tiden 15 till 26 juni. Medverkande i de två pantomimerna "Pierrots fataliteter" och "Harlekins skelett" var Armand Mieke, Palle Granditsky, Eda Michelson, Sven Timner, Jurij Lederman och Kenneth Bergström. För musiken svarade Sven Idar.

I Bragehallen arrangerades också clowneri-föreställningar med Armand Mieke, Eda Michelson och Mats Söderqvist sex dagar i veckan under tiden 1 juli till 25 augusti.

I Väla skola har "Tant Lillemor", Lillemor Biörnstad, läst sagor under tiden 4-10 mars, 19 maj-3 juni, 9-22 september samt under julmarknadssöndagarna.

Ett antal interna arrangemang har under året hållits på Skansen: Den 10 maj gästades Skansen av ca 1.000 gotländska skolbarn. Den 28 maj arrangerade Pensionärernas förening, PRO, i Stockholm ett program med bl.a. Siriusorkestern, sångkören "Ringblommorna" och Elon Dahl. Den 10 juni besökte Uppsala läns pensionärsdistrikt Skansen med framträdanden av bl.a. Tage Erlander och Gunde Johansson.

På Sörmlands läns pensionärsdag den 18 juni medverkade bl.a. Regionmusiken i Strängnäs, Gnesta-Kalle, Bosse Larsson, Bertil Boo, Favoritorkestern, Nyköpings Pensionärsförenings spelmanslag och Sörmlands ungdomsorkester.

Stockholms kommuns stora pensionärsdag arrangerades den 28 augusti med många aktiviteter bl.a. utställningar, frågepromenad, sånggudstjänst, pensionärsgymnastik, dans till Huddinge spelmanslag och fram-

trädanden av bl.a. Spårvägens Musikkår, Sven Green, Ingrid Segerström, Bert Åke Warg, Carl Anton, Truxa, Skansens folkdanslag, Invandrarteatern, Rolf Björling, Gunnel Eklund och Rolf Jupither.

Den 6 oktober arrangerade Bilia sin personaldag på Skansen med bl.a. underhållning på Solliden av Sveriges Jazzband.

Olle Björklund har under tiden 14 maj–31 augusti varit anställd som programvärd på Skansen.

Alla program med kulturhistorisk anknytning, såsom hantverksdagar, Bellmandagen, "I Gårdar och Gränder", mickelsmässmarknad m.m. har genomförts i samarbete med Kulturhistoriska avdelningen.

Nils Erik Bæhrendtz

Publicering

Från Skansen har utgivits:

Skansen. A short guide for visitors. 60 s.

Skansen. Gebäude und Tiere. Ein kurzer

Führer. 64 s.

Skansen. Kort vägledning över friluftsmuseet. 52 s.

Nils Erik Bæhrendtz

Mormors Sverige. 160 s. Hemmets Journal AB – Bokförlaget, Malmö.

Helmut Pinter

Att utfodra akvariefiskar riktigt,
i Akvariet, årg 48, s. 35–39, 89–91, 181–183,
215–216.

Ein flammender Kobold aus Ceylon (Eine
Rotvariante der Bitterlingsbarbe),
i Aquarien Magazin, vol. 8, s. 399.

En tillfällig import av Poecilia melanogaster,
i Akvariet, årg. 48, s. 480–481.

Handbuch der Aquarienfischzucht
3:e uppl. A. Kernen Verlag, Stuttgart, 305 s.
In allen Wasserschichten zu Hause – Rotaugen
Moenkhausia und Trauermantelsalmler,
i Das Aquarium, Jahrg. 8, s. 442–445.

Ann Resare

Byggnadshistorisk dörrknackning, i Nackaboken
1974.

Befattningshavare vid årets utgång

(Siffrorna anger året för inträde i institutionens tjänst.)

Verkställande direktör, docent Nils Erik Bæhrendtz, 69

Sekreterare Maj Wohlin, 69

Ekonomidirektör, tillika vice verkställande direktör, jur.kand. Karl-Erik Nygren, 62

Sekreterare Margit Schüssler, 64

Kulturhistoriska avdelningen

Förste intendent fil.lic. Arne Biörnstad, 52

Intendent fil.kand. Mats O. Janson, 74

Assistent Berit Hertzberg, 65

Förste reparatör Per Majjgren, 71

Gårdsvärd Klas Westling, 52

Gårdsvärdinna Valborg Uhlén, 55

Gårdsvärdinna Borghild Kristoffersson, 59

Gårdsvärd Erik Appell, 67

Gårdsvärdinna Elsa Hernestål, 67

Gårdsvärdinna Annie Larsson, 68

Gårdsvärdinna Jenny Forsberg, 70

Gårdsvärd Per Steckelius, 70

Gårdsvärdinna Ingrid Lööv, 71

Gårdsvärd Gunnar Svensson, 71

Gårdsvärdinna Anna-Stina Åkerlund, 71

Gårdsvärdinna Karin Kihlberg, 72

Gårdsvärdinna Aina Johansson, 73

Gårdsvärdinna Anna Nyberg, 73

Gårdsvärdinna Elsie Edvardsson, 74

Gårdsvärd Yngve Hellkvist, 74

Gårdsvärdinna Else-Britt Rondahl, 74

Klädkammaren

Intendent fil.kand. Ann Resare (deltid), 71

Assistent Maj-Britt Hemlin, 60

Biträde Maria Kings-Eriksson, 42

Sömmerska Berit Lindén, 69

Sömmerska Helena Tirkkonen, 73

Tvätterska Gerd Eriksson, 71

Biologiska museet

Kassörska Marta Arvind, 70

Seglora kyrka

Kantor Gustaf Hellblom, 51

Zoologiska avdelningen

Förste intendent fil.lic. Per-Olof Palm, 74

Konsult, professor Karl Borg (deltid), 54

Djurvårdarförman Tore Glemmefors, 32
Vice djurvårdarförman Åke Nord, 54
Vice djurvårdarförman Helmut Pinter, 58
Förste djurvårdare Torsten Cellvander, 38
Förste djurvårdare Anders Wiklund, 57
Förste djurvårdare Henry Mähl, 65
Förste djurvårdare Ingvar Nylund, 66
Förste djurvårdare Ingrid Hansen, 65
Djurvårdare Bernt Malmqvist, 65
Djurvårdare Mats Berg, 71
Djurvårdare Tommy Lambrell, 74

Allmänna avdelningen, sektion 1

Programenheten

Programchef fil.lic. Ingemar Liman, 66
Programsekreterare Birgitta Persson, 73

Försäljningsenheten

Intendent Britt Stern, 63
Kansliskrivare Karin Björkman, 68
Kansliskrivare Lilly Sandgren, 74
Kontorsbiträde Margit Land, 66
Försäljningsbiträde Anna-Greta Rickan, 71

Informationsenheten

Redaktör fil.kand. Christina Westberg, 71
Skrivbiträde Anna Maria Gnista, 71

Allmänna avdelningen sektion 2

Intendentursektionen

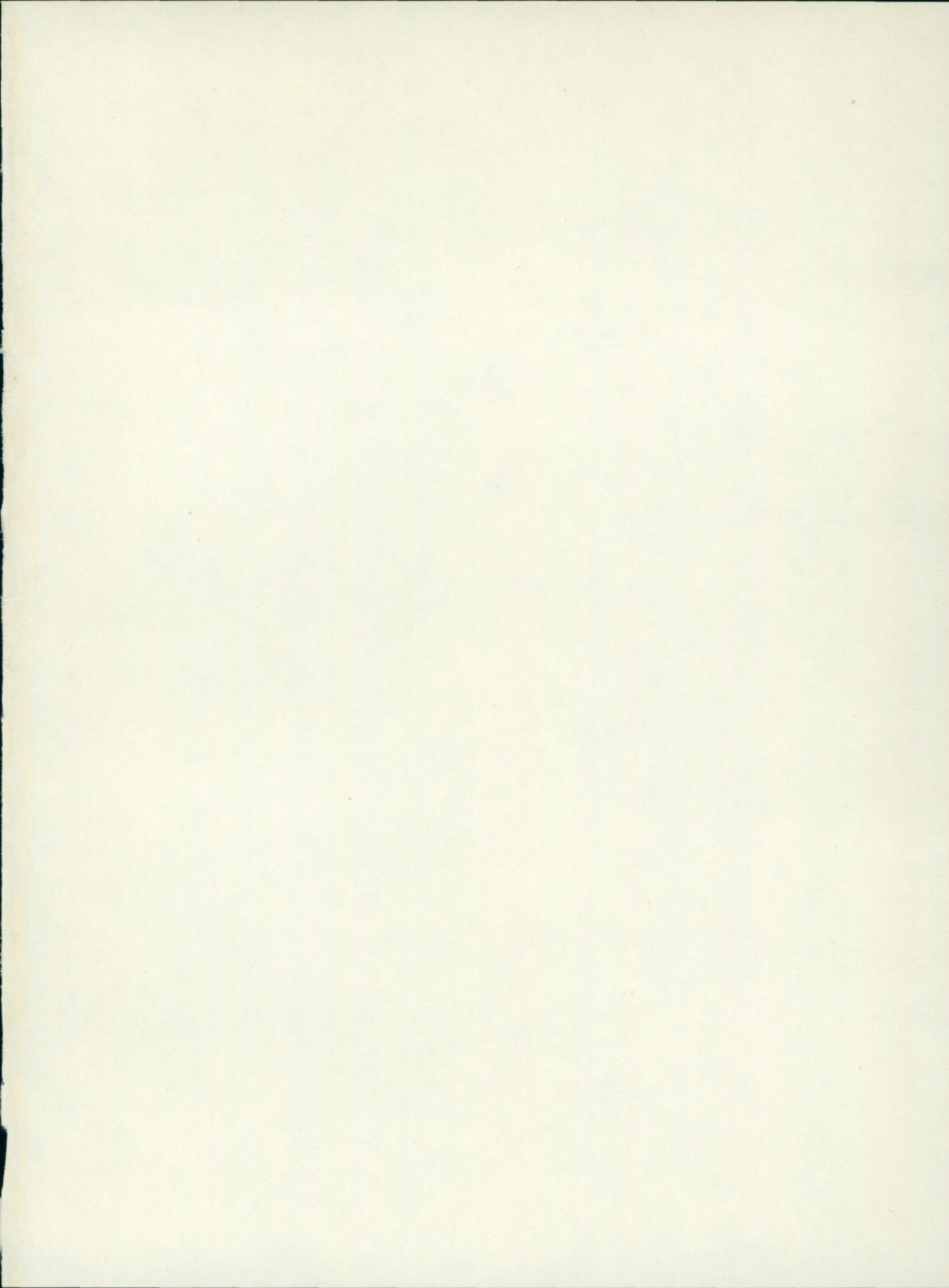
Intendent Sten Blomquist, 66
Vaktförman Tore Bergsten, 41
Förste vaktmästare Karl-Erik Andersson, 56
Förste vaktmästare Folke Boqvist, 66
Förste vaktmästare Sven Hörnfeldt, 63
Förste vaktmästare Rune Kirsch, 64
Förste vaktmästare Åke Nilsson, 57
Förste vaktmästare Kjell Mattsson, 69
Förste vaktmästare Bengt Krantz, 66
Förste vaktmästare Don Karlström, 70
Förste vaktmästare Leif Färlén, 71
Förste vaktmästare Sixten Sirén, 72
Stallförman Per Otto Södergren, 66
Djurvårdarelev Gunilla Söderlund, 71
Stallelev Yvonne Jonsson, 73

Ekonomiavdelningen

Kamrer Åke Johnson, 72
Kassör Inga-Stina Landström, 66
Assistent Karin Hagelin, 27
Kontorsskrivare Gun Adamsson, 71
Kontorsskrivare Ulla Mähl, 70
Kansliskrivare Karin Frisk, 56
Kansliskrivare Kerstin Röckner, 72
Telefonist Birgit Lindström, 39
Telefonist Inez Mattsson, 68

Byggnadsavdelningen

Byggmästare Bo Kumerius, 67
Verkmästare Lars Mattsson, 72
Förrådsförvaltare Hans Nilsson, 31
Hantverkare Helge Sjöberg, 30
Hantverkare Erik Gjers, 32
Hantverkare John Gjers, 36
Hantverkare John Ahlström, 37
Hantverkare Eino Luoma, 74
Hantverkare Simon Renemar, 66
Hantverkare Åke Degerman, 72
Hantverkare Hans Markeryd, 72
Trädgårdsmästare Leif Johansson, 63
Trädgårdsbiträde Yngve Hopstadius, 66
Trädgårdsbiträde Sigfrid Flodin, 37
Trädgårdsbiträde Axel Lundström, 56
Trädgårdsbiträde Pekka Hirvonen, 72
Trädgårdsbiträde Bosse Hagelin, 74
Elverkmästare Rune Sagström, 70
Elektriker Börje Boman, 62
Maskinist Ingvar Jonsson, 74
Traktorförare Lars Pettersson, 59
Bilförare Anders Thonberg, 66
Reparatör Karl Otto Kimbratt, 67
Reparatör Bernt Lindqvist, 68
Reparatör Lennart Åhlén, 68
Reparatör Erik Larsson, 71
Reparatör Lennart Rundqvist, 74
l:e lokalvårdare Ingeborg Biehmelt, 73
Lokalvårdare Mirjami Tolvanen, 72
Lokalvårdare Sigrid Larsson, 70
Lokalvårdare Eleonor Larsson, 74
Lokalvårdare Margareta Larsson, 71
Lokalvårdare Salme Hirvonen, 74

Fataburen

Nordiska museets och Skansens årsbok 1975

vänder sig till envar som är allmänt intresserad av svensk kulturhistoria. De rikligt illustrerade artiklarna behandlar följande ämnen:

Postorderhandel

Dirigold

Möbelförlagor och mönsterböcker

Jugendglas

Lantbruksakademiens modellverkstad

Julita gods arbetsorganisation

Fäbodrar

Samiska trögudar

Nordiska museet

ISBN 91 7108 097 X